

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

OSMANLI DEVLETİ'NDE KAMUOYU VE KAMUOYUNUN DEVLETLE
İLİŞKİSİ (XV. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA
KADAR)

Başak MANAV

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İlyas DOĞAN

YÜKSEK LİSANS
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
ANAYASA HUKUKU BİLİM DALI

EKİM – 2019

ankara

IBM

**OSMANLI DEVLETİ'NDE KAMUOYU VE KAMUOYUNUN DEVLETLE
İLİŞKİSİ (XV. YÜZYILDAN XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR)**

Başak MANAV

**YÜKSEK LİSANS
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
ANAYASA HUKUKU BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

EKİM 2019

Başak MANAV tarafından hazırlanan Osmanlı Devleti'nde Kamuoyu ve Kamuoyunun Devletle İlişkisi (XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar)" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Kamu Hukuku Anabilim Dalında Anayasa Hukuku Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman (Başkan) : Prof. Dr. İlyas DOĞAN

Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye : Prof. Dr. Tevfik ERDEM

Kamu Yönetimi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Üye : Doç. Dr. Bülent ALGAN

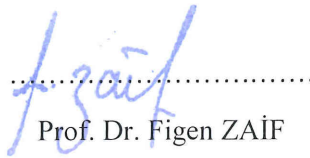
Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 11 / 10 / 2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAİF

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Başak MANAV

11.10.2019

Osmanlı Devleti’nde Kamuoyu ve Kamuoyunun Devletle İlişkisi (XV. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın
İkinci Yarısına Kadar)
(Yüksek Lisans Tezi)

Başak MANAV

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Ekim 2019

ÖZET

Çalışmanın amacı; kamusalılık çalışmalarında temel alınan Habermas kamusalılığı anlayışının, yani kamuoyu oluşumu için “burjuva kamusalılığının oluşumu” ve “sürelî basının gelişimi” gerektiği kabulünün, doğu toplumlarını dışladığı ve yöneten sınıf ile yönetilen sınıfın olduğu her toplumda, üstte belirtilen unsurlar bulunmasa bile kamuoyunun oluştuğunu göstermektir. Bu kapsamda çalışma Osmanlı Devleti’ni esas almış ve çalışma konusu Osmanlı Devleti’nin klasik döneminden sürelî basının gelişmeye başladığı 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar olan süre ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca, kamuoyunun farklı disiplinlerle olan etkileşimi gözetilerek kavram siyasal bilimlerde ele alınan yönü ile incelenmiştir. Bu kapsamda ilk olarak, çalışma konusuyla sınırlı tutulmak kaydıyla Osmanlı Devleti’nin anılan dönemdeki siyasi ve toplumsal yapısı incelenmiş ve süreç içinde değişen siyasal ve toplumsal yapının kamuoyuna etkisi araştırılmıştır. Tez iki ana bölüm olarak planlanmış; ilk bölümde kamuoyu kavramı unsurlarıyla birlikte açıklanarak kavramın tarihsel gelişimine yer verilmiş, çalışmanın çıkış noktası olan Habermas kamusalılığını aktarabilmek için kamuoyu kavramına yöneltilen yaklaşımlara değinilmiş ve sonraki bölümde yapılacak incelemeyi kolaylaştırmak adına toplumda kamuoyunu oluşturan unsurlar açıklanmıştır. İkinci bölümde ise Osmanlı Devleti’nin hukuksal, siyasal ve toplumsal yapısına değinilmiş, bu yapının kamuoyu oluşumuna etkisi araştırılmıştır. Bölüm kendi içinde “Klasik Dönem” ile “Kargaşa Dönemi ve Sonrası” olmak üzere iki ana başlığı içermektedir ve bölümün sonunda üçüncü bir ana başlık olarak, kamuoyunun Devlete doğrudan etkisini göstermek adına mevcut şikayet mekanizması incelenmiştir. Çalışma hazırlanırken literatür taraması yöntemi tercih edilmiştir. İnceleme sonucunda, Habermasçı anlayışın aksine, kamuoyu kavramının Sanayi Devrimi’nden de önce ve Batı toplumları dışında Osmanlı Devleti’nde de var olduğu ve kamuoyunun Devlet tarafından dikkate alındığı değerlendirilmiştir.

Bilim Kodu : 50201
Anahtar Kelimeler : Kamuoyu, Osmanlı Devleti, Habermas kamusalılığı, sürelî basın, lonca, kahvehane,
Sayfa Adedi : 121
Tez Danışmanı : Prof. Dr. İlyas DOĞAN

Public Opinion in Ottoman Empire and Its Relationship with the Administration (From XV.th
Century to Second Half of the XIX.th Century)
(M.Sc. Thesis)

Başak MANAV

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
October 2019

ABSTRACT

The aim of this study is to reveal the acceptance of Habermas publicity (in other words, the acceptance of the necessity of “formation of bourgeois publicity” and “the development of periodical press” for the formation of public opinion) which is regarded as a base for publicity studies, excludes eastern societies and to show that every society where ruling class and ruled class are contained is convenient for a public opinion whether there are not these elements that are mentioned above. In this context, the study is based on the Ottoman Empire and the subject of this study is limited to the period from the classical period of the Ottoman Empire until the second half of the 19th century, when the periodical press began to develop. Besides, considering the interaction of public opinion with different disciplines, the concept has been examined in terms of the aspects discussed in political sciences. In this context, first of all, the political and social structure of the Ottoman Empire in the mentioned period is examined and the effect of the changing political and social structure on the public is investigated. The thesis is planned as two main parts; in the first part, the term of public opinion is explained with its elements and the historical development of the concept is included; in order to convey the Habermas publicity, the starting point of this study, the approaches directed to the concept of public opinion are mentioned and to make easier the examination in the next chapter, the facts which creates public opinion are clarified. In the second part, the Ottoman Empire’s legal, political and social structure is referred and investigated its effect. This part contains two main chapter as “Classical period” and “Chaos Period and Afterwards” and the third chapter at the end, complaint mechanism, to show the direct effect of the public opinion on the State. While preparing the study literature search method is preferred. After the investigation and examination, as a result, contrary to the Habermasian understanding, it is evaluated that the concept of public opinion existed before the Industrial Revolution and outside the Western societies, especially in the Ottoman Empire and the public opinion was taken into consideration by the State.

Science Code : 50201
Key Words : Public opinion, Ottoman Empire, Habermas publicity, periodical press, guild, coffeehouse.
Page Number : 121
Supervisor : Prof. Dr. İlyas DOĞAN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
1. GİRİŞ	1
2. KAMUOYU KAVRAMI VE YAKLAŞIMLAR	5
2.1. Kamuoyu Kavramı ve Tanımı	5
2.2. Kamuoyunun Unsurları	8
2.2.1. Kapsam Unsurları	9
2.2.1.1. Kamu	9
2.2.1.2 Oy	12
2.2.2. Süreç	13
2.2.3. Tamamlayıcı Unsurlar	14
2.2.3.1. Mevcut oyda değişiklik	15
2.2.3.2. Çatışma	16
2.2.3.3. Etkenlik	16
2.3. Kamuoyunun Tarihsel Gelişimi	17
2.3.1 İlk Çağda Kamuoyu	18
2.3.2. Feodal Dönemde Kamuoyu	21
2.3.3. Aydınlanma Döneminde Kamuoyu	23
2.3.3. Modern Çağda Kamuoyu	25
2.4. Kamuoyu Kavramına Yönelik Yaklaşımlar	28
2.4.1. Klasik Teori	28
2.4.2 Modern Teoriler	30
2.4.2.1. Etkili çoğunluk teorisi	31
2.4.2.2. Kuvvet teorisi	32
2.4.2.3. Psikososyal görüş teorisi	32
2.5. Kamuoyunun Oluşumu ve Kamuoyu Oluşturan Kurumlar	32
2.5.1. Gruplar	34
2.5.2. Baskı Grupları	35
2.5.3. Önderler	37
2.5.4. Kitle İletişim Araçları	37
2.5.5. Toplum Yapısı ve Siyasal Yapılaşma	40
3. OSMANLI DEVLETİ'NDE KAMUOYU (15. YÜZYILDAN 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR)	47
3.1. Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi	47

3.1.1. Merkezi Otoritenin Yapısı	48
3.1.1.1. Padişah	51
3.1.1.2. Divan-ı Hümayun.....	53
3.1.2. Siyasi Kültür	54
3.1.3. Toplumsal Yapı	59
3.1.4. Kamuoyu	65
3.1.4.1. Ulema ve tarikatlar.....	66
3.1.4.2. Loncalar (meslek kuruluşları).....	69
3.1.4.3. Kahvehaneler	73
3.2. Osmanlı Devleti'nde Kargaşa ve Tanzimat Dönemi.....	77
3.2.1. Askeri, Mali ve Fikri Dönüşüm.....	79
3.2.2. Lale Devri ve Patrona Halil Ayaklanması	82
3.2.3. Ayanlar ve Sened-i İttifak.....	83
3.2.4. Kahvehaneler ve Havadis Journalleri	89
3.2.5. 1839 Dönemi	93
3.2.5.1 Kamuoyunda görünürlük ve Takvim-i Vekayi.....	93
3.2.5.2. Tanzimat dönemi	95
3.3. Şikâyet Mekanizması.....	98
3.3.1. Şikâyet Mekanizmasında Padişahın Yeri.....	99
3.3.2. Şikâyet Mekanizmasında Divan-ı Hümayunun Yeri	102
3.3.3. Şikâyet Mekanizmasında Eyalet/Sancak Divanlarının Yeri	105
3.3.4. Şikâyet Mekanizmasında Kadı Mahkemelerinin Yeri	105
4. SONUÇ	109
KAYNAKLAR	115
ÖZGEÇMİŞ	121

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AGE	Adı geçen eser
ATÜT	Asya Tipi Üretim Tarzı
BKZ.	Bakınız
C.	Cilt
ÇEV.	Çeviren
DER.	Derleyen
ED.	Editör
HAZ.	Hazırlayan
JUL.	Temmuz
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
OCT.	Ekim
SÜ İİBF	Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
YY	Yüzyıl

1. GİRİŞ

Günlük konuşmada sıklıkla kullanılmakla birlikte kelime olarak ilk kullanımı 18.yüzyılı bulan kamuoyu, 20.yüzyıldan itibaren siyasal bilimler ve sosyoloji başta olmak üzere farklı disiplinlerce inceleme konusu yapılmıştır. Her disiplin alanı kamuoyunun farklı bir özelliğini ön plana çıkararak bu kavramı çeşitli şekillerde değerlendirmeye tabi tutsa da her disiplin alanının üzerinde uzlaşma içinde olduğu bir husus vardır ki o da kamuoyunun içinde bulunduğu çevreden bağımsız değerlendirilemeyeceğidir. Bu çevre öyledir ki, birey dâhil, bireyin içinde bulunduğu en ufak topluluk olan aileden başlamak üzere mevcut toplumsal yapıdan, sosyo-ekonomik koşullardan, siyasal yapıdan ve hukuki düzenden etkilenmektedir. Bu çalışmada esas alınan siyasal bilimlerin kamuoyu yaklaşımında dahi, yani kamuoyunu yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkiye ağırlık vererek inceleyen anlayışta dahi, bu unsurlara önem verildiği görülmektedir.

Bu uzlaşmada haksızlık payı yok değildir. Mademki kamuoyu, bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları etkileşim sonucunda, kendi menfaatlerini ilgilendiren genele müteessir bir konu hakkında sahip oldukları kanaattir, o halde etkileşimin gerçekleştiği bir alanın mevcut olması gerekmektedir. Bu etkileşimin gerçekleştiği alanın sahip olduğu koşulların ise alt ve üst yapıdan etkilenmesi ve bunlardan etkilenen alanın da kamuoyunu oluştururken etkin bir rol oynaması tabiidir.

Kamuoyunun olduğu bu toplumsal kesit “kamusal alan”, “kamusallık” olarak adlandırılmaktadır ve esasen yönetilenler ile yönetenler arasında oluşmuştur. Doğal olarak, yönetenler ve yönetilenler olmak üzere iki farklı kesimin bulunduğu her toplumda kamusal alanın ve kamuoyunun oluşması beklenebilir. Gerçekten de “kamusallık” ve “kamuoyu”nun terim olarak olmasa bile kavram olarak ilk çağlarda dahi mevcut olması karşısında, bu hususta tereddüt edilmemesi gerektiği de düşünülebilir. Bununla birlikte kamuoyu ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, Habermas’ın yapmış olduğu kamusal alan okumasının esas alındığı görülmektedir.

Habermas kamusal alanı; bireylerin tek tek devletle karşı karşıya geldiği, öyle ki feodal dönemde mevcut bulunmayan, egemenliğin merkezde toplandığı dönemde bizzat monarkın şahsında görünen ve nihayet kapitalizmin yükselişiyle oluşan burjuva sınıfının varlığıyla alenen ortaya çıkan bir alandır. Habermas’ın bu kamusal alana ne atfettiği hususuna, tezin konusuyla sınırlı olarak tez içinde yer verilecekse de burada ifade edilmelidir ki, alenen

burjuva sınıfının oluşmasıyla ortaya çıkan bu kamusalığın kabulü, kısaca “burjuva kamusalığı”, doğası gereği Batı merkezli bir okumayı beraberinde getirmektedir.

Bu husus Habermas’ın yaptığı tüm okumanın Batı Avrupa üzerinden olması ve bu okuma üzerine tezini şekillendirmesinden anlaşılmasa bile, liberal sistemin gelişmesiyle ortaya çıkan burjuva sınıfının ve akabinde serbest basınının gelişmesinin üzerinden yapılan bu okumanın, en azından üretimin şekillenmesinde devletin etkili olduğu, dolayısıyla burjuva sınıfının ortaya çıkmadığı Doğu toplumlarını değerlendirme dışında tutmasından anlaşılabilir.

Habermas kamusalığı başlarda çeşitli hususlarda eleştirilse bile, Doğu tipi devletleri saf dışı bırakması hususunda ciddi bir eleştiriye maruz kalmamıştır. Üstelik Habermas kamusalığının etkisi o boyuttadır ki, konu hakkındaki çalışmalar ya Avrupa merkezli olarak ya da çağdaş demokratik yönetimler üzerinden ele alınmış, çağdaş siyasal bilimlerin doktrininde, kamuoyunun oluşabildiği devletlerde demokrasinin mevcut olduğu, totaliter devletlerde ise kamuoyunun bulunamayacağı, bastırılmış olduğu ya da yönlendirildiği savunulmuştur. Konu hakkında Doğu toplumlarının, özellikle Osmanlı İmparatorluğunun incelendiği çalışmalarda dahi, basının geliştiği dönemin sonrası incelenmiş, Batı örnek alınarak girilen modernleşme dönemi çalışmalara konu edilmiştir.

Madem kamuoyu, yönetilenleri ilgilendiren genele yönelik bir devlet iş ve işlemlerine ilişkin kamunun kanaatini ifade etmektedir, o halde en azından, yöneten ve yönetilenlerin olduğu her toplumda, kamuoyunun mevcut olması gerekmektedir. Zira demokratik ya da antidemokratik olması bir fark yaratmaksızın, devlet örgütlenmesinin olduğu her yerde, devlet sınırları içinde yaşayan insan topluluğunun en azından bir kısmı tarafından bir genele ilişkin bir meseleye ilgi duyulması ve bu mesele hakkında tartışmalarda bulunulması tabiidir. Bu kamuoyunun, dönem şartlarına göre nasıl bir ortamda tecelli ettiği ve yine dönem şartlarına göre mevcut devlet politikasına etki edip etmediğinin incelenmesi gerekmektedir.

Çalışmada da bu maksatla, kamuoyu kavram ve unsurlarının genel bir çerçevesi çizildikten sonra, yönetenler sınıfıyla ilgisi olmayan reyanın, kendi menfaatlerini ilgilendiren devlet meseleleri hakkında kanaatlerinin oluşup oluşmadığı, oluşuyorsa da bunun devlet nezdinde ne ölçüde etki ettiği araştırılmaya çalışılacaktır. Bu araştırma yapılırken Osmanlı Devleti’nin siyasi tarihi, Devlet’in teşkilat yapısı gibi konulara yer

verilmeden, süreçte meydana gelen yapısal ve toplumsal dönüşümler konuyla sınırlı olarak açıklanacaktır.

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen uzun yüzyıllar gözetildiğinde bu sürenin tamamı çalışmaya konu edilmeyecektir. Habermasçı anlayışa göre basının gelişiminden itibaren kamuoyunun oluşması tabii olduğundan, bu çalışmada basının ortaya çıkarak geliştiği dönemden sonrası incelenmeyecek, çalışmayı kolaylaştırmak adına ise Osmanlı Devleti'nin klasik döneminden (15.yüzyıldan) itibaren gelişen dönem araştırılacaktır.

Bu amaçla, çalışma konusunun daha net kavranabilmesi için öncelikle birinci bölümde kamuoyu kavramı ve unsurlarına yer verilmiş, böylece çalışmanın asıl konusunu teşkil eden kavramın kapsamı açıklanmıştır. Daha sonra kamuoyunun bir kavram ve olgu olarak geçirdiği tarihsel gelişime yer verilmiş, bu sayede ikinci bölümde incelenecek konu için bir temel hazırlanmıştır. İlaveeten, konunun temelini oluşturan Habermas kamusallığını aktarabilmek için kamuoyuna yöneltilen klasik yaklaşıma detaylıca yer verilmiş, konu bütünlüğünü sağlamak için modern yaklaşıma da değinilmiştir. Sonraki bölümde yer verilecek Osmanlı Devleti'nde kamuoyu incelemesini kolaylaştırmak adına kamuoyunu oluşturan unsurlar sıralanmış, böylelikle kavramsal ve olgusal olarak genel bir çerçeve çizilmiştir.

İkinci bölümde ise konu daha özele indirgenerek, Osmanlı Devleti'nde kamuoyunun oluşumu incelenmiştir. Bu bölümde Osmanlı Devleti'nin hukuksal, siyasal ve toplumsal yapısına değinilerek sayılan bu unsurların kamuoyuna etkisi araştırılmış, varsa kamuoyunu oluşturan unsurlardaki değişime yer verilmiştir. İnceleme kolaylığı açısından bölüm kendi içinde "Klasik Dönem" ve "Kargaşa Dönemi ve Sonrası" olmak üzere iki ana başlığa ayrılmıştır. Bölüm sonunda, toplumun belirli bir kesiminin Devlete yöneltilmiş dilek, istek ve şikayetlerini göstermesi nedeniyle önemli olduğu düşünülen şikayet mekanizmasının nasıl işlediği, mühimme defterlerinden ve şeriyye sicillerinden örnekler verilerek kısaca açıklanmıştır.

Çalışma hazırlanırken literatür taraması yöntemi tercih edilmiş; genel ve monografik eserler, makaleler, süreli yayınlar, akademik çalışmalar, Osmanlı Devleti'nde verilmiş olan yargı-kadı kararları incelenmiş, bu inceleme sonucunda elde edilen veriler kavrama ve unsurlarına ait olanlar ile tarihsel sürece ilişkin olanlar olarak gruplandırılmıştır.

Özellikle “kamuoyu” kavramına ilişkin açıklamalarda, Türkçe kaynakların yanı sıra yabancı dildeki kaynaklardan yararlanılmış, Osmanlı’da kamuoyunun mevcut olup olmadığına ilişkin çalışma yok denecek kadar az olduğundan, tarihsel olgular yorumlanarak sonuca ulaşılmaya çalışılmış ve böylece tümevarım yöntemi izlenmiştir. Çalışmanın bu yöndeki araştırmalara katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

2. KAMUOYU KAVRAMI VE YAKLAŞIMLAR

Kamuoyu kavramı olarak ilk kez 1741’de İngilizler tarafından, Latince *publicus* ve *opinion* kelimelerinden türetilerek (*public opinion*), “halkın düşüncesi” olarak ifade edilmiş, daha sonra 1744 yılında Rousseau tarafından “toplumun tavrı” olarak kullanılmış ve Osmanlıca karşılığını ise “Efkâr-ı Amme”, Efkâr-ı Umumiye” ve daha başka kullanımları olan “amme efkârı” ve “halk efkârı” olarak bulmuştur.¹ Kamuoyu kavramı olarak 18. yüzyıldan beri mevcut olsa da; sonraki yüzyıllarda akademik araştırmalara konu olabilmüş, başta siyaset bilimi olmak üzere pek çok sosyal bilim alanının inceleme konusu olmuştur. Farklı disiplinler tarafından inceleme konusu yapılması nedeniyle, kavrama getirilen farklı tanımlamalar ve yaklaşımların mevcudiyeti şaşırtıcı değildir.

Kavram her ne kadar farklı şekillerde tanımlanıp ele alınmışsa da genel yaklaşım; kamuoyunun parçası olduğu sosyo-kültürel alanla birlikte değerlendirilmesi, bu alanın oluşumunda etkili olan siyasi ve ekonomik gelişmelerin kamuoyunu da şekillendirdiği yönünde çıkarımlarda bulunulması şeklindedir. Dolayısıyla, kamuoyunun tam olarak anlaşılabilmesi için öncelikle kavramı oluşturan unsurların açıklanması, sonrasında da kavramın içinde şekillendiği alanın ve bu alanı etkileyen faktörlerin incelenmesi önem arz etmektedir.

2.1. Kamuoyu Kavramı ve Tanımı

Yönetim biçimi ne olursa olsun, yöneten ve yönetilenler arasında muhakkak bir etkileşim mevcuttur. Bu temas içinde yöneten grup ya da kişi, izlenen siyaset ya da gerçekleştirilen uygulamaların, yönetilenler tarafından nasıl karşılandığını ya da yönetilenlerin ne düşündüğünü bilmek ister. Başka bir bakış açısına göre ise, yürütülen siyaset ve diğer politik ve tarihsel olaylar da zaten halihazırda yönetilenleri kanaatine göre biçimlenmektedir. İşte yönetilenler ve yönetenler arasındaki bu karşılıklı etkileşimde gerçekleşen temas noktası, kamuoyu olarak adlandırılabilir.²

Yine de yukarıdaki bu niteleme, kamuoyunun ne olduğu konusunda fikir verse de kamuoyunun kavram ve içerik olarak neyi kapsadığını tam olarak ortaya koyamadığından, konunun aydınlatılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle kavramın günlük dilde çokça kullanılmasına karşılık, sosyal bilimler terimi olarak net bir şekilde tanımlanması gerekmektedir. Bu noktada ise, kavramın hangi bilim nezdinde ele alınacağına tespiti ile işe

¹ Atabek, N. (2002). “Kamuoyu, Medya ve Demokrasi”. *Kurgu Dergisi*, 223.

² Sezer, D. (1972). *Kamuoyu ve Dış Politika*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1.

başlanmalıdır. Zira, kamuoyunun siyaset bilimleri, sosyoloji ve psikoloji gibi farklı disiplinlerde değişik şekillerde ele alındığı söylenebilir.

Siyaset bilimleri tarafından yapılan kamuoyu tanımlamasında devlet erklerinin ön plana alındığı ve kavramın, “devletin davranışı”nı belirleyen norm olarak tanımlandığı açıktır. Diğer sosyal bilimlerde bireyden hareket ederek topluma ulaşmakta, bireyin kanaat ve davranışının, bireyin içinde bulunduğu en küçük grup olan aileden başlayarak topluma ulaşan diğer tüm sosyal grupların kanaat ve davranışlarıyla şekillendiğini savunmaktadır.³ Bu çalışmanın konusu itibarıyla siyaset bilimi tarafından yapılan kamuoyu tanımı tercih edilmiştir.

Devlet iktidarının dışında olanların, daha somut bir ifadeyle “özel bireylerin” bir araya gelmesiyle oluşan ve tartışma konusunun devlet etkinliğine yönelmesiyle gerçekleşen politik kamusal alanda oluşan kamuoyu, esasen devlet egemenliğine karşı yurttaşların oluşturduğu yapı şeklinde tanımlanabilmektedir. Öyle ki bu yapının, devlet örgütlenmesine eleştiri yöneltme ve onu kontrol etme şeklinde ortaya çıkan görevleri mevcuttur.⁴

Bu işleviyle kamuoyu, vatandaşların karar alma süreçlerine katılımını sağlamakta, iktidara karşı denge ve denetlemeyi gerçekleştirmektedir. Bu işlevler göz önünde tutulduğunda, kamuoyunun kavram olarak ilk kez 18. yüzyılda ortaya çıkması ve 19. yüzyılda gelişmesi şaşırtıcı olmamalıdır; zira söz konusu dönemde Avrupa’da ortaya çıkan şehirleşme ve devamında gelişme gösteren sanayileşme ile sosyo-kültürel alanda oluşan siyasi ve güç çatışmalarının sonucunda, kamuoyunun yukarıda verilen tanımıyla ortaya çıkması kaçınılmazdır.⁵

Bu tanımdan da hareketle, hatta kamuoyu hakkında yapılan ve Harwood Childs’ın *Public Opinion: Nature, Formation, and Role* [Kamuoyu: Doğası, Oluşumu ve Rolü] adlı kitabında toplanan diğer tüm tanımlamalardan da anlaşılacağı üzere, kamuoyu iki farklı temele oturtulabilmektedir. Bunlardan birincisi karar alma işlevine hizmet etme, ikincisinin ise toplumsal bütünleşme ve uzlaşmaya da katkı sağlayan toplumsal denetim mekanizması olmak şeklinde açıklanabilmektedir.⁶ Özellikle iktidar dışı çevrelerden iktidara yöneltilen ve iktidar tarafından da dikkate alınması gereken kanaat olarak ifade edilen tanımlamada

³ Gökçe, O. (1996). “Kamuoyu Kavramının Anlam ve Kapsamı”. *Kurgu Dergisi*, 211.

⁴ Habermas, J. (2015). “Kamusal Alan”. (Çev. M. Özbek). Özbek, M. (Editör). (2015). **Kamusal Alan**. İstanbul: Hil Yayın, 95-96 (Makalenin orijinali ilk kez 1964 yılında yayımlanmıştır.)

⁵ Atabek, 2002, 224.

⁶ Noelle Neumann, E. (1998). *Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Keşfi*. (Çev. Murat Özkök). Ankara: Dost Kitabevi, 252.

kamuoyunun karar alma işlevi üzerinden bir tanımlama yapıldığı açıkça ortada olup kamuoyu siyasal karar alma mekanizmasına katılmakta ve bu mekanizmada ayrıca bir denetim işlevine de sahip bulunmaktadır.⁷

Burada bir noktaya dikkat çekilmesi gerekmektedir ki, bahse konu bu kanaat, toplumun çoğunluğuna ya da küçük bir gruba ait olabileceği gibi, nihai ya da geçici de olabilir; fakat önemli olan, bu kanaatin yönetenler üzerindeki etkisi, karar alma mekanizmasındaki gizli güce sahip olma özelliğidir.⁸ Öyle ki Fransız Maliye Bakanı Jacques Necker burjuvazinin kamuoyunu, ülkenin yasalarını kuran görünmez bir güç olarak nitelendirmiş, hükümet kararlarında ağırlığı olan burjuvazi kanaatlerinden oluşan kamuoyunun, yöneticilerin hesap vermekle yükümlü olduğu bir mahkeme niteliğinde olduğunu belirtmiştir.⁹

Jacques Necker'in, kamuoyunun yönetimdeki etkisini tanıyan ilk bürokrat olduğu doktrinde belirtilmekle birlikte, ondan çok önce çeşitli düşünürlerin, bu etkiyi kabul ettiği görülmektedir. Örneğin Locke "Essay Concerning Human Understanding" adlı çalışmasında hukuku üç kategoriye ayırmış, ilahi hukuk ve medeni hukukun yanında üçüncü olarak "kamuoyuna dayanan hukuk" sınıflandırmasında bulunmuştur.¹⁰ Hume, yönetenleri destekleyen tek kuvvetin kamuoyu olduğunu ve en despotik yönetimlerde dahi yönetimlerin kamuoyuna dayanması gerektiğini ileri sürerken¹¹, Rousseau Toplum Sözleşmesi adlı eserinde siyasi, medeni ve cezai nitelikteki kanunlara ek hatta bu kanunlardan daha da önemli bir kanun olarak kamuoyunu göstermektedir.¹²

Bununla birlikte, kamuoyunun yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişkiye indirgenmesinin sakıncalı olduğu ve kavramın yeniden ele alınması gerektiği yönünde görüş de mevcut bulunmaktadır.¹³ Bu konu kavrama yöneltilen klasik yaklaşım ve modern

⁷ Temizel, H. (2008). "Kamuoyu Kuramları ve Kamuoyu Oluşumunda Kitle İletişim Araçları". *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(15), 129.

⁸ Sezer, 1972, 2.

⁹ Sezer, 1972, 3; Zümrüt, O. (1997). *İslamda Kamuoyu Oluşumu*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 19.

¹⁰ Aktaran: Abadan, N. (1956). *Halk Efkarı Meşhumi ve Tesir Sahaları*. Ankara: Yeni Matbaa, 6.

¹¹ Qualter, T.H. (1985). *Opinion Control in the Democracies*. (Birinci Baskı). Londra: Macmillan, 2.

¹² "Bu üç yasaya, hepsinin en önemlisi bir dördüncü yasa daha eklenir. Bu yasa mermere, tunca değil, insanların yüreklerine kazılır; devletin gerçek anayasası olur, her gün yeni güçler kazanır, eskiyen ya da ortadan kalkan yasalara yeniden can verir, ya da onların yerini alır, halkı yasalarının ruhuna bağlı tutar, buyruk gücünün yerine yavaş yavaş alışkanlığın gücünü koyar. Burada sözünü ettiğim şey, ahlak, töreler ve özellikle kamuoyudur. Politikacıların bilmediği, ama bütün öbür ilişkilerin başarısını sağlayan şeydir bu..." Rousseau, J.J. (2018). *Toplum Sözleşmesi*. (Çev. V. Günyol) (Yirmi ikinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 51-52.

¹³ Gökçe, 1996, 213.

yaklaşım arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktaysa da bu farklılığa geçmeden önce, kavramın tanımı ve içeriği konusunda daha detaylı bilgilerin verilmesinde fayda olduğu düşünülmektedir.

Doktrinde kamuoyu geniş ve dar olmak üzere iki anlamda tanımlanmaktadır. Bunlardan geniş anlamda kamuoyu, kamunun belirli bir zamanda ve kamuyu ilgilendiren belirli bir mesele hakkındaki yargısı ya da ortak kanaati iken dar anlamda kamuoyu çeşitli kitle iletişim araçları ya da dernek veya sendika gibi grupların siyasal otoriteye yönelmiş ortak fikirdir.¹⁴ Burada kamuoyunu toplumsal denetleme aracı olarak kabul eden ve hatta onu “despotizme karşı tek güvence”¹⁵ olarak tanımlayan Bentham’a göre basının kamuoyu önünde büyük bir değeri bulunmasına karşılık¹⁶, kitle iletişim araçlarının etkileşim gücünün, sanılan aksine, kesin olmadığı, zira kamuyu oluşturan her bir ferdin, kitle iletişim araçları vasıtasıyla ulaştığı haber ve bilgiler arasından yalnızca kendi ilgi alanına girenlerle ilgilendiği, haber ya da bilgiye karşı yapılan değerlendirmelerden de yine kendi görüş ve kanaatine uygun olanını seçme eğiliminde olduğu, bu nedenle ferdin ilgisinin aslında “seçmeli ilgi” olarak değerlendirilmesi gerektiği, bu hususun da kitle iletişim araçlarının etkisini zayıflattığını belirten bir görüşün mevcut bulunduğu belirtilmelidir.¹⁷

Yukarıda yapılan açıklamalardan genel olarak bir sonuca varmak gerekirse kamuoyu, kamunun genel bir konuya yönelik olarak, siyaset dışındaki çevreye ait ve yönetenleri muhatap alan mevcut kanaati olarak tanımlanabilecektir.

2.2. Kamuoyunun Unsurları

Geniş anlamdaki kamuoyunun tanımından ve hatta “kamuoyu” kelimesinin kendisinden de anlaşılacağı üzere, kavramın belirli sınırlara kavuşabilmesi için “kamu” ve “oy” kelimelerinden ne kast edildiğinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bununla birlikte açıklanması gerekli kavramlar bunlarla sınırlı değildir. Keza, belirli bir konu hakkında bir kesimin görüşünün oluşması için belirli bir zamana ihtiyaç duyulduğundan, “süreç” unsurunun kamu ve oy kavramlarının yanı sıra incelenmesi gerekli üçüncü unsur olarak kabulü gerekmektedir.

¹⁴ Daver, B. (1993). *Siyaset Bilimine Giriş*. (Beşinci Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi, 252.

¹⁵ Qualter, 1985, 1.

¹⁶ Zümrüt, O. (1997). *İslamda Kamuoyu Oluşumu*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 19.

¹⁷ Kapani, M. (2007). *Politika Bilimine Giriş*. (Yirmi Birinci Basım). Ankara: Bilgi Yayınevi, 165.

Süreç dışında yukarıda belirtilen unsurlar kamuoyunun kapsam unsurlarıdır. Bununla birlikte kamuoyunun bir de tamamlayıcı unsurları vardır ki bu unsurlar kapsam unsurlarını betimlemektedir. Kamuoyu hakkında daha net bir fikre sahip olabilmek için tamamlayıcı unsurların da incelenmesi gerekmektedir. Bu başlık altında ilk olarak kapsam ve süreç unsurları incelenecek, daha sonra bu unsurların tamamlayıcısı olan unsurlar açıklanacaktır.

2.2.1. Kapsam Unsurları

2.2.1.1. Kamu

Kamu kelimesinin Latince publicus (halk) kelimesinden geldiği yukarıda aktarılmıştı. Kamuoyunda kullanılan kamu kelimesi dayanağını, Almanca “öffentlich” kelimesinden almakta olup Habermasçı anlayışta da kamu kelimesi, “kamu hukuku”, “kamu kudreti” gibi hukuki ya da siyasi olan anlamından ziyade, yukarıda “öffentlich” kelimesi ile kast edilen “herkese açık”, “aleni” anlamı üzerinden kullanılmaktadır ve bu kullanımıyla “özel alan”dan oldukça farklıdır.¹⁸

Günümüzde bu anlamıyla kullanılan “kamu” kelimesi, kelimenin tarihsel kullanımından epeyce farklılık arz eder. Zira Antik Yunan ve devamındaki Roma döneminde kelime yalnızca özgür vatandaşları tanımlamakta olup kelime bu haliyle sadece kendilerine bir kısım haklar tanınmış olmakla belirli bir üstünlüğe sahip bir grubu içine almaktaydı.¹⁹

Kelime Orta Çağ’da soyluları ve politikalarını; 16. yüzyıldan itibaren hükümdar, hizmetlileri ve devlet dairelerini; ticaretin ve burjuvazinin gelişmesi ile birlikte, özellikle hükümdarın kişisel malvarlığı ile devlet mallarının birbirinden ayrılması sonucunda, soyluları değil yalnızca sarayı yani devleti kapsar olmuştur. Basının ortaya çıkması ile hedef kitlenin değişmesi, basının Kıta Avrupasından görece daha özgür imkanlarda rol oynadığı İngiltere’de kamuya açıklama “publicity” kavramının ortaya çıkması ile kelimenin Antik Yunan’da kullanımının aksine bugün için kullanıldığı anlama yakınlığı açıklanabilir.²⁰

Özellikle İngiltere’de siyasal gazeteciliğin getirdiği kitle bilinçlenmesi ve burjuvazi, soylu ve bürokrasinin güç birliği yaparak krala -yani siyasal iktidara- karşı bir güç oluşturması; kral ve soylulara karşı burjuvazinin güçlenmesi ve devamında patlak veren

¹⁸ Habermas, J. (2017). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. (On Dördüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 251-265.

¹⁹ Bektaş, A. (2013). *Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi*. (Dördüncü Basım). Ankara: Bağlam Yayınları, 42.

²⁰ Bektaş, 2013, 43.

1789 Fransız İhtilali ile oluşan kamu bilinci ve siyasal işlevleri, zamanla tüm Kıta Avrupa'sına yayılarak etkisini göstermiştir.²¹

Tarihsel gelişimi de dikkate alındığında “kamu” kelimesinin; umumi, aleni ve halk kelimelerinin üçünü birden içeren teknik bir kelime olarak kavranması gerektiği belirtilmelidir.²² Bu şekilde tanımlandığında kamuya ilişkin sayı problemi karşımıza çıkmaktadır. Mademki kamu anlam olarak içinde halk kavramını barındırmaktadır, o halde siyasal bilimlerdeki karşılığı olarak halkın tamamını mı karşılamaktadır yoksa halkın içinde ve fakat çeşitli nitelikleri haiz belirli bir grup da “kamu” olarak kabul edilebilmekte midir?

Hatırlatmak gerekirse, bir önceki başlık altında kamuoyu tanımlamasında kullanılan ifade siyasal iktidarı muhatap alan belirli bir konu hakkında oluşan ortak kanaat olarak belirtilmişti. Kamunun sayısal problemi araştırılırken bu tanımdan hareket edilir ve halkın tamamını kapsadığı farz edilirse; kamuoyunun, halkın tamamını ilgilendiren bir konu hakkında halkın tamamının kanaati olarak ele alınması gerektiği kabul edilmelidir. Habermas'ın da ifade ettiği üzere, kamuoyu yalnızca atanaların, bu kimseleri eleştirmekle görevlendirilenlerin ya da siyasi işleve sahip olanların tekelinde olmayıp kamuoyunun içinde herkes yer almaktadır.²³

Bununla birlikte çalışmalar göstermektedir ki bir konu ne kadar halkın tamamını ilgilendirirse ilgilendirsin, bu konuyla ilgilenmeyen, konu hakkında hiçbir fikri olmayan ve öğrenmek de istemeyen bir kesim muhakkak mevcuttur.²⁴ O kadar ki bir konu ne kadar da kamunun tamamını ilgilendiren bir boyutta olursa olsun, olayın neden ve sonuçları bir kenara, olayın kendisinin dahi farkında olmayan bir kısım “kırılması imkansız, sağlam, kronik hiçbir şey bilmeyenler çekirdeği”nin bulunduğu belirtilmektedir.²⁵

Bu tespitlerden sonra, kamunun sayısal probleminin, halkın tamamı olarak değil de belirli nitelikleri haiz belirli bir grup olarak kabul edilmesi gerektiği kabul edilmelidir. Keza sosyoloji biliminde başta Albig, Childs ve Stoetzel olmak üzere çeşitli yazarlar tarafından yapılan tanımlamalara bakılacak olunursa, kamu ve grup kelimelerinin eş anlamlı kullanıldığı anlaşılabacaktır.²⁶

²¹ Bektaş, 2013, 44.

²² Abadan, 1956, 30.

²³ Aktaran: Noelle Neumann, 1998, 88.

²⁴ Qualter, 1985, 30.

²⁵ Sezer, 1972, 4.

²⁶ Sezer, 1972, 3.

Kamunun belirli bir konu hakkında fikri olan bir grup olarak kabulünden sonra, bu grubun özelliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Öncelikle bu grubun, bir mesele hakkında fikri olması gerektiğinden, dikkat çekilmesi gerekli ilk özelliğın, grubun bir mesele ile karşılaşmış olması ihtiyacıdır. Bir mesele ile karşılaşan bu grup içindeki bireyler bu meselenin çözümü hakkında farklı görüşlere sahip olabilirler; ancak önemli olan, meselenin çözümü için birbiriyle tartışmaya girmek için bir araya gelmiş olmalarıdır. Bu haliyle grup, meseleye karşı mesafeli ve temaslı bir görünüm arz etmektedir.²⁷

Bahse konu bu mesafeli-temaslı grup; belirli bir topluluk içinde bulunmanın doğal bir sonucu olarak ortak menfaatleri ya da ilgi alanlarının bulunması nedeniyle temas halinde olmakla birlikte dağınık ve yaygınlıkları nedeniyle de aralarında belirli bir mesafe bulunmaktadır.²⁸ Zaten söz konusu bu gruptaki bireylerin muhakkak yüz yüze gelmiş olması da aranmamaktadır. Grup üyelerinin söz konusu mesele hakkında kendileriyle aynı doğrultuda düşünen başka kimselerin varlığının bilincinde olması ve bu görüş birlikteliği sebebiyle kendilerini bu gruba dahil hissetmeleri yeterlidir.²⁹

Bu grup öyledir ki, devletin resmî kurumlarından ayrı fakat onlardan çok da bağımsız olmayan, kanaatleriyle bu kurumlara adeta nüfuz eden bir oluşumdur.³⁰ Kamu belirli bir meselenin etrafında toplanan grup olduğundan, meseleler çeşitlendikçe kamunun sayısı da artacaktır.³¹

Kamuyu – sosyoloji bilimine göre grubu – oluşturan kişi sayısı hakkında da açıklama yapılmalıdır. Kimileri, yalnızca büyük bir çoğunluğun ortak kanaatinin oluşması halinde “kamuoyu”nun varlığından söz edilebileceğini, dolayısıyla kamunun sayısal olarak oldukça kalabalık olması gerektiğini savunmaktadır, bir kısım görüş ise, belirli bir mesele hakkında görüşü bulunan herkesin kamuyu oluşturduğunu, dolayısıyla sayısal bir çoğunluğun zorunluluk arz etmediğini belirtmektedir. İfade edilmelidir ki, ifade edilen bir kanaatin kamuoyu olarak kabulü için büyük bir çoğunluğa ait olması gerekmemektedir, zira sayıca az da olsa düşüncesini net olarak ifade edebilen ve genele yayabilen güçlü ve örgütlü bir grup,

²⁷ Meray, S. L. (1954). “Halk Efkarı ve Yoklanması”. *AÜSBF Dergisi*, 3(9), 262.

²⁸ M. Nazan Aslanel’in tezi sf. 7

²⁹ Özerkan, Ş. (Aralık, 1992). “Kamuoyu Araştırmalarının Karar Verme Sürecine Etkisi”. *Marmara İletişim Dergisi*, 1, 62.

³⁰ Zümrüt, 1997, 14.

³¹ Sezer, 1972, 3.

örgütlü olmayan ve sessiz bir çoğunluktan daha başarılı olabilir. Dolayısıyla kamuoyunda genelde nitelikten çok nicelik önem kazanmaktadır.³²

Mademki kamu belirli bir konu etrafında toplanmış ortak menfaati olan bir grubu ifade etmektedir, o halde bu özellikleri içeren iki veya daha fazla sayıda insandan oluşan topluluğun, kişi sayısının bir önemi olmaksızın, kamu olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

2.2.1.2 Oy

Kamuoyu kavramını oluşturun ikinci unsur “oy”dur. Günlük dildeki kullanımından farklı olarak oy, yukarıda belirli bir mesele etrafında bir araya gelen grup olarak tanımlanan kamunun, o mesele hakkındaki kanaati, düşüncesi olarak tanımlanmaktadır.³³

Yargı, inanç, ilke, beğenme, hoşlanma, onaylama veya reddetme gibi anlamları içeren kanaat³⁴, grubun belirli bir konuya karşı gösterdiği standart davranış ya da normu ifade etmemektedir.³⁵ Bu kanaat öyledir ki, ampirik bilgiden daha az geçerli ama duygudan daha kuvvetlidir.³⁶ Platon’un “Devlet” adlı eserinde Sokrates’in Pire kentinde katıldığı bir şenlikte arkadaşlarıyla yapmış olduğu bir konuşmaya bakılırsa, oyun, yani diğer anlamıyla kanaatin bu belirsizliğinin Sokrates zamanında dahi algılandığı söylenebilecektir.³⁷ Bu kanaat, tartışmalı konudan karşılıklı etkileşimle ortaya çıkmış ve kesinlikle dogmasal olmayan bir özelliğe sahiptir.³⁸

Oyun tartışmalı alandan çıkması özelliği kamuoyu kavramının anlaşılması açısından önemlidir. Ortada oydaşma varsa, daha farklı bir anlatımla, standart bir davranış kalıbı mevcutsa ya da zaten davranışta norm birliği oluşmuşsa, artık ortada bir “oy”un varlığından söz edilemez. Zira oy, çekişmeli bir meselede ortaya çıkan farklı görüş ve kanaatler arasında gösterilen eğilim, adata yapılan bir tercihtir. Dolayısıyla kanaat, esas olarak incelemeye konu grubun genel kabulü değil, tartışmalı konu üzerindeki anlatımlarıdır.³⁹ “*Kanaat, ihtilaflı bir*

³² Özerkan, Aralık 1992, 62.

³³ Temizel, 2008, 131.

³⁴ Bektaş, 2013, 50.

³⁵ Sezer, 1972, 5.

³⁶ Temizel, 2008, 131.

³⁷ “- Yoksa sanı, bilgiden karanlık, bilgisizlikten aydınlık bir şey midir dersin?

- Galiba öyle.

- İkisinin ortasında mı yani?

- Evet.

- Demek ne biri, ne öteki; ikisi arası bir şey?

- Öyle.” (Platon. (2018). *Devlet* (Otuz Beşinci Basım). İstanbul: İş Bankası Yayınları, 189.)

³⁸ Zümrüt, 1997, 17.

³⁹ Bektaş, 2013, 52.

hususun ifadelendirilmesidir. Bir kanaat rasyonel bir zihin tarafından kabul edilebilir iki veya daha çok uyumsuz görüş açısından birinin benimsenmesi olarak tanımlanabilir.”⁴⁰

Ancak bu mesele üzerindeki kanaat, gruptaki tüm bireyler için aynı olmak zorunda değildir. Başka bir anlatımla, incelemeye konu olan bir grup içinde birden fazla kanaat de olabilir.⁴¹ Üstelik bu kanaat, doğası gereği stabil ya da değişmez değildir. Bahse konu tartışmalı alanda ifade edilen görüşler, üç şekilde değişikliğe uğrayabilmektedir. Kanaat desteklenerek ve teyit edilerek derinleştirilebilir, değiştirilebilir ya da silinerek izi kaybolabilir.⁴²

Kamuyu grup temelli açıklayan yazarlar, kamuoyunu da oy üzerinden açıklamaktadır. Bu yazarlara göre kamuyu oluşturan bireylerin yönetimle etkileşimli olacağını, az ya da çok, yönetimin biçimlenmesinde etkin olacağını bilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu anlayışa göre oy pasif değil, belirli bir düzeyde de olsa etkindir.⁴³ Oyun etkinliği özellikle kamuoyunun yönetimle etkileşimi açısından önem arz etse de, bu konuya ileride “Tamamlayıcı Unsurlar” başlığı altında detaylıca yer verileceğinden, tekrara düşmemek açısından, meseleye bu başlık altında daha fazla değinilmeyecektir.

2.2.2. Süreç

Kamuoyunun kapsam unsurlarının kamu ve oy olduğu yukarıda açıklanmıştı. Bu unsurlara genel olarak tekraren bakıldığında, kamunun belirli bir mesele etrafında toplanmış bir grup olduğu, oyun ise bu mesele hakkındaki kanaat olduğu hatırlanmalıdır. İşte bu kapsam unsurlarından yola çıkıldığında, kamuoyunun bir kanaat oluşma sürecini de kapsadığı rahatlıkla görülebilecektir.

Süreç unsurunun anlaşılabilmesi için kanaat unsurunun bir parça daha detaylı incelenmesi gerekmektedir. Kanaat bireyin fikir ve tutumlarının dış dünyaya -genellikle kelimelerle- bir şekilde aktarılması ise de, kamuoyu içinde bahse konu edilen kanaat, tartışmalı bir mesele etrafında toplanmış bireylerden müteşekkil grupta oluşan karşılıklı etkileşim sürecinin sonucunda oluşan bir üründür.⁴⁴

⁴⁰ Lowell, L. A. (1923) *Public Opinion in War and Peace*. Cambridge MA: Harvard University Press, s.12 (Aktaran: Bektaş, 2013, 52.)

⁴¹ Sezer, 1972, 5.

⁴² Abadan, 1956, 31.

⁴³ Zümrüt, 1997, 17.

⁴⁴ Sezer, 1972, 7.

Mademki kamuoyu belirli bir mesele etrafında herhangi bir şekilde çıkarları olan bireylerin bir araya gelerek beyan ettiği ve dışa vurduğu kanaattir, bu kanaatin oluşabilmesi için belirli bir sürenin geçmesi olağandır. Açıklamak gerekirse, tartışma konusu olan mesele hakkında -tabii ki böyle bir meselenin varlığından haberdar olanlar için- bireyin menfaatinin hangi yönde olduğunu çıkarsaması gerekmektedir. Bundan sonra kendisiyle aynı fikirde olanların yanı sıra, kendisinden farklı düşünenlerin de görüşleri hakkında bir şekilde bilgi sahibi olunmakta, bu kanaatle karşılıklı etkileşim içine girilerek mevcut fikir güçlenmekte ya da değişime uğramaktadır. Nihayet, kolektif bir çalışmanın ürünü olarak o mesele hakkında oluşan ortak kanaat “kamuoyu” olarak ortaya çıkar. Mesele hakkında düşüncenin oluşması, diğer fikirlerle etkileşimi ve nihai olarak kanaatin ortaya çıkması olarak açıklanabilecek bu oluşumun belirli bir süreci kapsadığı muhakkaktır.⁴⁵

2.2.3. Tamamlayıcı Unsurlar

Kamuoyunun temel ve kapsam unsurları, kamuoyunun öznesi (kamu) ve nesnesi (ne hakkında olduğu) hakkında olup bir kısım yazar süreç unsurunu da bu kapsam unsurları arasında saymaktadır. Bu temel unsurların yanı sıra, özellikle bu unsurları niteleyen ve bu unsurların yanında yer alan başka tamamlayıcı unsurların var olduğu kabul edilmektedir. Bu kabul, özellikle Floyd H. Allport tarafından yapılan kamuoyu tanımından ortaya çıkartılabilmektedir.⁴⁶

Allport tarafından kamuoyu tanımı yapılmadan önce kamuoyu unsurları sıralanmıştır. Buna göre kamuoyu; *kişinin* davranışdır, *sözel ifadeye* dayanır, bu sözel ifade ya da davranış *pek çok kişi* tarafından ortaya konur, *genel tarafından bilinen* bir konu ya da durum hakkındadır, konu hakkında *onaylama ya da onaylamama* olarak ortaya çıkan *hareketi ya da harekete hazır olma* halini içerir, çoğunlukla *diğer kişilerin de benzer şekilde tepki gösterdiği yönünde bir düşünceyle* yapılır, içerilen kanaat ya da tavır *ifade edilir veya ifadeye hazırdır*, eylemde bulunan ya da bulunmaya hazır kişiler *birbirleriyle fiziki temasta olabilir ya da olmayabilir, daimi veya geçici* sözel kapsam içerir, hukukun ya da teamülün tersine uzun zamandır mevcut uyumlu davranışı *değil yeni bir şey elde etme veya başarma ya da mevcut olana karşı çıkmayı* içerir, genellikle karşıt düşüncelerde kümeleşenler

⁴⁵ Davison W. P. (1958, Summer). “The Public Opinion Process”. *Public Opinion Quarterly*, 22 (2), 97.; Sezer, 1972, 8.

⁴⁶ Meray, 1954, 265.

arasında *çatışma* barındırır ve son olarak bu ortak davranış *amacın elde edilmesini sağlayacak kadar kuvvetli ve bu kuvveti sağlayacak kadar çok kişi* tarafından gösterilir.⁴⁷

Kamuoyunu oluşturan temel unsurlar ve bunların niteliğini ifade eden maddeler bir kenara bırakılırsa, Allport tarafından maddeler halinde ifade edilen kamuoyunun unsurlarında öne çıkan husus, uzun zamandır mevcut olana karşı yeni bir şey başarma amacıdır. Bu amaç, tabiatı gereğince iki farklı düşüncede olan grubu karşı karşıya getirmektedir, dolayısıyla uyumluluktan ziyade bir çatışma söz konusudur. Son olarak, mevcuda karşı yeniyi savunan bu grup sayıca öyle çok ve kuvvetli olmalıdır ki amacı gerçekleştirmede hasıl olabilsin.

Yukarıda sayılan bu önemli üç faktör kamuoyunun tamamlayıcı üç unsuru olarak kabul edilmektedir⁴⁸ ve konunun anlaşılması için detaylı olarak yer verilmesinde önem bulunmaktadır.

2.2.3.1. Mevcut oyda değişiklik

Allport tarafından sıralanan unsurlarda da ifade edildiği üzere; mevcut yasa, teamül, süregelen uygulama ya da uzun zamandır kabul edilerek uygulanagelen her ne ise hususun hakkındaki mevcut oy dağılımında değişim meydana gelerek buna karşı yeni bir şeyin oluşması kanaati hasıl olmaktadır. Mesele hakkındaki oy-düşünce-kanaatte meydana gelen bu değişim çeşitli nedenlere dayanabilir. Uygulamanın olumsuz sonuçlar doğurmaya başlaması, zaman içinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar, değişen sosyo-ekonomik durum bunlara örnek olarak verilebilir. Önemli olan şudur ki, her ne sebebe dayanırsa dayansın, bir şekilde mevcuda karşı bir görüş oluşmuş ve mevcudun karşısında bir oluşum meydana gelmiştir.⁴⁹ Bu durum, mevcut oy dağılımında ya da status quo'da değişiklik olarak tanımlanmaktadır.

Bir kamuoyunun oluşma sürecinin, halihazırda kendisi tartışmalı bir meselenin etrafında toplanmış bireylerin karşılıklı etkileşimi olduğundan bahsedilmiştir. Bu karşılıklı etkileşimin rasyonel ya da irrasyonel olması önemli olmaksızın, bir araya gelen bireylerin karşılıklı tartışmasının kamuoyunun oluşumunda mevcudiyeti önemlidir.

⁴⁷ Allport, F.H. (1937). Toward A Science Of Public Opinion. *The Public Opinion Quarterly*, 1(1), 13.

⁴⁸ Sezer, 1972, 10.

⁴⁹ Sezer, 1972, 11.

2.2.3.2. Çatışma

Kanaat dağılımının değişmesinin yanında, mademki kamuoyu mevcut olana karşı yeni bir şey yaratma motivasyonu ile oluşmaktadır, bu halde bir fikir etrafında toplanan kimseler ile bu fikrin karşısında yer alan grup arasında belirli bir düzeyde çatışma olması kaçınılmazdır. Belirli bir amaç için bir araya gelmiş grupların karşılıklı olarak çatışması, kanaatlerin zor yoluyla engellenmediği ya da kararların belirli bir grubun tekelinde bulunmadığı bir ortamda beklenen bir sonuçtur.⁵⁰

Görüş ve menfaatleri birbiriyle çatışan karşılıklı gruplar arasında mevcut bu iki tartışmada üstünlüğü kurabilmek için gruplar, mesele hakkında tarafsız ya da ilgisiz olan grupların desteğini almaya çabalamaktadır. Böylece konu hakkında hâkim taraf olarak meseleyi kendi yarar ve üstünlükleri doğrultusunda çözebileceklerdir.⁵¹

2.2.3.3. Etkenlik

Kamuoyunun mevcut olana karşı çıkma amacı karşısında etkenlik/etkililik unsurunun önemli olduğu ve hatta kamuoyunun varlık nedeni olarak kabul edilmesi gerektiği savunulabilir.⁵² Peki bir fikrin yeterli etkililikte olduğu nasıl saptanacaktır? Allport'un yapmış olduğu sıralamada dikkat çeken unsurlardan biri, eylem ya da davranışın, amacı gerçekleştirebilecek kadar çok sayıda bireyden oluşan ve etkili bir grup tarafından oluşturulmasıydı. Gerçekten de, yukarıda açıklandığı üzere, kamunun dikkatini çeken bir mesele hakkında pek çok farklı düşüncenin ve doğal olarak, bu pek çok düşüncenin etrafında oluşan değişik sayıda pek çok farklı grubun oluşması ihtimali karşısında, bu kanaatler arasında amaca ulaşmayı sağlayacak en etkili kanaatin seçilmesi en pragmatist yaklaşım olabilir.⁵³

Amaca ulaşmada en etkili olanın seçilmesi pragmatist olsa da, herhangi bir fikrin etkililiğini ölçebilmek hala önemli bir zorluk olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁴ Öyle ki bu zorluk yalnızca fikrin etkililiğini ölçmede değil, örneklem olarak alınacak fikrin seçilmesinde dahi mevcuttur.⁵⁵

⁵⁰ Sezer, 1972, 11.

⁵¹ Zümrüt, 1997, 24.

⁵² Sezer, 1972, 15.

⁵³ Allport, 1937, 20.

⁵⁴ March, J. G, (Haziran 1955). "An Introduction to Theory and Measurement of Influence". *American Political Science Review*, XLIX, 432.

⁵⁵ March, J. G, (Haziran 1955), 434.

Bir fikre destek veren kişilerin çokluğunun o fikrin etkenliğini artırabileceği düşünülebilirdi de sayının tek başına yeterli olamayacağı değerlendirilmektedir. O kadar ki doktrinde kamuoyunun “kafa saymakla hesaplanamayacağı” ifade edilmektedir. Bu görüşe göre önemli olan, oyun yoğunluğudur.⁵⁶

Bu görüşün yoğunluğunun neye göre belirleneceği konusunda doktrinde farklı görüşler mevcuttur. Kimilerine göre grupta mevcut bulunan bireylerin toplum içindeki yerine göre kamuoyunun ağırlığı ve etkililiği de artmaktadır. Örneğin bu kişilerin o konu hakkında en bilgili kişiler olması ya da o gruptaki bireylerin aydın ya da en ahlaklı kişiler olması, kamuoyunun etkililiğini artırmaktadır.⁵⁷

Kimi görüşe göre ise, mesele hakkında bir araya gelmiş kişilerin o meseleye karşı duydukları ilginin derinliği, etkililiği belirlemede çoğu zaman daha kuvvetli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Keza bir mesele, o mesele etrafında toplanmış grubu oluşturan bireylerin menfaatini ne derece etkiliyorsa, bireyin o meseleye olan ilgisi de o denli yoğunlaşacak ve nihai amaç için gösterilen çaba da o oranda artacaktır.⁵⁸

Meseleye duyulan ilginin derinliği kadar, o mesele hakkında bir araya gelen kişilerin aralarındaki bağın kuvveti de etkililik açısından önem taşımaktadır. Zira daha genel bir amaç etrafında toplanmış ve aralarındaki bağ zayıf olan bir örgütlenmede oluşan fikrin etkinliğinden ziyade kesin ve belirli bir amacı olan, örgütlenme düzeyi yüksek bir grubun yarattığı etki düzeyinin daha yüksek olacağı aşikârdır.⁵⁹

2.3. Kamuoyunun Tarihsel Gelişimi

Kamuoyunun siyasetle olan ilişkisi düşünüldüğünde, modern devletin ortaya çıkmasından sonra kavram olarak gelişmesi şaşırtıcı olmasa gerektir. Bununla birlikte kamuoyu köken olarak çok daha eskilere dayanmaktadır. Kamuoyunun ortaya çıkışı ve gelişimi başlı başına ayrı bir çalışmanın konusu olabileceği de konu bütünlüğünü sağlamak açısından, bu başlık altında hususa özet olarak yer verilecektir.

⁵⁶ Smith, C.W. (1948). *Public Opinion in a Democracy*. New York: Prentice Hall, 13 (Aktaran: Bektaş, 2013, 64)

⁵⁷ Bektaş, 2013, 63.

⁵⁸ Sezer, 1972, 14.

⁵⁹ Sezer, 1972, 14.

2.3.1 İlk Çağda Kamuoyu

Mısır, Babil, Hindistan gibi ilk çağ uygarlıklarında egemenliğin kaynağı Tanrıya dayanmaktadır. İktidarın Tanrıdan gelmesinin sonucu olarak uygulanan siyaset, günümüzden farklı olarak aleni değil, tam tersine kapalıdır. Bu kapalı siyaset uygulamasının sonucunda halk nazarında siyasetin yalnız belirli kişilere veya zümreye hasredildiği, daha açık bir anlatımla, bu yetkinin ilahi bir yolla yalnız seçilmiş kişilere bahşedildiği inancı mevcuttur.⁶⁰

Dönemin meşruiyet kaynağı da dikkate alındığında, bu ilahlaştırma şaşırtıcı olmasa gerektir. Meşruiyet kaynağının ilahi olması egemenin iktidarını mutlaklaştırmakla birlikte, çalışma konusu itibariyle daha önem arz eden sonuçlara yol açmıştır. Yönetme yetkisini Tanrıdan alan bir egemenin yapıp ettiklerinin halk nazarında tartışılması ve bu yönetime karşı çıkılması, dönem itibariyle beklenecek bir sonuç olmasa gerektir. İlk Çağ devletlerinin bu özelliği karşısında pasifleşen halk için, kamuoyu oluşumu için gerekli bir ortamın oluşamayacağı açık bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶¹

Siyaseti ekonomik görüşle okuyanlara göre ise kamuoyunun oluşmamasının nedeni, ekonomide küçük işletmelerin baskın olması ve üretimin temelde toprağa dayanmasıdır. Bu görüşe göre satın alma gücüyle birlikte talebin de düşük olduğu bir ekonomide emeğe duyulan ihtiyacın az olması ve toprak mülkiyetinin siyasal iktidarda bulunması, siyasi gücü de topluma karşı siyasi iktidara vermiş, siyasal sorunların yine siyasi iktidarın farklı odakları tarafından tartışıldığı bir ortamda kamuoyu da gelişmemiştir.⁶²

İlk çağ uygarlıklarının bu özelliğinin aksine, polis olarak yapılan ve hür, belirli bir varlığı olan erkek yurttaşların kamu tartışmalarına dâhil olma hakkı tanınan Antik Yunan devletlerinde ise kamu bilincinin oluşması için gerekli ortamın sağlandığı gözlemlenmiştir. O kadar ki, belirli yetkinlikteki bu kişilerin çarşı ve meclislerde bir araya gelerek geneli ilgilendiren meseleler hakkında açık tartışmalara katılması Habermas'ın da dikkatini çekmiş ve kamu ile özel arasındaki farkı Antik Yunan'daki bu dönemle temellendirmiştir.⁶³ Bu devirde kapalı siyaset anlayışının sonlanarak açık ve genel siyaset politikasının yürütülmesi,

⁶⁰ Abadan, 1956, 2.

⁶¹ Bektaş, 2013, 13-14.

⁶² Kuyucuklu, N. (1995). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 6-7.

⁶³ Thompson, J.B. (1993). "The Theory of the Public Sphere". *Theory, Culture&Society*, 10, 175.

genel kamunun kanaatlerinin karşılıklı etkileşimle değişerek ortak bir ifade haline gelmesinde etkili olmuştur.⁶⁴

Yine de bu dönem için, metafizik anlayışın tamamen bir kenara bırakıldığını savunmak doğru olmayacaktır. Örneğin Atina polisinde inşa edilen bir tapınağın Zeus'un habercisi Ossa adına olması, Sophokles tarafından halk arasında dolaşan rivayetlerin yeryüzüne inen ilahi kudret (pharma) olarak tanımlanması gibi örnekler⁶⁵ halk kanaatine bir şekilde ilahi bir değer atfetme çabaları olarak yorumlanabilir.

Dönem filozoflarının da kamuoyu hakkında yürüttüğü çalışmalar bir kenara bırakılmamalıdır. Her ne kadar Herakleitos, *logos* kavramıyla temellendirdiği anlayışında evrensel akıldan çok pay almış olan aristokratların yönetimde söz sahibi olmasını meşrulaştırıp evrensel akıldan az pay almış avamların yönetilen kesimde bulunması gerektiğini⁶⁶, Sokrates gerçek bilgeliği elinde taşıyan azınlık aristokratların yönetimde söz sahibi olmasını⁶⁷ ve Platon meşhur mağara örneğiyle kanaatlerin yanıltıcı olduğunu ve gerçeğe ulaşılması için filozofların mantıksal düşünce sistemine ihtiyaç duyulduğunu savunarak⁶⁸ kamuoyu kanaati hakkındaki olumsuz fikirlerini ortaya koymuşlarsa da, kamuoyunun doğru karar verebileceğini savunan düşünürler yok değildir.

Örneğin Aristoteles, pek gönüllü olarak olmasa da, yönetimde yer alan en seçkin kimselerin azınlıkta olması nedeniyle çoğunluğun bu onurdan yoksun kalacağını, bu nedenle yönetimin çoğunluğa verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Aristoteles'e göre birey tek başınayken bozulmaya, kendi hırs ve tutkularının peşinden gitmeye müsaittir, hâlbuki halkın bir araya gelerek karar alması durumunda bir sorunun olumlu ve olumsuz pek çok yanlarını farklı farklı kişiler görüp tartışabilecek ve böylece akıllıca kararlar alınabilecektir. Kaldı ki çoğunluğun bozulması azınlığın bozulmasından daha zordur. Aristoteles'in çokluğun yönetimini desteklediği bir argümanı ise kamuoyu yargılarıdır. Ona göre nasıl ki bir yemeğin nasıl olduğu konusunda aşçıdan çok misafirlerin, yapılan binanın kullanışlı olup olmadığı hususunda mimardan ziyade o evde oturanların yargıları önemliyse, yönetim hakkında da kamuoyu yargıları değer taşımaktadır.⁶⁹

⁶⁴ Abadan, 1956, 2.

⁶⁵ Abadan, 1956, 3. Yine Sophokles tarafından gerçekleştirilen rivayet tanımında yer verilen tanrısallık için bkz. Abadan, age. 4.

⁶⁶ Şenel, A. (1995) *Siyasal Düşünceler Tarihi - Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş* (Dördüncü Kısaltılmış Basım). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 125-126.

⁶⁷ Şenel, 1995, 134.

⁶⁸ Platon, 2018, 231-237.

⁶⁹ Şenel, 1995, 174-175.

Bu dönemde diğer uygarlıklardan farklı olarak Antik Yunan’da kamuoyu bilincinin gelişmesinin nedenleri arasında ilk olarak, kamuoyu oluşumuna elverişli bir ortam hazırlayan siyasal yapının varlığı gösterilmelidir. Antik Yunan polisleri incelendiğinde, günümüz demokrasısından farklı olsa da dönem için epey ilerde olan bir demokrasi anlayışını barındırdığı görülebilir. M.Ö. 5. yüzyılda belirli bir varlığa sahip, hür erkek vatandaşlara yönetime katılma yetkisinin verilmesi, polislerde doğrudan demokrasinin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Bu sistemde siyasal yaşama katılmak zorunda olan bu kesim, hem sitenin kendi sorunları ile hem de diğer polisler ile oluşan ilişkilerle ilgilenmek zorunda olduğundan, kamu yaşamına ilişkin kapsamlı ve derin bir bilgiye sahip olmak mecburiyetindedirler. Bu şartlar altındaki bir toplumsal yaşam, kamuoyunun oluşumuna elverişli bir ortam yaratmıştır.⁷⁰

Kamuoyunun oluşumunda siyasal yapının oluşturduğu toplumsal yaşamın etkisi inkar edilemese de, bir görüşe göre asıl etkiyi yapan coğrafi yapıdır. Bu görüşe göre yüksek dağlar ve adalarla diğer kara parçasından ayrılmış bir arazide kurulan kent devletlerinde yaşayanların, küçük gruplar halinde bir araya gelerek yönetimle ilgili sorunlarla ilgilenebilmeleri ve birbirlerini halk meclislerinde dinleyerek karşılıklı fikir teatisinde bulunabilmeleri daha kolaydır.⁷¹

Roma Devletinde kamuoyunun mevcudiyeti Antik Yunan’dan daha ilerlemiş durumdadır. Antik Yunan’da daha sonra “çarşı”ya dönüşecek olan ancak ilk dönemlerinde kamusal yaşamın olduğu ve sorunların tartışıldığı alan olan “agora”nın yerini Roma Devleti’nde “forum”lar almıştır. Senato görüşmelerinin kayıt altına alındığı tutanakların da kamuya aleni edildiği bu forumlarda kamuoyu oluşturmak için hitabet sanatı kullanılmaktaydı.⁷² Roma’da forumların yanı sıra tiyatroların kullanımı da kamuoyu oluşumunda önem arz etmektedir. Her ne kadar Antik Yunan tiyatrolarının sonraki taklidi olarak nitelendirilebilse de sergilenen siyasal içerikli oyunlar, halkın ortak kanaatinin oluşumunda etkili olmuştur.⁷³

Antik Yunan’da bulunan rivayet-pharma anlayışı Roma’da “fama et rumores”e dönüşmüştür. Roma’daki kullanım, Antik Yunan’dan farklı olarak herhangi bir ilahilik içermemekte, tam tersine, kötü niyet ve dedikodu yaratma anlamının yanı sıra çoğunluğun

⁷⁰ Ekinci, N. (2017). “Antik Yunan ve Roma’da Kamuoyu Kavramı”. *Akademik Bakış Dergisi*, 61 (Mayıs-Haziran), 181.

⁷¹ Meray, 1954, 12.

⁷² Bektaş, 2013, 16.

⁷³ Ekinci, 2017, 186-187.

kanaati anlamını taşımaktadır.⁷⁴ Bu haliyle fama et rumores, opinio publica terimiyle yarışabilir. Opinio public terimi, birebir çevrilirse kamuoyu olarak tercüme edilebilecekse de, o dönemdeki içeriği mahiyetiyle günümüzdeki kamuoyunu karşılamaktan uzaktır. Bu anlamda günümüzde kullanılan anlamına daha yakın bir terim olan “consensus populi” tercih edilebilir.⁷⁵

Bu terimlerin varlığının yanında, “vox populi, vox dei” (halkın sesi, hakkın sesi) deyişi de kamuoyunun varlığının göstergesidir.⁷⁶ Değiş kimilerince, halk ve sesten ne kastedildiğinin o dönem için belirli olmaması yönünden eleştirilse de⁷⁷, dönem hukukçularının asıl egemenliğin halkta olduğu ve yönetme yetkisinin halk tarafından iktidara devredildiği anlayışıyla paralel olarak, bu deyişin egemenler tarafından iktidarlarına meşruiyet kazandırma aracı olarak önemsendiği bilinmektedir.⁷⁸

Roma Devleti’nde kamuoyunun bu denli gelişmesi ve önemsenmesinin nedenlerinden ilki, yukarıda açıklandığı üzere, egemenliğin kaynağının halktan geldiğine ilişkin dönem hukukçuları tarafından yapılan çalışmalardır. O kadar ki Jul Sezar döneminde, senato tutanaklarının Roma dışında da okunması çalışmaları başlatılarak ülke sınırları içinde bulunan diğer kesimin de Roma ile aynı düşüncede olması önemsenmiştir.⁷⁹ Kamuoyunu bu denli geliştiren başka bir unsurunsa, Devletin İmparatorluk döneminde ulaştığı sınırlar olduğu söylenebilir. Gelişen ve farklı kıtalara varan sınırlar nedeniyle, ülkeye katılan toprakların merkezle iletişiminin sağlanabilmesi için gelişmiş bir ulaşım ve haberleşme ağının kurulması, merkezin çok farklı kültürlerle etkileşimini kolaylaştırmıştır.⁸⁰

2.3.2. Feodal Dönemde Kamuoyu

M.S. 476’da Batı Roma İmparatorluğunun yıkılmasıyla ortaya çıkan siyasal otorite boşluğundan yararlanılarak pek çok feodal krallık kurulmuştur. Ülkenin başında kral olsa da egemenlik, toprak sahibi olan derebeyi/feodal bey tarafından kullanılmaktaydı.⁸¹ Dönemde mevcut olan anlayış, feodal beyin (ve belki de en büyük feodal bey olarak kabulünde bir

⁷⁴ Abadan, 1956, 3.

⁷⁵ Abadan, 1956, 4.

⁷⁶ Onaran, A.Ş. (1984). *Kamuoyu El Kitabı*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 12.

⁷⁷ “Halkın sesi belki de hakkın sesidir, ama buradaki ne ses ne de halk kavramlarının ne anlama geldikleri konusunda tartışmalar bir uzlaşmaya varamamıştır.” (Aktaran: Dinçkol, B. (2006). “Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi – Kamuoyu”. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 54.)

⁷⁸ Dinçkol, 2006, 54.

⁷⁹ Ekinci, 2017, 187.

⁸⁰ Ekinci, 2017, 187.

⁸¹ Yıldız, H. “Hukuk Devletinin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(2), 215.

sakinca olmayan kralın) egemenlik dahil sahip olduğu tüm yetkilerinin mülkiyetinde bulunan topraktan kaynaklandığı ve bu yetkilerin egemenin şahsına sıkı sıkıya bağlı yetkiler olduğudur.⁸² Egemen kendisini en üst dünyevi yargıç olarak gördüğünden, yalnızca Tanrı'ya ve kendi vicdanına karşı sorumluluğu mevzu bahistir.⁸³

Sadece Tanrı'ya ve kendi vicdanına karşı sorumlu olan egemenin bulunduğu bir ortamda siyasi iktidarın çok kuvvetli olması beklense de Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra oluşan siyasal boşluk hiçbir zaman dolamamış, bu boşluktan istifade eden kilise ise dogmatik anlayışla sosyal alanda ayrı bir baskı kurmuştur.⁸⁴ Kilise, feodal bey ve bir nebze de olsa kralın baskısı altında olan halk için, özellikle vicdanı ve Tanrı'nın mahkemesinden başka hiçbir mahkeme tanımayan egemenin bulunduğu bir siyasal yaşam söz konusuysa, kamuoyunun oluşabilmesi için pek imkân bulunmamaktadır.⁸⁵ O kadar ki Habermas, bu dönem için kamusal bir alanın dahi olmadığını; kamusal alanın adeta kral ve feodal beylere atfedilen bir statü olduğunu savunmaktadır.⁸⁶

Böylesi bir dönemde kamuoyu, halk için yalnızca hukukun ve geleneğin kaynağı olarak anlam bulabilmektedir.⁸⁷ Gerçi dönem anlayışı nedeniyle de, hukukun kaynağı ilahi kurallar olup – ki bu haliyle ilahi doğal hukuk anlayışının egemen olduğu söylenebilir- egemenin işleyişi dahi bu kurallarla bağlıdır. İlk çağdaki siyasi, yönetime katılan insan anlayışının “inanılan insan”a dönüştüğü böyle bir dönem için özgür düşüncenin, doğal olarak özgür kanaatin ve sonucunda ulaşılabilecek olan kamuoyunun oluşması mümkün bulunmamaktadır.⁸⁸ Yine de dönemde gerçekleştirilen Haçlı Seferlerinin, kasti ve yapay da olsa, kamuoyuna dayanması, ilaveten Haçlı Seferlerine çıkan Aslan Yürekli Richard'ın yerine geçen kardeşi kral naibi John'a karşı ayaklanan Robin Hood örneğinin varlığı, dönem kamuoyuna örnek teşkil edebilir.⁸⁹

Bununla birlikte bu dönemin kamuoyu oluşumuna hiç katkı sağlamayan bir dönem olduğunu belirtmek de yanlış olacaktır. Bu dönemde etkin olan ruhban sınıfının artı ürün

⁸² Özay, İ. H. (2002) *Günlükte Yönetim*. İstanbul: ALFA Basım Yayım Dağıtım, 26.

⁸³ Ozansoy, C. (1989), *Tarihsel ve Kuramsal Açından İdarenin Kusurdan Doğan Sorumluluğu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 56.

⁸⁴ Bektaş, 2013, 17.

⁸⁵ Bektaş, 2013, 17.

⁸⁶ Thompson, 1993, 175.

⁸⁷ Onaran, 1984, 12.

⁸⁸ Dinçkol, 2006, 54.

⁸⁹ Onaran, 1984, 12.

karşıtlığının sermaye birikimine engel olması ile feodal beylerin kendi aralarındaki çekişmenin kentleri güvensiz bir hale getirmesi ve mal dolaşımında her kentte vergi ödenmesinin maliyeti artırması nedeniyle; feodal beyler ile ruhban sınıf, ticaretle uğraşan sınıf için aşılması gerekli güç niteliğine bürünmüştür. Bunun için orduları bulunan merkezi krallıklar vazgeçilmez bir müttefik olarak görünse de merkezi krallıkların bu dönemdeki güçsüzlüğü, feodal beylerinse sınırlı egemenliği, devlet ve toplumu iyice birbirinden farklılaştırmıştır. Dolayısıyla, dönemin toplumsal ve siyasal dinamiklerinin, kamuoyunu oluşturacak ortamın öncülü olması hasebiyle, önemli olduğu değerlendirilmektedir.⁹⁰

2.3.3. Aydınlanma Döneminde Kamuoyu

1688 İngiliz Devrimiyle başlayıp 1789 Fransız Devrimi ile zirvesine ulaşan Aydınlanma Döneminin anlaşılabilmesi için ilk olarak dönemin üzerinde yükseldiği Rönesans döneminin incelenmesinin gerektiği düşünülmektedir. Bu dönemde mevcut hümanizm görüşü ile Tanrı merkezli egemenlikten uzaklaşarak birey ve Dünya temelli bir yönetime geçilmiş ve ulus devlet anlayışı başlamıştır. Böylece kulluktan çıkıp ulus devletin bireyi olan insan, özgür olma arayışında önce içinde bulunduğu doğayı anlama ve ona egemen olmanın yollarını aramıştır.⁹¹

Özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda, parçalı iktidar yapısına son verip tek egemen olma isteği ile hareket etmeye başlayan kralların; ortaya çıkmış olan yeni zengin orta sınıfın ve Machiavelli, Thomas Hobbes gibi düşünürlerin de desteğini alarak amaçlarına ulaşması sonucunda mutlakiyetçi bir dönem başlamıştır.⁹² Egemenin bizzat şahsının devleti temsil ettiği, Tanrısal kurallarla ve pek tabii kendi koyduğu kurallar dışında başka hiçbir kuralla bağlı olmayan bir egemenin var olduğu bu monarşi döneminde⁹³, Habermas'ın orta çağ döneminde kral ve feodal için yapmış olduğu tespitin monark için de geçerli olduğu belirtilmelidir. O kadar ki 15. ve 16. yüzyıllarda kamusalığın bizatihi monarkın kendisinde tezahür ettiği anlayışı en üst düzeydedir.⁹⁴

⁹⁰ Doğan, İ. (2015). *Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler*. (Dördüncü Baskı Tıpkıbasım). Ankara: Astana Yayınları, 63.

⁹¹ Çüçen, A.K. (2006). "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirileri". *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, 26.

⁹² Çağlayan, R. (2007) *Tarihsel, Teorik ve Pratik Yönleriyle İdarenin Kusursuz Sorumluluğu*. Ankara: Asil Yayın, 61.

⁹³ Çağlayan, 2007, 61.

⁹⁴ Thompson, 1993, 175.

16. yüzyılda ticari kapitalizmin de yükselmesiyle yeni bir kamusal alan ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Habermas'a göre devlet ve aile/sivil toplum arasında yeni bir kamusal alan oluşmuş olup bu alan öyledir ki sivil toplumun düzenlenmesi ile devletin yapılandırılması meselelerini konuşmak için bir araya gelmiş bireylerden oluşmaktadır. Habermas bu yeni oluşan alanı burjuva kamusalılığı olarak adlandırmıştır.⁹⁶

Burjuva kamusalılığının yaratılmasında iki önemli etkenin olduğunu savunan Habermas'a göre; 17. yüzyılın sonlarında Avrupa'da başlayan süreli basın burjuva kamusalılığının oluşumunda önemli bir etkidir. Bu dönemde çıkan gazete ve dergiler her ne kadar başlarda edebiyat ve sosyo-kültürel olaylara dair içeriğe sahip olsa da zamanla kamunun genelini ilgilendiren olaylar ile siyasal olaylara dair metinleri içermesiyle kamuoyunun oluşumunda önemli bir konuma ulaşmıştır.⁹⁷ Bu noktada dönem basınının, kamuoyu oluşturmadaki etkisinin tüm çevrelerce kabul edilmediğini de belirtmek gerekmektedir. Bauer, 17. ve 18. yüzyıllardaki gazetelerin kamuoyu oluşturmada çok uzak olduğunu, bu dönem gazetelerinin ancak kamuda olup biteni halka ulaştırma aracı olarak görülebileceğini savunmaktadır.⁹⁸

Habermas'a göre bu dönemde burjuva kamusalılığını yaratan ikinci büyük etken, kasaba ve şehirlerde ortaya çıkan yeni sosyal mekanların, özellikle kahvehanelerin gelişimi ve yayılımıdır. Bu görüşe göre, özellikle 17. yüzyılın ortalarından itibaren kahvehanelerin; elit, eğitilmiş ve belirli bir servete sahip eşit bireylerin bir araya gelerek rasyonel, saf aklın hüküm sürdüğü bir tartışma mekanına evrilmesi, kamuoyunu büyük bir canlılığa kavuşturmuştur.⁹⁹ Dolayısıyla, gerek -tartışmalı da olsa- basının gelişimi gerekse sosyal mekanların yayılımı göz önüne alındığında, burjuva kamusalılığının en başından beri sivil nitelikte olduğu ve devletin oluşturduğu "siyasal kamu" alanından ayrı bir alanda oluştuğu açıkça görülebilmektedir.¹⁰⁰

Özellikle 17. ve 18. yüzyılda meydana gelen sosyal olaylar ile bunların yarattığı siyasal dönüşümler kamuoyunu hareketlendirmiştir. Burjuva ile soylular arasındaki çatışma, değişen ekonomik hayat ile toplumsal hareketlenme ve yer değişimi, monark ile parlamento arasındaki güç savaşı, oluşan hümanist düşünce ve demokratik fikir temeli üzerinde,

⁹⁵ Thompson, 1993, 175.

⁹⁶ Thompson, 1993, 176.

⁹⁷ Thompson, 1993, 176; Onaran, 1984, 13.

⁹⁸ Abadan, 1956, 7.

⁹⁹ Thompson, 1993, 176.

¹⁰⁰ Doğan, 2015, 58.

kamuoyuna atfedilen önem artmıştır.¹⁰¹ Keza bu dönemde anayasallık hareketlerinin başlamasıyla egemenliğin bölünmesi, liberalizmin yükselişi ile orta çağdan farklı olarak bireyin ön plana çıkması ve insan haklarına değer verilmesi suretiyle bireyin düşüncelerine, doğal olarak da kamuoyuna verilen önemin artması şaşırtıcı olmasa gerektir.

Dönemin düşünürlerinin eserleri incelendiğinde, kamuoyunun nasıl önemsendiği hakkında bir fikre sahip olunabilir. Örneğin Locke “An Essay Concerning Human Understanding” adlı eserinde hukukun dayandığı temellerden birinin kamuoyu olduğunu belirtmekte, Hume “Essay” adlı eserinde iktidarın tek dayanağının kamuoyu olduğunu savunmakta, Rousseau “Lettre à M. d’Alembert” adlı eserinde güç kullanılarak kamuoyu desteğinin sağlanamayacağını, kanunların ancak gelenek ve aydınlatılmış kamuoyuna dayanması halinde amaçlananı sağlayabileceğini ifade etmektedir.¹⁰²

Kamuoyu kavramını ilk kez kullanarak Batı terminolojisine katan Rousseau, kavrama Locke gibi yaklaşarak kamuoyunu bir hukuk kaynağı olarak tanımlamakla birlikte, kamuoyunun ele alınışı açısından Locke’dan farklılık göstermektedir. Locke’a göre kamuoyu her ne kadar üç hukuk kaynağından biri olsa da (diğerleri ilahi hukuk ve medeni hukuktur) kamuoyu, iktidarın hareketlerini ya da kararlarını etkileyemez. O kadar ki kamuoyunu “An Essay Concerning Human Understanding” adlı eserinde “*kanun yaratma yetkisi olmayan bireylerin düşüncesinden başka bir şey değil*” şeklinde tanımlamak suretiyle, kamuoyunu oluşturan bireylerin düşüncelerinin -ne olursa olsun- hükümeti harekete geçirecek kadar etkili olamayacağını ifade etmiştir.¹⁰³ Rousseau ise, her ne kadar hâlâ kamuoyunu eski dönem anlayışıyla tanımlayarak “Nouvelle Héloïse” adlı eserinde kamuoyunu içi boş önyargı ve kanaatlerle bir tutmuşsa da, daha sonra “Considerations about the Government of Poland” adlı yapıtında “*kanun koyma erkinde bulunan kimsenin, insanların fikirlerine tesir etme ve bu fikirler aracılığıyla onların tutkularını yönetebilmeye ehil olması gerektiği*”ni savunarak, kamuoyunu çağdaş şekilde ele almış ve yönetim ile kamuoyu arasındaki bağlantıya dikkat çekmiştir.¹⁰⁴

2.3.3. Modern Çağda Kamuoyu

Sürelî basın yoluyla oluşturulan eleştirel tartışmaların, özellikle parlamentoların tüm işlemlerinin kamu nezdinde tetkik edilmesinin basın yoluyla sağlanması, alenilik ve genellik

¹⁰¹ Bektaş, 2013, 19.

¹⁰² Abadan, 1956, 6-7.

¹⁰³ Speier, H. (Ocak, 1950). “Historical Development of Public Opinion”. *American Journal of Sociology*, 55(4), 378.

¹⁰⁴ Speier, (Ocak, 1950), 378.

ilkelerinin kabul edilmesine yol açmıştır. Bu dönüşüm modern devletin kurumsal yapısını etkilediği gibi, anayasal devletin ortaya çıkması ile, konuşma ve ifade özgürlüğünün güvence altına alınması sonucunda kamuoyunun siyaset oluşturmadaki rolü yadsınamaz hale gelmiştir.¹⁰⁵ Fransız İhtilali'nin yorumlanmasında dahi düşünürler kamuoyuna özel bir önem atfetmişler, öyle ki Thomas Paine "Rights of Man" isimli eserinde "...önce ulusun düşüncesi değişti, yeni düşüncelerin yarattığı düzeni doğal olarak yeni bir düzen izledi..." ifadeleriyle Fransız İhtilali'ne etki eden unsur olarak kamuoyunu işaret etmiştir.¹⁰⁶

Özellikle Fransız İhtilali'nden sonra kamu yaşamının vazgeçilmez bir kuvvetli unsuru olarak görülen kamuoyu, devletin denetimini sağlayacak etkin bir mekanizma olmak suretiyle halk egemenliğinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmeye başlanmıştır.¹⁰⁷ Bununla birlikte kamuoyunun bu giderek güçlenen oluşumunu tereddütle karşılayan düşünürler de yok değildir. Özellikle çoğunluk sisteminin kabul edildiği siyasal yaşamlarda kamuoyunun bu denli etkin olmasının, azınlık hak ve hürriyetlerini tehdit edebileceği düşüncesi ile çoğunluğun oluşturduğu kamuoyunun bireysel özgürlükler üzerinde baskı yapma tehlikesinin olduğu, düşünürler tarafından dile getirilen endişelerdendir.¹⁰⁸

Hegel'in 19.yüzyılda kamuoyuna yaklaşımı dikkate alınırca, bu endişenin ne düzeyde olduğu anlaşılabilir. Ona göre halkın dilek ve düşüncelerini ifade eden kamuoyu, liberal düşüncenin ön plana çıktığı ve bireye verilen önemin arttığı böyle bir dönemde dikkate alınması gereken en önemli unsurlardan biri olmakla birlikte, bizatihi kamuoyu toplumda anarşi yaratabilecektir, dolayısıyla kolluk kuvvetleri vasıtaıyla da önlem alınması gerekmektedir.¹⁰⁹

Marx ise kamuoyunu, belirli bir çıkar grubunun kendi isteklerini tüm toplumun istekleri gibi göstermek adına kullanılan bir aldatmaca olarak görmektedir. Ona göre kamuoyu algısı burjuva sınıfının isteklerine hizmet etmekte, hukuk devleti ve alenilik ilkesi adı altında oluşturulan kamuoyu, devletin meşruiyetini sağlamak dışında bir amacı barındırmamakta ve insanların birbiri üzerinde egemenliğini sağlamaya devam etmede bir araç olarak kullanılmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁵ Thompson, 1993, 177.

¹⁰⁶ Speier, (Ocak, 1950), 379.

¹⁰⁷ Onaran, 1984, 18.

¹⁰⁸ Onaran, 1984, 19-20.

¹⁰⁹ Abadan, 1956, 9-10.

¹¹⁰ Bektaş, 2013, 22.

Üstelik dönemin ilerleyen zamanlarında medyanın ticarileşmesinin ve belirli çıkar gruplarının menfaatine dönük yayın yapmasının kamusalılığı feodal döneme döndürdüğü, öyle ki siyasetin, liderler tarafından zaman zaman depolitize olmuş halk çoğunluğunun akılcı rızasının arandığı bir gösteriye dönüştüğü yönünde yorumlamalar da mevcuttur.¹¹¹ Habermas bu dönemde medyanın ticarileşmesi ile kahvehanelerin akılcı sohbetlerin yapıldığı yer olarak önemini yitirmesini, burjuva kamusalılığının ortadan kalkma nedeni olarak öne sürmektedir. Her ne kadar burjuva kamusalılığı ortadan kalkmış olsa da kamuoyu oluşumunda geri dönülemez bir dönüşüm yarattığı; kökenini Kant'ın akılcı yazılarından alan bir anlayışla, yalnızca her türlü baskıdan arı ve herkese açık bir ortamda oluşan tartışma ortamında bireysel fikirlerin kamuoyuna dönüşebileceği anlayışını ortaya çıkardığı kabul edilmektedir.¹¹²

Habermas'ın temellerini attığı bu “herkese açık ve her türlü baskıdan arınmış ortamda karşı karşıya gelenlerin yarattığı kamuoyu” argümanı daha sonraları farklı yönlerden eleştirilmiştir. Bu eleştiriler temelde dört başlık altında toplanabilir. İlki ve belki de en temeli, Habermas'ın yaptığı tarihsel okumanın tek yanlı ve taraflı olduğu yönündedir. Buna göre Habermas tarihsel okumasında yalnızca burjuva kamusalılığının oluşumuna yön veren tarihsel okumayla yetinmiş, sonrasında meydana gelen sosyal olaylara yeterince detaylı yer vermemiştir. Bu kapsamda, özellikle Fransız Devrimi'ne yol açan sosyal olayları, özellikle işçi ve köylü sınıfının kamusalılığına değinmemiş olması sıkça eleştirilmiştir. Burjuva kamusalılığı üzerinden yapılan okumaya getirilen ikinci eleştiri de, burjuva kamusunu oluşturan kişilerden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, burjuva olarak adlandırılan şehirli/kasabalı kesim, belirli bir servete sahip ticaretle uğraşan “erkek”lerden oluşmaktadır. Doğal olarak burjuva kamusalılığına indirgenmiş bir okumada kadınlar saf dışı bırakılmıştır. Habermas'ın çizdiği kamusalılığa yöneltilecek diğer eleştiriler ise ticarileşen basın hakkında yapmış olduğu yorumlamalara ilişkindir. Buna göre, özellikle 20. yüzyıl ve devamında, her ne kadar basın ticarileşmiş olursa olsun, basın yalnızca siyasi otoritelerin şahsında kamusalılığı görünür kılmamakta, tam tersine, halkı genel meseleler hakkında bilgilendirerek kamuoyu oluşumuna katkıda da bulunmaktadır. Yine Habermas'ın eleştirdiğinin aksine, basının yarattığı yeni etkileşim alanı ile artık kamuoyunu oluşturacak bireyler yüz yüze

¹¹¹ Thompson, 1993, 178.

¹¹² Thompson, 1993, 178.

gelmek zorunda olmayıp oluşan bu yeni tartışma alanında daha hızlı ve efektif olarak bir araya gelen bireylerin kanaatleri kamuoyu oluşturabilecektir.¹¹³

Habermas'ın açıkladığı kamusalılık 21. yüzyılda, yukarıda özet olarak verildiği şekilde çokça eleştirilmiş olsa da, kamuoyu açısından önemsenmesi gerekli bir husus vardır ki o da, Habermas kamusalılığı ile, kamuoyunun; kamunun genelini ilgilendiren mesele etrafında bir şekilde bir araya gelmiş olanların tartışmaları sonucunda oluşan kanaat olarak tanımlanması ile genel bir çerçevesinin çizilmiş olmasıdır.

2.4. Kamuoyu Kavramına Yönelik Yaklaşımlar

Kamuoyunun varlığı ve düşünürler tarafından dikkate alınmasının tarihinin ilkçağlara kadar uzanabilmekle birlikte bilimsel araştırmalara konu edilmesinin çok daha yeni olduğu yukarıda açıklanmıştı. Bu anlamda, kamuoyunun siyasal etkiyi haiz olduğunun anlaşılmasıyla bilimsel araştırmalara konu edilmesine kadar kamuoyunun ele alınışıyla bu aşamadan sonra kavrama yöneltilen yaklaşımlar arasında fark bulunmaktadır. Genel olarak ifade edilecek olunursa, 20.yüzyıla kadar kamuoyu klasik yaklaşımla ele alınmış ve rasyonellik ön planda tutulmuş, bundan sonra ise rasyonelliğin bu kadar ön planda olamayacağı, herkesin bir konu hakkında tam olarak bir bilgi sahibi olamayacağı ve ne kadar imkanı olsa bile bir konu hakkında kimsenin bilgisiz kalabileceği ifade edilerek klasik yaklaşıma karşı çıkmıştır. Bu teorilere aşağıda daha detaylı yer verilmiştir.

2.4.1. Klasik Teori

20. yüzyıla kadar geçerli olan klasik teoride, kamuoyunu oluşturan bireyler, etrafında toplanılan mesele hakkında geniş ve detaylı bir bilgi sahibidirler. Hakkında yapılan tartışma sonucunda şekillenen kanaat, konu hakkında yeterli derece bilgi sahibi olan bireylerin tartışması sonucunda oluşmuştur. Bu bireyler rasyonel, her zaman akılcı ve menfaatleri doğrultusunda davranan kişilerdir. Bu özellikleri dolayısıyla da kendi menfaatlerini etkileme ihtimali olan kamunun geneline tesir edici özellikteki olaylara karşı ilgilidirler.¹¹⁴

Klasik teorinin yukarıda özetlenen görüşü her şekilde tartışmaya ve açıkçası eleştiriye açıktır. Sırasıyla incelenecek olunursa ilk eleştiri, bireyin mesele hakkında geniş ve detaylı bir bilgi sahibi olduğu yönündeki kabuldür. Her şeyden önce, kamuyu ilgilendiren mesele hakkında, İlkçağ dönemi dışında, doğrudan -ilk elden- bilgi sahibi olunamamakta, medya ya da başka araçlarla bilgi sahibi olunabilmektedir. Dolayısıyla, söz konusu mesele

¹¹³ Thompson, 1993, 179-185.

¹¹⁴ Abadan, 1956, 16.

hakkında tamı tamına bilgi sahibi olunamama ihtimali mevcuttur. Bir şekilde konu hakkında eksiksiz bilgi sahibi olursa dahi, bu sefer de mesele hakkında tartışma yapılabilecek bilgi birikimine sahip olma hususuna tereddütle yaklaşılmalıdır, zira kamunun genelini ilgilendiren meseleler genelde siyaset ve hukukla ilişkili olup teknik bilgi gerektirmektedir.¹¹⁵ Örneğin Lippman 1925 tarihli *The Phantom Public* adlı eserinde, ortalama bir vatandaşın, ilgili mesele hakkında bir bilgi sahibi olmadığı ve olamayacağını ifade etmiştir.¹¹⁶

Klasik teoriye getirilen bir diğer eleştiri, bireylerin rasyonel davrandığı yönündeki anlayışa yöneliktir. Klasik teorinin bu yönelimi, yukarıda açıklandığı üzere Kant'ın akılcı yaklaşımı üzerinden temellenmiş olup Habermas'ın akli ön plana alan okuması ile güçlenmiştir. Buna karşılık, insan davranışlarının her zaman akılcı olmadığı, tam tersine bireyin hissi ve anlık tepkilerle hareket ettiği, her zaman rasyonel davranmasının da mümkün olmadığı ifade edilmektedir. O kadar ki, klasik teorinin geçerli olduğu ve burjuva kamusal alanının henüz çöküşe geçmediği 18.yüzyıl hakkında yapılan araştırmalarda dahi, kamusal alanın saf akılcılıktan kaynaklanan tartışma ortamından ziyade espri, tiyatro, eğlence gibi alanlardan oluştuğu sonucuna varılmıştır.¹¹⁷ Klasik akıma getirilen bu eleştiri romantik geleneğin bir uzantısı olan ve Savigny, Puchta ve Stahl gibi temsilcileri bulunan hukuksal tarihçiliğin bir argümanıdır. Zira bu anlayışa göre insan duygusal bir varlık olduğundan kamuoyunun rasyonel bir tepki olmasından ziyade kitlelerin heyecanına da dayanabilir.¹¹⁸ Yine bu anlayışın temsilcilerinden olan Puchta'ya göre "volksgeist" (halk ruhu) , halkı oluşturan bireylerin tek tek kanılarının toplamı değil, aksine bireylerin üstünde ve bireylerin dışındadır.¹¹⁹

Yine klasik yaklaşımın argümanlarından biri olan, bireyin kendi menfaatine de dokunması nedeniyle kamunun geneline müteallik konularla aktif şekilde ilgilendiği yönündeki anlayışa yeterince tereddütle yaklaşılmalıdır. Yukarıda kamu unsuru açıklanırken yer verildiği üzere, olay ne kadar önemli, birey menfaatini doğrudan ilgilendiren ve hayati

¹¹⁵ Abadan, 1956, 16.

¹¹⁶ Qualter, 1985, 21.

¹¹⁷ Brooke J.L. (Yaz, 1998). "Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historians". *Journal of Interdisciplinary History*, 29(1), 53.

¹¹⁸ Abadan, 1956, 17.

¹¹⁹ Onaran, 1984, 23. Bu noktada ayrıca, Gabriel Tarde ekolünün kamuoyunu psikolojik bir olgu olarak ele aldığını hatırlatmakta fayda bulunmaktadır. Tarde "L'opinion et la foule" isimli eserinde bireyin üzerinde veya dışında bir zihniyet ya da vicdanın bulunmadığını ifade etmekte olup (bkz: Abadan, 1956,18.) bu haliyle Puchta'nın görüşüne karşı çıkmaktadır.

önemi haiz olursa olsun olayla ilgilenmeyen, konu hakkında bilgi sahibi olmayan bir grup muhakkak bulunmaktadır.¹²⁰

2.4.2 Modern Teoriler

20. yüzyılda hakim olan kamuoyu tanımlamaları dikkate alınırca insan rasyonel bir birey olarak ele alınmakla birlikte kamunun sosyopsikolojik alanının hiç dikkate alınmadığı, bireyin çevresiyle etkileşim içinde olarak etrafının onayını alma ve çevresi tarafından sevilme ihtiyacının göz ardı edildiği, insan doğasının ve insanın toplum içindeki davranışlarının yok sayıldığı belirtilebilir.¹²¹ İşte modern teoriler temelde bu hususa karşı çıkarak klasik görüşü eleştirmiş; bireyin içinde bulunduğu topluluktan bağımsız olmadığı ve yaşadığı çevre ile oluşan kanaat arasında bir ilişkinin bulunduğu esası üzerinde yükselmiştir.

Bu noktada, modern teorilerin dayandığı duygusal insan anlayışının 20.yüzyıldan önce hiç ele alınmadığı gibi bir algının oluşmaması gerektiği ifade edilmelidir. Locke modern teorilerin ortaya çıkarak kabulünden önce; çevresindekilerin görüş ve düşüncelerine karşı çıkanların muhakkak eleştirileceği ve düşmanca karşılanacağı, eğer sapkın değilse bireyin, çevresi tarafından kendisine yöneltilen bu düşmanca tavır, aşağılama ve dışlamalarına dayanamayacağını ifade eder. Tam da bu nedenle, ilahi hukuk ve medeni hukukun yanına üçüncü bir hukuk kaynağı olarak “kamuoyu/moda hukuku”nu ekler. Locke’a göre insanların çoğu, ilk etapta ilahi hukuku ve medeni hukuku dikkate almaz; çünkü Tanrısal kuralları çiğneyenler gelecekte hatalarını telafi etmeyi ya da bağışlanmayı düşünmektedir, medeni kuralları çiğneyenlerse suçlarının cezasız kalacağını ya da suçlarının ortaya çıkmayacağı yanılığısı içindedir. Bu nedenle insanlar ilk etapta kamuoyu hukukuna göre hareket eder, zira toplumun değer yargısına ve kamuoyuna aykırı hareket eden hiç kimse çevresinin kendisini dışlaması ve eleştirmesi cezasından kurtulamayacaktır.¹²²

Görüldüğü üzere Locke’un temellendirdiği üçlü hukuk kaynağı sınıflandırmasında birey davranışı, içinde bulunduğu çevre ile olan iletişimi ve toplumdaki değer yargıları ile ele alınarak değerlendirilmiş, bireyin rasyonelliğinden ziyade duygusal tepkiselliği öne çıkarılarak davranışları dışlanma ve eleştirilme korkusu üzerinden açıklanmıştır. Dolayısıyla klasik görüşün rasyonel bireyine karşı tepkisel insan anlayışı ile öne çıkan modern

¹²⁰ Sezer, 1972, 4.

¹²¹ Noelle Neumann, 1998, 87.

¹²² Noelle Neumann, 1998, 92-93.

teorilerden önce, insanın çevresi ile olan ilişkisi ile psikolojik unsurlara hiç değinilmediği gibi bir yanılgıya girilmemesi gerekmektedir.

Modern teoriler arasında; bu ilişkinin boyutu, birey ve topluluk kanaatlerinin hangisinin diğerine baskın geldiği, kanaatler arasındaki farklılığın giderilerek nihai olarak tek bir kanaate ulaşıp ulaşılamayacağı gibi hususlar üzerinden farklılık bulunmaktadır.

Örneğin Tarde'nin kamuoyunu psikolojik bir olay olarak ele almasının karşısında Durkheim okulu her sosyal gerçeğin sui generis bir olgu olarak ele alınması gerektiğini savunmakta, kolektif hayatın birey hayatından kaynaklanmadığını, tam tersine birey hayatının kolektif hayattan etkilendiğini belirtmektedir.¹²³ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde propagandanın öneminin anlaşılmasıyla kamuoyu üzerine yapılan araştırmalar neticesinde, değişen şartlara paralel olarak topluluk hayatının da değişmesi gerektiği savunulmuş, bunun devamında tecrübe ve hareketi esas alan pragmatizm öne çıkmış ve 19.yüzyılın bireyi öne çıkararak anlayışından ziyade topluluğun önemli olduğu savunulmuştur. Bu anlayış sosyo-ekonomik hayata o kadar tesir etmiştir ki, süreç büyük iktisadi kuruluşların haklarının birey haklarını sınırlayacak kadar önem kazanmasına varmış, bunun üzerine yeterince aydınlatılmış kamuoyunun her kötülüğe karşı koyabilecek güçte olduğu yönünde düşünceler kuvvet kazanmıştır.¹²⁴

2.4.2.1. Etkili çoğunluk teorisi

Bu görüş taraftarlarına göre, tartışmalı bir mesele hakkında azınlık ve çoğunluk kanaatleri mevcut bulunmaktadır ve bu iki grup kendi kanaatlerinin doğruluğuna içten inandıkları için aralarında doğal olarak bir fikir birliği ya da değer meydana gelemez. Bu nedenle kamunun genelini ilgilendiren bir mesele hakkında bir kamuoyunun varlığından bahsedebilmek için öyle olmalıdır ki, gruplardan biri, kendi görüşünün doğruluğunu diğerine de kabul ettirecek etkinlikte olmalıdır.¹²⁵ İşte bu nedenle, etkin çoğunluk teorisine göre önemli olan, azınlığın bir fikre korku, tehdit ya da başkaca bir unsur olmaksızın, tamamen içten doğru olduğuna inandığı için iştirak etmesini sağlayacak etkinlikte bir çoğunluğun mevcut bulunmasıdır.

¹²³ Abadan, 1956, 17.

¹²⁴ Abadan, 1956, 18-22.

¹²⁵ Abadan, 1956, 24-25.

2.4.2.2. Kuvvet teorisi

Klasik teoriye getirilen argümanlardan biri, bireylerin her zaman rasyonel davranmayacağı, insanların duygusal tepkiler de verebileceği yönündeydi. Kuvvet teorisinin temsilcileri, kamuoyunu yaratan toplu görüşlerin kökeninde toplumu oluşturan bireylerin psikolojilerinin bulunduğundan hareket ederek açıklamaktadır. Bu görüşe göre kamuoyu ile iktidar arasındaki ilişki üç şekilde sonuçlanabilir. İktidar – ya da kamuoyunun yöneldiği siyasi erk- ya kamuoyunu dikkate alarak işlem yapar, ya kamuoyunu dikkate almaz, ki bu halde ilgili grup kendi fikrini bir şekilde açığa vurduğu için rahatlayabilir ancak bu rahatlama uzun sürmeyecektir, ya da görüşleri dikkate alınmayan gruplar bir süre sonra şiddete başvurma yolunu seçebilir.¹²⁶

2.4.2.3. Psikososyal görüş teorisi

Devletin tek amacının gruplar arasındaki ihtilafları çözmek olduğundan yola çıkılarak gruplara önem veren bu görüşün temsilcilerine göre kamuoyu tamamen sosyolojinin inceleme sahasında olup esasen belirli bir görüş etrafında bir araya gelmiş bir grubun kanaatidir. Bu görüş temsilcilerine göre, kamuoyu bireylerden bağımsız ve onlardan üstün, ayrı bir varlığa sahip olmayıp, tam tersine, bir mesele etrafında bir araya gelmiş tek tek bireylerin düşüncelerinden oluşmuştur. Kamuoyunun tek tek bireylerin düşüncelerinin toplamından mı yoksa grubu oluşturan bireylerin bu grup içinde tartışarak yarattıkları ayrı bir kanaat mi olduğu konusunda farklı görüşler barındırır da, önemli olan, halkın tamamından değil bir grubun varlığından bahsedilmesi, ayrıca grup içindeki bireylerden bağımsız bir kanaatten bahsedilemeyeceğidir.¹²⁷

2.5. Kamuoyunun Oluşumu ve Kamuoyu Oluşturan Kurumlar

Kamuoyu oluşumu için esas olan husus ilgili mesele hakkında kanaatin oluşumudur. Tabiatı itibariyle, ne kadar kamuyu ilgilendiren bir mesele mevcut olsa da ve bu meselenin muhatabı olan grup, birey topluluğu ya da halkın tamamı bulursa da ilgililer bu mesele ile ilgilenmiyorsa bir kamuoyunun varlığından söz edilemeyecektir. Dolayısıyla kamuoyunun varlığından bahsedilirken her ne kadar kapsam unsurları, süreç ve tamamlayıcı unsurlardan bahsediliyorsa da önem arz eden, mesele hakkında oluşan kanaattir.

Yukarıda açıklandığı üzere kanaat, mesele hakkında sahip olunan fikir, adeta ilgililerin düşüncelerinin çarpışmasıyla oluşan yeni düşünce ya da mevcut düşüncelerin

¹²⁶ Abadan, 1956, 25.

¹²⁷ Abadan, 1956, 27-29.

arasında yapılan bir tercihtir. Kanaat, doğal olarak bireye aittir; kamuoyuna ait olan kanaat ise yukarıda belirtildiği üzere çeşitli tartışmalar ya da etkileşimler sonucunda oluştuğundan kanaatin oluşabileceği bir çevreye ihtiyaç bulunmaktadır. Bu nedenle, kanaatin oluşumu için üç unsura ihtiyaç bulunduğu ifade edilebilir: birey, çevre ve etkileşim. Kanaatin oluşumunda çevre ne kadar etkiliyse, bireyin kişisel özellikleri de bir o kadar önemli olup dikkate alınması gereklidir.¹²⁸

Daha önce klasik teoriye getirilen eleştirilerde de açıklandığı üzere, her ne kadar uzun bir süre bireyin akılcı davrandığı kabul edilmişse de, daha sonra yapılan araştırmalarda kimsenin her zaman rasyonel davranmadığı, çoğu zaman duygusal tepkiler verdiği ortaya konmuştur. Bu anlamda bireyin davranış ve fikirlerine yön veren kişisel özellikleri, içgüdüleri, alışkanlıkları gibi psikolojik unsurlar, kanaatin oluşumunda yer alan sübjektif unsurlardır. Kişinin içinde bulunduğu çevre ise objektif unsur olarak değerlendirilmektedir.¹²⁹

İlk olarak sübjektif unsurdan bahsetmek gerekirse, bir kimsenin yaşamı boyunca deneyimlediği, gözlemlediği ya da öğrendiği şeylerin sonucunda gelişen tavırları sayesinde, karşılaşılan ya da ilgilenilen mesele hakkında kanaatler oluşturabilir. Dolayısıyla, her kimsenin tavrı farklı olacağından, mesele hakkındaki kanaat de değişiklik gösterebilir.¹³⁰ Burada dikkat çekilmesi gerekli nokta, tavır ve kanaat arasındaki farktır. Anlaşılabilirliği üzere, tavır ya da tutum kişinin yaşamı boyunca edindiği deneyimlerden oluşup kanaat bu edinilen tavır ve tutumdan sonra şekillenmektedir.

Kişinin tavır ve tutumlarını oluşturan bir diğer etmen ise içinde bulunduğu çevredir. Her ne kadar çevre faktörü aşağıda daha detaylı bir şekilde aktarılacaksa da bu aşamada, kişinin tavır ve tutumunu şekillendirmesinde etkili olan aile ve okul çevresine yer verilmesinde fayda bulunduğu değerlendirilmektedir.

Bireyin daha doğumdan itibaren içinde bulunduğu ailesi ile henüz kişiliğinin oluşmasından önce dahil olduğu okul çevresinin, bireyde gelişen kişilik ile kişiliği oluşturan deneyim, ön yargı, tutum ve davranışta önemli olduğu belirtilmelidir. O kadar ki bu dönemde edinilen tavır, düşünce ve nihayetinde kanaatlerin genelde daimi ve kalıcı olduğu ifade edilmektedir.¹³¹

¹²⁸ Sezer, 1972, 19.

¹²⁹ Kapani, 2007, 163.

¹³⁰ Sezer, 1972, 20.

¹³¹ Kapani, 2007, 163.

Kişinin bireysel olarak yaşamı boyunca geliştirdiği tavır ve tutumlardan sonra herhangi bir mesele hakkında edindiği kanaat, kamuoyu oluşumu için yeterli değildir. Konunun başında açıklandığı üzere, kamuoyu oluşumu için bir mesele hakkında bir araya gelmiş insan topluluğu ve bu topluluk içinde gerçekleşen etkileşime ihtiyaç bulunmaktadır. İşte kamuoyunun şekillendiği çevre ile bireyin bu çevre ile etkileşime girmesini sağlayan ya da bu etkileşimi belirten kurumlar, kamuoyunu oluşturan unsurlar olarak ifade edilebilir. Bu unsurlar bir aynı yönde menfaati bulunan gruplar, baskı grupları, önderler, kültürel yapı ile hukuki ve siyasi ortam olmak üzere başlıklandırılabilir.

2.5.1. Gruplar

Konunun başında bireyin kanaatini şekillendirmede etkili olan sübjektif unsurun, bireyin kişisel özelliği, tavır ve tutumları olduğu belirtilmişti. Bununla birlikte bir mesele hakkında kamuoyu oluşumundan bahsedilecekse, tek başına bireyin konu hakkındaki kanaati pek bir anlam ifade etmemektedir. Kişinin o konu hakkındaki düşüncelerinin aynı mesele etrafında toplanmış diğer kişilerle çarpışarak kuvvetlenmesi ya da değişmesi, sonuç olarak aynı meseleye ilgi duyan kişiler arasında bir iletişimin varlığı gerekmektedir. Burada dikkat edilmesi gerekli husus, aynı meseleye ilgi duyan kişilerin birlikteliğidir. Menfaat ya da ilgi birlikteliğinin olmadığı bir topluluk, kamuoyunun oluşma sahası olan gruptan ziyade bir kalabalık niteliğini taşıyacaktır. Nitekim doktrinde de kalabalık ve grup arasında mevcut olan farkın ne olduğu, bu ikisinin herhangi bir olaya olan yaklaşımlarında görülen değişikle açıklanmıştır.¹³²

Bunun için kişinin belirli bir çevre içinde bulunması gerekli olup çevre bu anlamda kamuoyu oluşumunda objektif unsur olarak karşımıza çıkar. Bu gruplar birincil ve ikincil derecede gruplar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birincil grup, bireyin doğrudan, yüz yüze iletişim içinde olduğu gruplar olup yukarıda aile ve okul çevresi olarak belirtilen gruplar bu kategoridendir. İkincil gruplarsa, üyelerinin aralarında doğrudan bir ilişkinin bulunmadığı ve üyeler arasındaki ilişkinin kişisel ve yakın bir niteliği haiz bulunmadığı gruplardır. Bu grupların önemi ise, bireyin kendini bir gruba ait hissetmesi, bu gruba özdeşleşmesini sağlamasından gelmektedir. İkincil grup vasıtasıyla birey sosyal özdeşleşmesini sağlayarak toplumdaki statüsünü belirlemiş olmaktadır.¹³³ Özellikle kişinin ilerleyen yaşamında içinde bulunduğu diğer gruplardan olan iş ve meslek gruplarının bireye

¹³² Qualter, 1985, 5.

¹³³ Sezer, 1972, 20-21.

yeni fikir, düşünce ve ideoloji kattığı, hatta bireyin siyasal davranışlarını belirleyen grubun iş ve meslek grubu olduğu kabul edilmektedir.¹³⁴

Grup üyeleri, kendileri için belirlenmiş rolleri yerine getirirken grubun diğer üyeleri ile tavır ve fikir etkileşiminde olup bu etkileşim çatışma, anlaşma ya da rekabet olarak kendini gösterebilir. Keza aynı mesele hakkında farklı menfaatleri bulunan gruplar arasında da çatışma, rekabet ya da uzlaşma olabileceği gibi, bu gruplar arasında da etkileşim mevcuttur. İşte bu etkileşim, bir araya gelinen ortak menfaati ilgilendiren husus hakkındaki nihai kanaati oluşturur. Bu anlamda kamuoyu oluşumunda gruplar büyük önem arz etmektedir.

2.5.2. Baskı Grupları

Aynı amaç için bir araya gelen insan topluluğu grup olarak tanımlanmakla birlikte, bu kavramın içinde daha özel bir anlamı barındıran bir başka kurum olarak “baskı grubu” karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar grup bir amaç içermekteyse de ve esasen bir “menfaat grubu” olarak nitelendirilebilecekse de, bu menfaatin gerçekleşmesi için çeşitli yollara başvurulmadığı takdirde menfaat grubunun “baskı grubu” olarak nitelendirilmesi mümkün bulunmamaktadır.¹³⁵

Baskı grupları, ortak menfaatler çevresinde birleşerek siyaset hayatında siyasi partiler dışında rol oynayan ve çeşitli vasıtalarla politikanın şekillenmesinde etkili olmaya çalışan gruplar olarak tanımlanabilir.¹³⁶ Siyasal bilimciler tarafından doktrinde uzun süre devlet organları ve fonksiyonları üzerinde araştırmalar yapmakla yetinilmiş olsa da, kökeni 20.yüzyıla dayanan grup teorisi ile, yasama ve yürütmenin, iş ve işlemlerini gerçekleştirirken gerçekte arka planda hangi etmenlerin mevcut olduğu ve baskı gruplarının bu karar alma mekanizmasında nasıl etkileri olduğu incelenmeye başlanmıştır.¹³⁷

Bu farkındalıktan sonra, iktidar artık toplumsal düzeni korumak için kural koyan ve bu kuralları uygulayan olmaktan, siyasal yaşam ise yöneten ve yönetilenler için ayrı ve birbirinden bağımsız incelenen bir olgu olmaktan çıkmıştır. Artık iktidar, yönetilenlerin ihtiyaçlarının tespiti ile bu ihtiyaçların cevaplanması, iktidarın bu eylemlerine karşılık ise yönetilenlerin tepkisi olarak incelenen bu süreçte devlet ve yönetilenler arasında mecburi bir etkileşim doğmuş, iktidar ile iktidarın yapıp ettiklerinden doğrudan etkilenen gruplar

¹³⁴ Kapani, 2007, 163.

¹³⁵ Daver, 1993, 236.

¹³⁶ Kapani, 2007, 212.

¹³⁷ Kapani, 2007, 211.

arasında bir etki tepki ilişkisinin olduğu kabul edilmiştir.¹³⁸ Keza baskı gruplarının amacı da, siyasal iktidarın örgütlü olarak etki altına alınmasıdır.¹³⁹ Doğal olarak baskıcı grupların bu “etki etme” özelliği iktidarla karşı karşıya geldiklerinde ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁰

Baskı gruplarının tanımı yapılırken, siyasi partilerden farklı oldukları ifade edilmişti. Belirtmek gerekir ki, her ne kadar baskı grupları da siyasi partiler gibi bir örgütlenme içinde olsalar da genelde siyasi kuruluşlar olmayıp iktidarı elde etme amacı taşımazlar, ancak iktidara çeşitli vasıtalarla – geçici ve arızı olarak da olsa – etki etmeye çalışmaktadırlar.¹⁴¹ Keza baskı grupları çok çeşitli konular hakkında da oluşmuş olabilir; salt ekonomik menfaatlerin gerçekleşmesi için değil, ahlaki, kültürel ve dini konularda da etki etme amaçları bulunabilmektedir.¹⁴²

Bu anlamda baskıcı grupların “ortak menfaatler” etrafında ya da “ortak tutumlar” etrafında toplanmış olabilecekleri kabul edilmektedir. Daha çok ekonomi temelinde tanımı yapılan “ortak menfaatler” etrafında toplanmış olan baskı grupları, içinde işveren birlikleri, işçi kuruluşları ile tarım sektöründen başka memur sendikalarını, esnaf kuruluşlarını ve tüketici kooperatiflerini de barındırmaktadır. Hatta meslek odalarını da bu grupta olduğu ifade edilebilir. Bu haliyle ortak menfaatler etrafında toplanmış baskıcı grupların maddi, ekonomik ya da mesleki bir amaç güttüğü söylenebilecektir.¹⁴³ Ortak tutumlar etrafında birleşmiş baskıcı gruplar ise ortak menfaatler etrafında birleşen gruptan farklı olarak, dar anlamda ekonomik bir amaç değil, daha ahlaki bir niyet gütmekte olup bu haliyle üyeleri arasında belirli bir homojenliğin bulunmadığı kabul edilmektedir.¹⁴⁴

Baskı gruplarının kamuoyu yaratma ve politika sürecine etki etmedeki rolleri üzerinde doktrinde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bir kısım görüş baskı gruplarının adeta hükümetin arkasındaki görünmez güç ya da “üçüncü meclis” olduğunu ifade etmektedir. Bu görüşe göre baskı grupları toplumun menfaatlerini açık bir şekilde ortaya koymakta ve yönetim için bir çeşit yol gösterici niteliğe bürünmekte, bu yolla siyasal katılım da artmış olmaktadır. Baskıcı grupların toplumun genel kanaatini yansıtmadığı ve toplum yararı ile de hareket etmediklerini savunan karşıt görüş ise bu grupların herhangi bir sorumluluğunun

¹³⁸ Akad, M. (1979). *Çoğulcu Demokraside Siyasal İktidar ve Baskı Grupları*. İstanbul: Z Yayınları, 68-69.

¹³⁹ Doğan, İ. (2002). *Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum*. İstanbul: Alfa Yayınları, 238.

¹⁴⁰ Akad, 1979, 67.

¹⁴¹ Kapani, 2007, 214.

¹⁴² Kitapçıoğlu, T. (2013). “Baskı Grupları ve Demokrasi”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 106, 366-367.

¹⁴³ Kapani, 2007, 217-218.

¹⁴⁴ Kapani, 2007, 218.

bulunmadığı, dolayısıyla sorumsuz bir oluşumun siyasal harekete etki etmesi suretiyle demokrasi için sağlıklı olmayacak sonuçlara yol açabileceklerini ileri sürmektedir.¹⁴⁵

2.5.3. Önderler

Bireylerde kanaat oluşumuna etki ederek bir nevi kamuoyu oluşumunda rol oynayan başkaca bir faktör de önder/liderlerdir. Liderliğin ne olduğu psikoloji, sosyoloji ve siyasal bilimler alanlarında farklı şekilde ele alınsa da genelde cazibe, kişisel iktidar ya da karizma ile ilişkili olduğu doktrinde ifade edilmektedir.¹⁴⁶

Bu anlamda liderin mensubu bulunduğu toplumun en eğitimli, nüfuzlu ya da zengin kişisi olması beklenmez. Önemli olan kişinin bir şekilde konudan haberdar olması ve bunu çevresine yayma azminde olmasıdır. Bu liderler siyasi parti liderleri olabileceği gibi her çeşit sosyal gruplarda rastlanabilecek kanaat önderleri de olabilir.¹⁴⁷

Kanaat önderi olarak adlandırılan bu kimseler; gazete, dergi, televizyon gibi araçlar vasıtasıyla haberdar oldukları meseleleri, çoğunlukla kendi yorumlarını da katarak çevrelerine yaymaktadır. Bu kimselerin yüz yüze yapmış oldukları görüşmelerle sağladıkları kamuoyu oluşturma sürecinin, her ne kadar bütün ülkelerde görülse de, okuma yazma oranının düşük olduğu az gelişmiş ülkelerde daha yaygın görüldüğü belirtilmelidir.¹⁴⁸

Halk nezdinde beliren kamuoyunu oluşturmada kanaat önderlerinden ziyade siyasi liderlerin etkisinin daha fazla olduğunu ifade etmekte fayda bulunmaktadır. Siyasi liderlerin savundukları görüşün taraftarı oldukları ve ulaştıkları kitlenin genişliği düşünüldüğünde husus pek de şaşırtıcı olmasa gerektir.¹⁴⁹

2.5.4. Kitle İletişim Araçları

Kamuoyunun oluşumu için fikir ve kanaatler arasında belirli bir alışverişin, etkileşimin oluşması gerektiği söylenmişti. Bu etkileşimin nasıl olacağı dönem ve toplum koşullarına göre farklılık göstermiştir. 15.yüzyılın ortalarına kadar, başka bir ifadeyle, basmacılığın yaygınlaşmasına kadar bu etkileşim görsel (başı kesilerek idam edilen kişinin başının sokaklarda dolaştırılması) ve sözel (din adamlarının fetva ve diğer söylevlerinin ya da okumalarının topluluk tarafından dinlenmesi) yollarıyla devam etmiştir. Basmacılığın

¹⁴⁵ Kapani, 2007, 228-229.

¹⁴⁶ Heywood, A. (2004). *Political Theory* (Third Edition). New York: Palgrave Macmillan, 32.

¹⁴⁷ Abadan, 1956, 34.

¹⁴⁸ Özerkan, Aralık 1992, 63.

¹⁴⁹ Abadan, 1956, 34-35.

gelişmesiyle etkileşim farklı bir boyuta ulaşmış, gazetecilik ve telgraftan sonra radyo, televizyon ve internetle etkileşimin boyutu ve hızı üst seviyelere ulaşmıştır.¹⁵⁰

Gazeteler, dergiler, sinema, radyo, televizyon gibi milyonlara ulaşma potansiyeli olan kitle iletişim araçlarının kamuoyu oluşturmada büyük bir rolü olduğunun söylenmesi yanlış olmayacaktır. Denilebilir ki, kitle iletişim araçlarının ortaya çıkarak yaygınlaşması sayesinde yüz yüze etkileşim bir zorunluluk olmaktan çıkmış ve çok geniş bir topluluğa ulaşılarak bu topluluğun kanaatine doğrudan etki etme fırsatı doğmuştur.¹⁵¹ O kadar ki doktrinde, kitle iletişim araçlarının, kamuoyu oluşturmanın da ötesinde, halkın yapabileceklerini sınırlamaya dahi elverişli olduğu ifade edilmektedir.¹⁵²

Mademki kamuoyu; kamu genelini ilgilendiren meselenin çeşitli çevrelerce tartışılması sonucunda varılan nihai kanaattir, bunun için öncelikle meseleye vakıf olunması gerekmektedir. Büyük bir topluluğa ulaşabilme özelliği sebebiyle kitle iletişim araçları kilit bir role sahiptir. Kitle iletişim araçları sayesinde uzakta gerçekleşen olay kısa bir süre içinde büyük kitlelere iletilmiş olup birey kanaatlerini etkileme gücünü haizdir.¹⁵³

Doktrinde kitle iletişiminin tek yönlü bir süreci içerdiğini ileri süren bir görüş olduğu gibi iletişimin iki yönlü olduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Tek yönlü olduğunu savunan görüşe göre kitle iletişim araçları ile iletilen mesaj, teknik bir araç vasıtasıyla dolaylı ve tek yönlü bir şekilde iletilmekte olup iletilen kitle de homojen değil dağınık bir özelliktedir.¹⁵⁴ Buna karşılık kitle iletişim araçları ile iletilen mesajın tek yönlü olmadığı, tam tersine kitle ile bu araçlar arasında karşılıklı bir etkileşimin de olduğu belirtilen görüşler arasındadır. Hatta kitle iletişim araçlarından olan basın için; halkın basını, basının da halkı yönlendirdiği ifade edilmektedir.¹⁵⁵

Kitle iletişim araçlarının eğlendirici, eğitici ve tanıtıcı fonksiyonları bir kenara bırakılırsa, kitle iletişim araçları olanı aktarıcı işleviyle kamuoyu oluşturarak siyasal sürece katılımı ve bu sayede siyasal fonksiyonu denetlemeyi sağlamaktadır.¹⁵⁶ Üstelik doğrudan,

¹⁵⁰ Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı'da Kamuoyu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, 6.

¹⁵¹ Aziz, A. (1982). *Toplumsallaşma ve Kitle İletişim*. Ankara: Ankara Üniversitesi S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi, 48.

¹⁵² Qualter, 1985, 195.

¹⁵³ Sezer, 1972, 22.

¹⁵⁴ Aslanel, N. (1993). Kamuoyu ve Kamuoyunun Oluşmasında Kitle İletişim Araçlarının Rolü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 44.

¹⁵⁵ Bernays, E. L. (1961). *Crystallizing Public Opinion* (Third Edition). New York: Liveright Publishing Corporation, 81

¹⁵⁶ Güler, D. A. (1991) "Kitle İletişim Araçlarının İletişim ve Eğitim İletişimi Özellikleri". *Kurgu Dergisi*, 9, 323-324.

hedefte kitleye yönelik mesaj aktarımının hızı da düşünüldüğünde, kamuoyu oluşturma için gerekli etkinlikte kitle iletişim araçlarının önemi daha da anlaşılabilir.

Gerçi kitle iletişim araçlarının kamuoyu oluşturmada olumsuz bir sonuç doğurduğunu ifade edenler de bulunmaktadır. Bu görüşe göre *"kitle iletişim araçlarının siyasallaşmayı arttırıcı gücü yoktur ve siyasal davranış, kısmen kitle iletişim araçlarının etkisi ile duyumsamazlık şekline girmiş, ilgiden çok ilgisizlik sonucunu doğurmuştur..."*¹⁵⁷ Üstelik yapılan bazı araştırma sonuçlarında, televizyon dahil en gelişmiş kitle iletişim araçlarının dahi, yüz yüze iletişimdeki kadar etki doğurmadığının anlaşılmasıyla, bu görüş desteklenmektedir.¹⁵⁸

Yine doktrinde ifade edildiği üzere, kitle iletişim araçlarından kişilere sürekli bir mesaj aktarımı olmakla birlikte, kişiler bu mesajların tamamına açık olmayıp bu bilgi ya da olay aktarımının çoğuna karşı ilgisizdirler. Üstelik aynı mesaja ilgi gösteren iki kişinin bu mesajı yorumlaması, bireylerin sahip olduğu tutum, davranış, içinde buldukları grubun kanaati gibi iç ve dış faktörlerin de etkisiyle birbirinden farklı olabilecektir. Kısacası, kitle iletişim araçlarından gelen mesajlara karşılık bireyler nezdinde algıda ve yorumlamada seçicilik söz konusudur.¹⁵⁹

Doktrinde ifade edilen bu görüşlere karşın, yapılan araştırmalarda, kitle iletişim araçlarına açık bir bireyin diğer bireylere oranla kamusal meselelere karşı daha ilgili olduğu ve demokratik bir düzende siyasal yaşama katılımının diğer bireylere göre görece daha yüksek olduğu açıklanmıştır.¹⁶⁰ Üstelik Almanya'da 1976 yılında gerçekleştirilen seçimler öncesinde toplumdaki kanaat değişimi üzerine yapılan bir araştırmada açıkça, çevreyi sadece kendi gözlemleri ile algılayanların kanaatlerinde herhangi bir değişme olmazken, televizyondan gelen verilerle de çevreyi algılayanların kanaatlerinin değiştiği açıkça ortaya konmuştur.¹⁶¹

Kitle iletişim araçlarından özellikle basının işlevine dikkat çekilmesi gerekmektedir. Sıklıkla kendisinden dördüncü kuvvet olarak bahsedilen basının olayları aktarma, olayları yorumlama ve değerlendirme işlevleri sayesinde kamuoyu oluşturmada diğer kitle araçlarından çok daha öne çıkmaktadır.

¹⁵⁷ Mills'in görüşünü aktaran: Aziz, 1982, 57.

¹⁵⁸ Özerkan, Aralık 1992, 64.

¹⁵⁹ Özerkan, Aralık 1992, 64.

¹⁶⁰ Aziz, 1982, 57.

¹⁶¹ Noelle Neumann, 1998, 183-184.

Basının etkileri geçmişte uzun dönem görmezden gelinmiş, kişilerin kanaatlerini ya güçlendirdiği ya da değiştirmekle sınırlı kaldığı ifade edilmiştir. Ancak medyanın etkileri genelde bundan çok daha fazla olup basın tarafından gerçekleştirilen sınırsız tekrarlarla stereotiplerin oluşturulabildiği çok sonra anlaşılmıştır.¹⁶² Yine gündemin medya tarafından belirleniyor olması ile basının kamuoyu oluşturmada sahip olduğu önemin artması karşısında, basının etkilerinin çok daha ileri uzandığı anlaşılmıştır.¹⁶³ Ek olarak, kimi zaman siyasal iktidarı eleştirerek iktidarın mevcut politikasını değiştirme gücüne sahip bulunan basının, siyasal iktidar üzerinde denge ve denetleme fonksiyonunu üstlendiği ve devlet gücünün sınırlandırılması ile özgürlüklerin korunmasını sağladığı ifade edilmiştir.¹⁶⁴

2.5.5. Toplum Yapısı ve Siyasal Yapılaşma

Mademki kamuoyu bir konu etrafında toplananların tartışma ve etkileşim sonucunda ulaştıkları neticedir, bunun görünür kılınması için en önemli çevresel etken mevcut hukuki ve siyasi ortamdır. Zira kamuoyunun kendi kendine mi oluştuğu yoksa kamuoyunu yönlendiren unsurların mı olduğu, kamuoyu ağırlığının oluşumunda hangi grupların baskın olduğu, bu grupların neden baskın olduğu gibi soruların cevaplanması için, kamuoyunun içinde oluştuğu toplumun yapısı, siyasi rejimin ne olduğu ve örgütlenmenin şekli arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Bunlardan ilk olarak incelenmesi gerekli unsur, içinde bulunulan toplumun yapısıdır.

İnsanlar toplumun normları içinde yaşadıklarından, herhangi bir konu hakkında geliştirdiği kanaatte toplumdaki ve bu normlardan tamamen soyutlanmasının güç olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁵ Keza Locke da insanın toplumsal yapısına atıf yaparken “(Bir düşünceyi) onaylamamızın temel nedenlerinden biri başkalarının kanaatleridir.... Başka bir deyişle, kendi düşüncelerimiz olarak gördüklerimiz bize ait değildirler, bizim tarafımızdan üretilmemişlerdir. Bizim kanaatlerimiz başkalarının kanaatlerinin bize yansımından başka bir şey değildir.”¹⁶⁶ ifadelerinde bulunmuştur.

Ek olarak, kamuoyunun oluşumu ile kamuoyunun içinde oluştuğu siyasal ortam arasında da bir ilişki bulunmaktadır. Mevcut siyasal sistemin çoğulcu bir anlayışa sahip

¹⁶² Noelle Neumann, 1998, 180.

¹⁶³ Noelle Neumann, 1998, 180.

¹⁶⁴ Kapani, M. (2013). *Kamu Hürriyetleri*. (Yedinci Baskı Tıpkı Basım). Ankara: Yetkin Yayınları, 269-270.

¹⁶⁵ Özerkan, Aralık 1992, 62.

¹⁶⁶ Locke, J. (1690, 1894) *An Essay Concerning Human Understanding*, 2. Cilt, 4. Kitap, Oxford: At the Clarendon Press, 368. Aktaran: Noelle Neumann, 1998, 93.

olmasıyla totaliter bir yönetim olması arasında, kamuoyunun gerek oluşumu gerekse niteliği hususlarında ciddi farklar bulunmaktadır.

Gerçi totaliter bir rejimde yeterli kamuoyunun oluşamayacağı, zira ortada “tartışmalı bir mesele”nin bulunamayacağı, bulunsa bile farklı düşüncelerin açığa çıkartılmasını sağlayacak bir ortamın mevcut bulunmayacağı düşünülebilir. Keza gerekli etkileşimin sağlanabilmesi için elzem olan fikir ve ifade özgürlüğünün bulunmadığı bir ortamda kamuoyunun oluşma ihtimali hakikaten tereddütlü bir durumdur. Bununla birlikte, en sert yönetim anlayışında dahi kamuoyunun oluştuğu görülmektedir. Despotik rejimlerde dahi kamuoyunun mevcudiyeti karşısında, her zaman ve her toplumda kamuoyunun mevcut olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁶⁷

Hume’un iktidarların temelinde kanaatlerin bulunduğu yönündeki söylevi de bunu desteklemektedir. Hume’a göre yöneticiler kanaat ve onaylardan başka bir şeye dayanamazlar ki “...gerek despot ve askeri rejimlerin, gerekse demokratik ve özgürlükçü rejimlerin dayanağını mutlak surette kanaatler oluşturmaktadır.”¹⁶⁸

İster despotik olsun ister demokratik, kamuoyunun her tip yönetim şeklinde mevcut bulunabileceği kabul edilse de kamuoyunun oluşma şekilleri ve neticeleri arasında farkın bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Genellikle demokratik rejimler için “oluşan”, despotik rejimler için “oluşturulan” kamuoyundan bahsedilmektedir.¹⁶⁹ Gerçi demokratik rejimlerde dahi kamuoyunun her türlü etki ve manipülasyondan ari olduğunu savunmak güçtür, bununla birlikte despotik rejimlerle demokratik rejimler arasında, kamuoyunun biçimlendirilmesi arasında fark bulunmaktadır.¹⁷⁰

Çağdaş demokratik devletlerin en belirgin özelliği; siyasal ve sosyal anlamda plüralist bir yapıya sahip olması, bireyin devlet karşısında tek başına olmayıp kendisiyle aynı düşünceyi ya da inancı paylaşan ve aynı hakları savunan birlik ya da gruplar içinde olmasıdır.¹⁷¹ O kadar ki demokratik devlet, bu tip örgütlerin var olduğu sistem olarak

¹⁶⁷ Koloğlu, 2010, 4.

¹⁶⁸ Hume, D. (1741/1742,1963). *Essays Moral, Political, and Literary*, Londra: Oxford University Press, 29. (Aktaran: Noelle Neumann, 1998, 97.)

¹⁶⁹ Kapani, 2007, 166.

¹⁷⁰ Kapani, 2007, 166.

¹⁷¹ Kapani, 2013, 270-271.

tanımlanmaktadır.¹⁷² Demokratik bir devlette bu şekilde örgütlenmiş grupların varlığı, kamuoyunun oluşumunda ve belirmesinde büyük bir öneme sahiptir.¹⁷³

Kamuoyunun tartışmalı hususlar hakkında etkileşim içinde olan gruplardan oluştuğu kabulü karşısında; düşünce, ifade, toplanma, gösteri ve basın özgürlüklerinin bulunduğu demokratik bir sistemin, kamuoyu oluşumu için en elverişli sistem olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Böylece karşıt görüşler ve değişen savlar çatışarak ortaya bir fikir birliği çıkabilecek, oydaşma olmasa bile üzerinde büyük kitlelerce uzlaşmış olan çeşitli düşünceler oluşabilecektir.¹⁷⁴

Bununla birlikte demokratik sistemlerin dahi, kamuoyu oluşumunda amaçlanan en ideal sistem olmadığının ifade edilmesi gerekmektedir.¹⁷⁵ Zira, yukarıda “Kamu” başlığı altında aktarıldığı üzere, bilgiye erişimin en kolay olduğu demokratik sistemlerde dahi, mesele hakkında en ufak bir fikri bile olmayan bir grup muhakkak bulunmaktadır. Meseleye herkes vakıf olsa dahi her grubun sesini duyurması mümkün olamayabilmekte, özellikle örgütlü ve mali imkanları daha olanaklı grupların kamuoyu etkilemede daha etkin rol oynamaları söz konusu olabilmektedir.¹⁷⁶

Totaliter sistemlerde ise kamuoyu oluşumu çok daha farklıdır. Öncelikle totaliter sistem ile, ideolojik olarak ister sağ ister sol görüşe dayansın, toplum ve devlet hayatının tümüne yön verme amacı olan bir sistemin kastedildiği belirtilmelidir.¹⁷⁷ Bu sistemlerde, hakim olan ideoloji her ne ise, bu görüşe ters düşen herhangi bir fikrin savunulması mümkün olmayıp, dolayısıyla değişik kanaatlerin dile getirilmesi ve tartışılması söz konusu olamayacaktır.¹⁷⁸

Totaliter sistemlerin bu özelliği nedeniyle “oluşan” bir kamuoyundan değil, “oluşturulan” bir kamuoyundan bahsedilmektedir. Devlet eliyle oluşturulan bu kamuoyunda izlenen yöntem genelde, daha bireyin ilk yaşlarında içine girdiği ve en temel gruplardan olan okullarda başlamakta, bireyde yerleşik kanaat oluşturularak farklı fikirlerin ortaya çıkması ilk etapta engellenmekte ve ek olarak, iktidarın tekelinde bulunan kitle iletişim araçları

¹⁷² Cihan, A. ve Doğan, İ. (2007). *Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum* (Birinci Basım). İstanbul: 3F Yayınevi, 10.

¹⁷³ Kapani, 2013, 272.

¹⁷⁴ Kapani, 2007, 167.

¹⁷⁵ Kapani, 2007, 167.

¹⁷⁶ Kapani, 2007, 167.

¹⁷⁷ Kapani, 2013, 147-148.

¹⁷⁸ Kapani, 2007, 168.

sayesinde pekiştirilen bu kanaatler ile güdümlü bir “kamuoyu” yaratılmış bulunmaktadır.¹⁷⁹ Gerçi totaliter rejimlerde bu şekilde oluşturulan kamuoyundan başkaca hiçbir kamuoyunun bulunmadığının ifadesi de hatalı olabilir. Zira çeşitli kanallar vasıtasıyla yaratılan bu resmi kamuoyunun yanında, açıkça dile getirilmeyen ancak varlığı da inkâr edilemeyen, örtülü bir kamuoyunun mevcudiyeti söz konusudur.¹⁸⁰

Kamuoyunun oluşumunda toplumsal yapı da en az siyasal yapı kadar önem arz etmektedir. Az gelişmiş ülkeler üstünden örnek vermek gerekirse, demokratik bir düzenden totaliter düzene, askeri yönetimden seçilmiş iktidara kadar değişik siyasal sistemleri bulunan az gelişmiş ülkelerde kamuoyunun yapısı ve niteliği benzerlik göstermektedir. Demek ki kamuoyunun oluşumunda tek başına siyasal sistem etkin olmayıp toplumsal yapı da önemli bir etken niteliğindedir.

Ekonomisi tarıma değil sanayiye dayanan, köy değil şehir yaşamı baskın olan, okur-yazar oranı yüksek olan gelişmiş ülkelerdeki durum, genelde yukarıda aktarılan demokratik toplumlarla aynıdır. Bu nedenle tekrara düşmemek adına, toplumsal yapının kamuoyunu nasıl etkilediğini aktarmak için az gelişmiş ülkeler üzerinden açıklama yapılacaktır.

Her şeyden önce az gelişmiş ülkelerde bireyin, merkezi bir siyasal sistemin üyesi olmakla birlikte psikolojik olarak daha çok içinde bulunduğu küçük gruba olan bağlılığı dikkat çekmektedir.¹⁸¹ Bu toplumlardaki kendi yerel gruplarına olan bağlılık, bireyin küçük grupla özdeşleşmesini sağlamakla birlikte ulusal özdeşleşmenin oluşmasını engellemekte; bu da ulusal meselelere karşı ilgisizliğe neden olmaktadır.¹⁸² Böyle toplumlarda birey, kamu genelini ilgilendiren siyasal mesele hakkında bir bilgi sahibi değildir, dolayısıyla mesele hakkında fikir yürütemediği gibi kendisini de bu yönde bir hakkı olduğunu düşünmemektedir.¹⁸³

Etkenlik duygusu, yani kişinin etrafına-çevreye egemen olma hususunda kendisinde hissettiği güç, bireyin siyasal katılımında önemli bir işleve sahip olup etkenlik duygusunun oluşumunda bireyin içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik yapının payı bulunmaktadır.

¹⁸⁴ Az gelişmiş ülkelerde bireyler, ulusal meselelere ilgi duysalar bile, mesele hakkında sahip

¹⁷⁹ Kapani, 2007, 168.

¹⁸⁰ Speier, (Ocak 1950), 376.

¹⁸¹ Sezer, 1972, 61.

¹⁸² Sezer, 1972, 62.

¹⁸³ Sezer, 1972, 61.

¹⁸⁴ Sezer, 1972, 64.

oldukları kanaatlerini ulusal politikayı etkileyecek güçte bir etkenliğe ulaştırabilecek güce sahip değildirlirler.¹⁸⁵

Bu tip toplumlarda mevcut bulunan sosyo-ekonomik yapı daha ilk etapta, kamusal meselelerle ilgilenme ve ortak çıkarlar etrafında örgütlenmeyi kısıtlamak suretiyle siyasal katılımı az sayıda gruba bırakmaktadır. Bu az sayıdaki grup tarafından oluşturulan ve yayılması için çabalanan düşünceler ise karşıt görüşlerle karşılaşamayacağından, bir mesele hakkındaki kanaatin bu grupların tekelinde oluştuğunun söylenmesi zor olmayacaktır.¹⁸⁶ Bu az sayıdaki grubun varlığı nedeniyle, çeşitli nedenlerle örgütlenememiş diğer kesim düşüncelerini açıklayamayacak, dolayısıyla kamuoyu oluşumu bu grupların tekeline kalacaktır.¹⁸⁷

Az gelişmiş toplumların daha kapalı bir sosyal yaşamının varlığı, örgütlü grupların pek bulunmadığı, okuma yazma oranlarının istenen seviyede olmadığı, olsa dahi kitle iletişim araçlarına ulaşımın zor ya da kısıtlı olduğu gözetildiğinde, kamuoyunun oluşumu için gerekli bir ortamın bulunmadığını söylemek zor olmayacaktır.¹⁸⁸ Zira böyle bir ortamda değil mesele hakkında farklı kanaatlerin oluşumu ve bu kanaatlerin etkileşimi, meselenin varlığı hakkında dahi bilgi sahibi olan bireylerin sayısının, kamuoyu yaratacak kadar çok olamayacağı değerlendirilmiştir.¹⁸⁹

Bu bölümde, çalışmanın ana noktasını oluşturan kamuoyu kavramının neyi ifade ettiği unsurlarıyla birlikte açıklanmış ve sonraki bölümde incelenecek olan Osmanlı Devleti'ndeki kamuoyu unsuruna hangi anlayışla yaklaşılması gerektiğini aydınlatmak için kavramın değil ancak olgunun tarihsel gelişimine yer verilmiştir. Daha sonra, tezin çıkış noktasını oluşturan ve yer yer atıfta da bulunulan Habermas kamusalının daha net anlaşılması için kamuoyu kavramına yöneltilen klasik yaklaşıma ve konu bütünlüğünün sağlanması adına klasik yaklaşımdan sona gelişen modern yaklaşıma değinilmiştir. Bu bölümün sonunda, Osmanlı Devleti'nde mevcut olduğu savunulan kamuoyunun oluşumunda etkili olan unsurlara hazırlık niteliğinde olması için kamuoyunu oluşturan kurumlar açıklanmış, özellikle tez konusu için önemli olduğu düşünülen toplum yapısı ve siyasi yapıya geniş olarak yer verilmiştir.

¹⁸⁵ Sezer, 1972, 64.

¹⁸⁶ Sezer, 1972, 66.

¹⁸⁷ Sezer, 1972, 66.

¹⁸⁸ Kapani, 2007, 171.

¹⁸⁹ Kapani, 2007, 171.

Bundan sonraki bölümde tezin asıl tartışma konusunu oluşturan Osmanlı Devleti'nde kamuoyunun mevcut olup olmadığı araştırılacak, bölüm kendi içinde “Klasik Dönem” ve “Kargaşa Dönemi ve Sonrası” olmak üzere iki ana başlık altında incelenecektir. İlk olarak yol gösterici olması amacıyla klasik dönemin siyasi ve toplumsal yapısı konuyla sınırlı olarak açıklanacaktır. Toplumsal ve siyasal yapının anlaşılmasıyla, kamuoyunun içinde olduğu çevre hakkında fikir sahibi olunarak konunun bu temel üzerinde değerlendirilmesi sağlanacak, daha sonra Osmanlı'da klasik dönemde kamuoyu oluşturduğu düşünülen unsurlardan grup ve önderlere yer verildikten sonra anılan dönemde kamuoyu oluşturmaya elverişli mekân olan ve Habermas kamusallığında da önemi bulunan kahvehaneler için ayrı bir başlık açılacaktır. Bölümün ikinci ana başlığı altındaysa değişen toplumsal yapıya yer verildikten sonra bu değişime paralel olarak ortaya çıkan ve ayrı bir baskı grubu olarak yer alan ayanlar ayrı bir başlık altında açıklanacak, dönemde kamuoyunun doğrudan devletle etkileşimini göstermesi adına önemli olduğu düşünülen “havadis jurnelleri”ne değinilecek ve akabinde, 1839 Tanzimat Dönemine, süreli basının gelişimine kadar olan süreçle sınırlı olarak değinilecektir. Böylece, burjuva kamusallığının bulunmadığı ve süreli basının da gelişmediği bir “doğu” toplumunda da kamuoyunun olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Bölümün en sonunda ise her ne kadar kamuoyu başlığı altında doğrudan ilgisi bulunmasa da halkın genel menfaatini ilgilendiren belirli bir mesele hakkında belirli bir grubun düşüncesini yansıttığı düşünülen mahkeme kararlarını açıklayabilmek adına, şikayet mekanizmasına değinilecektir.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE KAMUOYU (15. YÜZYILDAN 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINA KADAR)

Kamuoyunun oluşumunda etkili olan husus, mesele hakkında bir kanaatin oluşumu ise de bu kanaatin oluşumunu doğrudan etkileyen, kanaatin hangi yönde olduğuna etki ettiği kadar bizatihi kanaatin oluşumuna katkı sağlayan unsurların mevcut olduğu yukarıda aktarılmıştı. Bireyin içinde bulunduğu ve dolayısıyla etkileşimde bulunduğu çevrenin yapısı, kanaatin oluşumu ve doğrultusuna etki ettiğinden, bu çevrenin irdelenmesi konu hakkında önem arz etmektedir. Çevreden kasıt, bir önceki bölümde de izah edildiği üzere, bireyin içine doğduğu ve yüz yüze iletişimde bulunduğu grup ile kendini ait hissettiği topluluktur.

Bu anlamda, çalışmanın da konusu olan Osmanlı Devleti'nde kamuoyunun olup olmadığı incelenirken, kanaatin oluşumuna doğrudan etki eden bu çevre hakkında bilgi sahibi olunması önem arz etmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü sürecin yüzyılları kapsadığı dikkate alındığında; bireyin içinde bulunduğu çevrenin ve koşullarının, dönemlerin değişen koşullarının, farklılaşan kurumların, toplumun içyapısında meydana gelen değişimlerin ve siyasal yapının uğradığı dönüşümün kamuoyu oluşumuna da doğrudan etki edeceği kaçınılmaz olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, imparatorluğa dönüşmesi, ekonomisi ve politikasının batıya bağımlı hale gelmesi ve sonrasında çöküşü dönemlerinin her biri, konu bazında ayrıca ele alınması gerekli dönemlerdir. Bununla birlikte giriş bölümünde de aktarıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi bu çalışmanın konusu yapılmayacak, Osmanlı Devleti'nin klasik dönemi olarak adlandırılan döneminden, Devlet'in geçirdiği dönüşüm de ele alınmak suretiyle 19. yüzyılın ikinci yarısına kadarki süreç inceleme konusu edilecektir.

3.1. Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönemi

Osmanlı Devleti'nin tarihi en temel haliyle; devletin kurulduğu dönemden itibaren var olan “gaza” anlayışıyla sınırlarının Balkanlar'a doğru genişlemesi, Anadolu'da artan topraklar ve nihayet Arap toprakları ile Afrika topraklarının sınırlara katılması sonucunda imparatorluk sınırlarına ulaşılması, sonrasında Osmanlı'nın duraklama dönemine girmesi ve özellikle 18. yüzyıldan sonra imparatorluğun ekonomik ve politik olarak Batı'ya bağımlı hale gelmesiyle çöküş dönemi olarak özetlenebilecektir. Osmanlı Devleti her ne kadar 16. yüzyıl sonlarında gerek sahip olduğu yönetim usul ve teamülleri gerek askeri yapılanması gerekse toprak düzeni çerçevesinde en gelişmiş Ortadoğu imparatorluğu olarak

nitelendirilmişse de¹⁹⁰; İran ve Avusturya savaşlarından sonra İmparatorluğun duraklama dönemine girmesi nedeniyle 1590'lı yıllar, Osmanlı Devleti için önemli bir dönem noktası olarak kabul edilebilir. Bu dönemden sonra Osmanlı Devleti siyasi ve askeri teşkilatlanmasında farklılaşmaya gitmiş, mali düzeni değişmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti bazında konu incelenirken ilk araştırma konusu edilmesi gerekli dönem, Devletin temel sistem ve kuruluşlarını oluşturduğu ve yaratılan bu sisteme dayalı olarak politikalarını geliştirdiği, duraklama dönemine kadar devam etmiş “klasik dönem”dir.¹⁹¹

3.1.1. Merkezi Otoritenin Yapısı

Kuruluş döneminde egemen olan eski Türk töresinin devamı olarak aşiret usullerinin uygulanışı anlayışı klasik dönemde varlığını sürdürmemiş ve memleketin ailenin ortak malı sayılması anlayışı terk edilerek yalnızca hükümdarın ve hükümdardan sonra da erkek evlatlarının ülkeyi yönetme anlayışı yerleşmiştir.¹⁹² İfade edilmelidir ki, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıkmasından çöküş anına kadar her zamanki temel politikası, çeşitli istisnalar saklı tutulursa, güçlü bir merkezi devlet kurmaktır.¹⁹³

Bu anlayış, klasik dönemde ulaşılan geniş sınırlarda olabildiğince merkezi kontrol ve denetimi sağlayacak bir idari teşkilatın kurulmasına neden olmuştur.¹⁹⁴ Bu teşkilatlanma sistemi, klasik dönem için başlıca iki temel sistem olan tımar ve kapıkulu sisteminden müteşekkildir. Tımar sisteminde toprakların çıplak mülkiyetinin devlete ait olması, merkezi otoritenin her zaman en üstte olmasına hizmet etmekte¹⁹⁵, devlete ait olan vergi gelirlerinin hazineye aktarılmaksızın gelirin sağlandığı toprakta görevli olan kimselere bırakılmasına karşılık merkezi otorite ilgisinden çeşitli hizmetler sağlamaktaydı.¹⁹⁶ Kapıkulu sisteminde ise görevlilerin doğrudan padişaha bağlı olması söz konusu olup görevlilerin padişaha karşı hiçbir can ve mal güvenliği bulunmamaktadır.¹⁹⁷ Tımar ve kapıkulu sistemi sayesinde devlet

¹⁹⁰ İnalçık, H. (2017a). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 9. (Eserin orijinali 1973'te yayımlanmıştır.)

¹⁹¹ Ergenç, Ö. (1999). “Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar”. *Osmanlı*, 4, 32.

¹⁹² Halaçoğlu, Y. (2014). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 9.

¹⁹³ Cin, H. ve Akyılmaz, G. (1995). *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi, 168-169.

¹⁹⁴ Cin ve Akyılmaz, 1995, 169.

¹⁹⁵ Doğan, İ. (2019). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. (İkinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları, 50.

¹⁹⁶ Ergenç, 1999, 32.

¹⁹⁷ Cin ve Akyılmaz, 1995, 175.

yönetimi mutlak bir niteliğe kavuşarak, padişahın otoritesinin ülkenin tüm sınırları dahilinde ve tüm gruplar üzerinde tartışmasız olarak geçerli olmasını sağlamıştır.¹⁹⁸

Bu noktada kimi yazarların Osmanlı'da kulluk sisteminin mevcudiyetine dayanarak Osmanlı Devleti'nin doğu despotizmi örneği teşkil ettiğini ileri sürdüğü belirtilerek konu hakkında kısa bir açıklama yapılmasında fayda görülmektedir. Montesquieu "Kanunların Ruhu Üzerine" adlı eserinde; cumhuriyet, monarşi ve despotizm olmak üzere üç farklı hükümet tipinin mevcut bulunduğunu, bunlardan despotizmin, bir kimsenin yasaya ve kurala dayanmadan, salt kendi iradesine dayanarak yönetimde bulunduğu hükümet tipi olduğunu açıklamaktadır. Bu hükümet tipinde bütün yetkileri elinde bulunduran tek bir kişi, yürütme yetkisini de tek bir kişinin eline bıraktığından, despotizmde bir vezirin varlığı zaruridir.¹⁹⁹ Batı doktrininde "Doğu Despotizmi" olarak ayrıca adlandırılan yönetimde ise devlet ve toplum ilişkisi efendi-köle ilişkisi içinde incelenmekte ve egemenin, yönetilenler üzerinde keyfi ve sınırsız bir iktidara sahip olduğu belirtilmektedir.²⁰⁰ Örneğin Fransa monarşisi ile Türk monarşisini karşılaştıran Machiavelli Türk monarşisini Doğu despotizmi ile açıklar. Ona göre monarşinin tamamı baştaki tek kişi tarafından yönetilmektedir ve herkes, baştaki bu tek kişinin kullarıdır, bu egemen sancaklara istediği gibi yönetici gönderebilir veya bu kişileri değiştirebilir. Görevlilerin hepsi sultanın kulları olduğundan ve ona bağlı olduklarından satın alınmaları zordur, bu nedenle devletin ele geçirilmesi zor olabilir; ancak bir kez ele geçirildikten sonra çekinilecek kimse kalmayacak, üstelik bu soy da ortadan kaldırılırsa korkulacak kimse bulunmayacaktır.²⁰¹

Türk doktrininde ise Doğu despotizmi bu kadar katı bir şekilde yorumlanmamaktadır. Bu görüşe göre ilk olarak Doğu despotizminin varlığı askeri ve coğrafi olarak iki koşula bağlanmış ve karalarda hızlı ve geniş ölçüde fetih yapılabilen yerlerde bu rejimin varlığının daha olası olduğu savunulmuştur.²⁰² Üstelik yönetilen halkın köle olarak nitelendirilmesine karşı çıkan bu görüşe göre Osmanlı'da reayanın emeği sömürülmediğinden yönetilenler köle ya da serf olarak nitelendirilemeyecek, tam tersine emeği sömürmek için bir güç olarak kullanılan "kul"ların, toprak üretimi ile zanaat üretiminde çalışan reayanın karşısına konan siyasal güç olarak kabul edilmesi

¹⁹⁸ Ergenç, 1999, 32.

¹⁹⁹ Montesquieu (2014). *Kanunların Ruhu Üzerine* (Çev. F. Baldaş) (İkinci Baskı). İstanbul: Hiperlink Yayınları, 92.

²⁰⁰ Öztürk, S. (2010). *Osmanlı'da İletişimin Diyalektiği*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 72.

²⁰¹ Machiavelli N. (2016) *Prens*. (Çev. K. Atakay) (On Beşinci Baskı). İstanbul: Can Yayınları, 50-51.

²⁰² Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (On Sekizinci İkinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 27.

gerekecektir.²⁰³ Bununla birlikte, yalnızca kulluk sisteminin mevcudiyetine dayanarak Osmanlı'da Doğu despotizmin varlığının savunulamayacağı, zira kulluk sisteminin varlığının yanı sıra toplumun padişah karşısında korunmasız bırakılmadığı ve aşağıda daha detaylı olarak anlatılacağı üzere toplumun can ve mal güvenliğinin padişahın güvencesi altında olduğu, şeriatın ve (padişahın iradesiyle yaratılmış da olsa) örfi hukukun varlığı, hükümdar kararı ile ölüm cezasına çarptırılmanın yalnızca kul kökenli yüksek devlet görevlilerine uygulandığı, böylece yalnızca padişaha sadakatle hizmet edecek bir bürokratik sınıf yaratılmasının amaçlandığı gözetildiğinde²⁰⁴, despotizm yerine patrimonyalizmin mevcut olduğunun kabulü gerektiği düşünülmektedir.

Devletin padişah ve ailesinden farklı bir tüzelkişiliği mevcut olup padişah devleti temsil eden kişi, padişahlık ise Osmanlı ailesi üyelerine miras yoluyla geçen bir makam olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁵ Öyle ki 1876 yılına kadar saltanatta veraset tayin eden bir kanun bulunmayıp eski Türk geleneklerine de uygun olarak egemenliğin Tanrı'nın lütfu ve inayetiyle o kişinin şahsında tezahür ettiğine inanılmaktadır.²⁰⁶

Egemenliğin kaynağının ilahi olduğu anlayışı ve padişahın Devleti temsiliyette öne çıkması, ilk etapta -özellikle XIV. Louis'ye atfedilen "Devlet benim!" cümlesi de düşünüldüğünde- Osmanlı Devleti'nin çağdaşlarıyla benzer olduğu görünümü verse de Osmanlı Devleti'ni çağdaşlarından farklılaştıran bir husus mevcuttur: Padişahlığın miras yoluyla hanedan üyelerine geçmesi Osmanlı için kabullenilmiş bir "gerçek"tir. Bu öyle bir gerçektir ki Osmanlı ailesinin taht üzerindeki hakkı ya da makamın meşruluğu hiçbir kesim tarafından sorgulanmamıştır.²⁰⁷ O kadar ki, çağdaşları Avrupa monarşilerinde hanedanlar arası taht kavgaları yaşanmaktayken, padişahın tahttan indirildiği örnekler olsa bile, Osmanlı Devleti'nde hiçbir zaman hanedanın varlığının tehdit edildiği bir ayaklanma yaşanmamıştır.²⁰⁸ Kimi tarihçilere göre, tebaa, idareciler, asker ve ilmiye sınıfı bir araya gelerek hanedan değiştirme kuvvetinde olmalarına rağmen böyle bir şeye hiç girişilmemiş, Âl-i Osman'ın mutlak iktidar ve hakimiyeti hiç tartışılmamış ve Osmanlı Devleti'nin tarihi

²⁰³ Berkes, N. (1972). *Türkiye İktisat Tarihi C.1* (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi, 131-133.

²⁰⁴ Doğan, 2019, 32.

²⁰⁵ Cin ve Akyılmaz, 1995, 172.

²⁰⁶ İnalçık, H. (1958). "Osmanlı Padişahı". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (13)4, 73.

²⁰⁷ Cin ve Akyılmaz, 1995, 172.

²⁰⁸ Yurtseven Y. (2006). *Osmanlı Devletinde Siyasal İktidarın Meşruluk Temelleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 84. Bu durum ayrıca; Fatih döneminde, yüksek bürokraside Türk asilzadelerine yer verme uygulamasından vazgeçilmesiyle de açıklanabilir. Yüksek bürokraside Türk asilzadelerinin yerini padişahın kölesi olarak kabul edilebilecek devşirmelerin almasıyla, Osmanlı hanedanını tehdit edebilecek güçte bir tehlikenin önü kesilmiştir. (Bkz. Doğan, 2019, 32.)

hanedan tarihi ile bir tutulmuştur.²⁰⁹ Üstelik böylesi bir kabullenme karşısında dahi, Devletin hanedanla ya da padişahla bir tutulmadığı önemle vurgulanmalıdır. İşte Devletin padişahtan ya da hanedandan farklı bir tüzelkişiliğinin olması, Osmanlı İmparatorluğunu çağdaşları olan monarşilerden ayırmaktadır.

Osmanlı Devleti'ni diğer çağdaş monarşilerden ayıran husus ise padişahın sınırsız yetkilerle donatılmamış olmasıdır. Her ne kadar iktidarın başı olarak padişah yasama, yürütme ve yargının başı olsa da bu yetkileri en başta şeriatla ve kamu yararı ile sınırlandırılmıştır.²¹⁰ Bu noktada padişahın yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin daha detaylı aktarılmasına gerek duyulmaktadır.

3.1.1.1. Padişah

İslamiyet'e göre kamu hayatını ve bireyler arasındaki ilişkileri düzenleyen tek kanun şeriat olup Müslüman bir hükümdar, yalnızca şeriatın uygulanmasını gözetebilir; fakat kanun koyucu sıfatını haiz olamazdı.²¹¹ O kadar ki dinin sıkı yorumuna göre, uygulamada karar verilmesi gerekirken yalnız Kur'an ve Sünnet ile ortaya konan değişmez kurallara ve ilkelere uygun bir yorumda bulunulmalıdır, zira bu emirler tüm insanları ve insan topluluklarını – Devlet de dahil- bağlamaktadır.²¹² Dine sıkı bağlı bu yorumun yanında, İslam'ın ve Müslüman toplumun bekasının sağlanması için din dışı bir kuvvetten kaynaklanan siyasi otoritenin varlığını ve bu otoritenin kural koyma gücünün bulunduğunu kabul eden anlayışın da bulunduğu belirtilmelidir.²¹³

Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin de şeriatın üstünlüğünü kabul ederek hareket etmesinin, izahtan vareste olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte kuruluş aşamasından sonra, özellikle 15.yüzyılda, şeriatın ve başlangıçta açıklanan dine sıkı bağlı olan dogmatik yorumun çeşitli kurumları açıklamada yetersiz kalmasını takriben, devlet yönetimine hasredilmiş alanlarda kanun koyma yetkisinin padişahın yetkisi olarak kabul edildiği görülmektedir.²¹⁴ Devletin imparatorluk sınırlarına ulaşmasıyla padişahın devlet içinde

²⁰⁹ Emecen, F.M. (2011). *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*. (Birinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 38. Aynı zamanda, Şeyh Bedrettin meselesi, Şahkulu ayaklanması ve Celali isyanlarının bu kapsamda değerlendirilmemesi gerektiği; Turhan, Mihal, Evranosoğulları gibi köklü ailelere ilişkin rivayetler için bkz. Emecen, 2011, 38-40.

²¹⁰ Yurtseven Y. ve Şahin G.N. (2016). "Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Padişahın Yargı Yetkisi". *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* (1), 181.

²¹¹ İnalçık, H. (2017b). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Kronik, 33.

²¹² İnalçık, 2017b, 49.

²¹³ Detaylı açıklama için bkz. El-Mâverdi, *El-Ahkâmu's-Sultâniyye İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku*. (Çev. A. Şafak) İstanbul: Bedir Yayınevi.

²¹⁴ İnalçık, 2017b, 50.

mutlak bir yetki sahibi olması ve devlet çıkarlarının üstünlüğü sayesinde padişah, yalnızca kendi iradesine dayanarak, toplumun hayrı için, şeriatın düzenlemediği alanlarda kanun çıkarabilmektedir.²¹⁵ Böylece padişahın kanun koyma yetkisi, istislah ve istihsan kuralı ile geçerli kılınmış ve şer'î hukuka aykırı olmamak kaydıyla teorik olarak padişahın emir ve fermanlarından oluşan örf'î hukuk, salt padişahın iradesi olarak ortaya çıkmıştır.²¹⁶

Padişahın yürütme alanının gerçek anlamda başı olduğu belirtilebilir, zira savaş açmak ya da barış yapmak gibi kararlardan, atama gibi konulara kadar her türlü karar almada teorik olarak da olsa son karar mercii padişaktır.²¹⁷ Ortadoğu devlet anlayışı ile de uyumlu olarak ve bugünkü hükümetlere benzetilebilecek şekilde, padişahın yürütme yetkisini uygulayabilmesi için merkezde Divan-ı Hümayun mevcut bulunmakta olup burada padişahın yürütme yetkisini üstlenmiş ehl-i örf/ehl-i seyf olarak da adlandırılan vezirler bulunmaktadır.²¹⁸ Her ne kadar 15.yüzyıl ve devamında padişah tarafından Divan-ı Hümayun'a başkanlık edilmesi bırakılmışsa da, hatta zamanla yürütmeye ilişkin yetkilerin neredeyse çoğu sadrazam ve kazaskere terk edilmişse de²¹⁹ toplantıda görüşülen hususlar mutlaka padişaha arz edilmiştir.²²⁰ Kararların arz yoluyla padişaha sunulması, onun son onay makamı olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.²²¹

Yakınmaların padişaha nasıl ulaştığı başka bir başlığın konusu olmakla birlikte, padişahın yargılama yetkisi konusu altında değinilmesi gerekli olan husus, padişahın kadıya ya da Divan-ı hümayuna devrettiği yetkiden ziyade bizzat kendisinin yaptığı yargılamaya ilişkin yetkisidir. Belirtilmelidir ki padişahın bu yetkisi, şer'î hukuka ilişkin yargılamalardan ziyade örf'î hukuka ilişkin yargılamalarda kullanılmıştır.²²² Örf'î hukukun temelinin padişahın iradesi olduğu düşünüldüğünde, yetkinin bu alanda kullanılması şaşırtıcı olmasa gerektir. Örf'î hukukun yaratıcısı olan padişahın, yargılama yaparken yeni kural yaratması mümkün olsa da padişahın bu yetkisi sınırsız değildir; zira padişah yargılamayı yaparken bir

²¹⁵ İncalcık, 2017b, 33-34. Şeriatın karşısında salt kamu yararı için padişah tarafından kanunların çıkarılmasının Türk-Moğol geleneğinin devamı olarak nitelendirilmesi için, bkz. İncalcık, 2017b, 42.

²¹⁶ Köprülü, M.F. (1977). "Fıkıh". *TDV İslam Ansiklopedisi* 4. İstanbul: MEB Yayınevi, 614.

²¹⁷ Cin ve Akyılmaz, 1995, 173.

²¹⁸ Armağan, A. (Kış, 2011). "Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler". *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, (5)9, 145.

²¹⁹ Armağan, (Kış, 2011), 148.

²²⁰ Cin ve Akyılmaz, 1995, 173.

²²¹ Armağan, (Kış, 2011), 148.

²²² Yurtseven ve Şahin, 2006, 183.

İslam hukukunu uygulayan kişinin tabi olduğu sınırlara tabi olmasının yanı sıra yine kendi yaratmış olduğu örfî hukukun sınırlarının dışına çıkmaması gerekmektedir.²²³

İslam devlet anlayışının bir getirisi olarak adaleti sağlamak ve bunun için gerekli yargı teşkilatını kurmak padişahın görev ve yetkisinde olsa da, sınırların genişlemesiyle tüm davaların tek bir kişi olan padişah tarafından yerine görülemeyeceği tabii olduğundan, padişahın bu yetkisini, kendisini temsil eden kadılara devrettiği ve kadılık müessesesinin de zamanla kurumsallaştığı söylenebilir.²²⁴ Bu halde dahi, kadıların atanmasında padişahın yetkili olduğunu, yargılamanın padişahın verdiği beratla atanan kadılar tarafından yapıldığını ve yine padişahın kadıları görevden almaya²²⁵ da yetkili olduğunu belirtmek²²⁶, merkezi otoritenin sağlanmasının Osmanlı Devleti açısından ne kadar önemli olduğunu göstermek açısından önem arz etmektedir.

3.1.1.2. Divan-ı Hümayun

Orta-Asya devlet anlayışı ile İslam devlet anlayışı gereğince, padişahın en üstün güç olduğu, tüm yetkilerin ona verildiği, dolayısıyla yürütme yetkisinin de padişaha ait olduğu hususunda bir duraksama bulunmamaktadır.²²⁷ Padişahın sonra vezir-i azam, padişahın iradesiyle sınırlı da olsa, padişaha vekillik etmesi mucibiyle merkezi idarede en güçlü ikinci kişi olarak yer almaktadır; buna rağmen, vezir-i azam her konuda tek başına karar alma yetkisini haiz olamamış, bazı devlet meselelerini diğer devlet büyükleri ile tartışarak karara bağlanması istenmiştir.²²⁸ İşte bir kısım devlet meselelerinin tartışıldığı bu divan, Divan-ı Hümayun olarak adlandırılmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki yürütme organı olarak da nitelendirilebilecek olan Divan-ı Hümayun, esasen Türk-Müslüman devlet geleneğinde yer alan “devlet işlerinin görüşüldüğü divan” fikrinin bir uzantısı olup bu anlayıştan farklı olarak Osmanlı Devleti'nde değişik meseleler için toplanan irili ufaklı divanlar yerine Divan-ı Hümayun adı altında tek bir divanın bulunması söz konusudur.²²⁹ Bu divana padişahın vekili olarak vezir-i azam

²²³ Yurtseven ve Şahin, 2006, 183-184.

²²⁴ Yurtseven ve Şahin, 2006, 187.

²²⁵ Padişahın, bu görevden alma yetkisini kullanırken makul ve geçerli bir gerekçe ileri sürmesi gerektiği, uygulamada da adalet ve yargı mekanizmasının başı olsa da bu alana çok müdahale edilmediği; bunun da Osmanlı Devleti'ni diğer çağdaşı monarşilerden ayıran bir diğer özelliği olduğu hususunda bkz. Yurtseven ve Şahin, 2006, 189.

²²⁶ Yurtseven ve Şahin, 2006, 188-189.

²²⁷ Mumcu A. (1986). *Hukuksal ve Siyasi Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*. (İkinci Baskı). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 35.

²²⁸ Mumcu, 1986, 36.

²²⁹ Cin ve Akyılmaz, 1995, 192.

başkanlık etse de²³⁰, divanın “padişahın olduğu” ve asıl başkanın padişah olduğu unutulmamalıdır.²³¹ Keza, Divanı-I Hümayunda alınan kararların padişaha arz edilmesi bu hususu desteklemektedir.²³²

Vezir-i azam, Kubbealtı vezirleri, nişancı, defterdar, Anadolu ve Rumeli kazaskerleri ile Rumeli beylerbeyi, eğer vezaret rütbelerine sahiplerse kaptan-ı derya ve yeniçeri ağasının üyeleri olarak bulunduğu Divan-ı Hümayun’da; siyasi, askeri, mali ve idari devlet meseleleri tartışılır, padişah tarafından vaz edilen örfi kanunlar burada hazırlanır, elçiler kabul edilir ve diğer memleketlerle ilişkiler karara bağlanırdı.²³³

Divan-ı Hümayun’un devlet meselelerinin görüşüldüğü bir yer olmasının yanında, ilerde “Şikâyet Mekanizması” başlığı altında daha detaylı olarak yer verilmek üzere belirtilmelidir ki, bireylerin her türlü şikâyet ve müracaatlarının da görüşülerek karara bağlandığı bir yer olma işlevi de bulunmaktadır.²³⁴

3.1.2. Siyasi Kültür

Osmanlı Devleti’nde devlet ile kamuoyu arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için, en başta siyasal düzenin, devlet geleneğinin ve siyasal kültürün nasıl olduğunun incelenmesi gerekmektedir. Zira, yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin incelenmesinde, siyasi ve hukuki üst yapı unsurlarının ele alınmaması incelemeyi eksik ve bu anlamda hatalı kılabilecektir. Dolayısıyla yöneten, yönetilen ve yönetsel aygıt arasındaki ilişkiyi esas alarak incelemelerde bulunan ve buna göre otorite tipleri oluşturan Weber’in sınıflandırmasından yararlanmanın, pratik bir yöntem olduğu düşünülmüştür.

Bilindiği üzere Weber, meşru güç kullanımını otorite olarak tanımlamaktadır ve bu meşruiyetin dayandığı unsura göre, otoritenin üç farklı şekilde tezahür edebileceğini belirtmektedir: yürürlükte bulunan kuralların ve bu kuralların emir vermekle yetkili kıldığı kişilerin yasallığına duyulan inanca dayalı otorite (yasal otorite), yerleşik geleneklerin kutsallığına ve bu geleneklere göre yetki kullananların meşru olduğuna dair duyulan inanca dayalı otorite (geleneksel otorite) ve son olarak bir kimsenin kutsallığı/kahramanlığı ya da

²³⁰ II. Murat döneminden itibaren padişah divandan yavaş yavaş uzaklaşmış, özellikle 16.yüzyıldan sonra padişah divandan tamamen çekilmiştir. (bkz. Mumcu, 1986, 40.)

²³¹ Mumcu, 1986, 36.

²³² Cin ve Akyılmaz, 1995, 193.

²³³ Cin ve Akyılmaz, 1995, 194.

²³⁴ Cin ve Akyılmaz, 1995, 191.

örnek kişiliği nedeniyle bu kimsenin koymuş olduğu normatif kurallara ya da düzene isteyerek uymaya dayalı meşruiyetten kaynaklanan otorite (karizmatik otorite.)²³⁵

Weber'e göre geleneksel otoritenin en basit görünümü, patriarkalizm ve patrimonyalizm olarak kendini göstermektedir. Weber'e göre patriarkalizm, belirli bir veraset kuralına göre belirlenmiş bir kimsenin, ekonomik menfaat ve akrabalık temeli üzerinde bir araya gelmiş bir grubu yönettiği yönetim tipi olup, genelde gerontokrasi (yaşlıların idare ettiği yönetim biçimi) ile birlikte görülmektedir.²³⁶

Patriarkalizmde ve gerontokroside önemli olan husus, yöneten kişiye bağlı bir yönetici sınıfın bulunmamasıdır. Ne zaman ki yönetene ait bir yönetim aygıtı ve askeri güç oluşur, işte o zaman patrimonyalizm, hatta daha ileri düzeyde bahsedilecekse, sultanizmden bahsedilir.²³⁷ Patrimonyalizmde otorite sahibi kişinin bu egemenlik hakkı üzerinde adeta mülkiyet hakkı mevcuttur, öyle ki bu hakkı satabilir, rehnedebilir ya da miras bırakabilir.²³⁸ Bu anlayışın devamı olarak patrimonyalizmde, ülke ve üzerindeki insanlar bir bütün olarak egemenin “mülkü” olarak değerlendirilmelidir.

Üstelik egemen ile yönetici aygıt arasında da kişisel ilişkilerin ağır bastığı bir ilişki mevcut bulunmaktadır. Patrimonyal bürokraside ast ve üst arasındaki ilişkide görev sınırlarının net olarak belirlendiği, herkesin görev ve yetkilerinin kesin sınırlarla ayrıldığı bir bürokratik ilişkiden ziyade astın üste sınırsız bağlı olduğu kişisel bir ilişki söz konusudur.²³⁹ Üstelik patrimonyal sistemde meşruiyet yalnızca egemen için geçerli bir kavram olup egemen de geleneklerden almış olduğu meşruiyetle birlikte otoritesini, kendine sıkı sıkıya bağlı bu patrimonyal bürokrat sınıf ile tüm ülke düzeyine yaymakta ve meşru iktidar dışında görülen herhangi bir iktidar kaynağını denetim altında tutmaya dikkat etmektedir.²⁴⁰ Bu iktidar kaynağını denetim altında tutma gayesi, herhangi bir kümelenmeye göz yumulması anında yönetimin yara alabileceği düşüncesine dayanmaktadır ki, bu endişe ile topluluk üzerindeki gözetim artmakta ve sosyal hareketler denetim altında tutulmakta, topluluğa sürekli düzen verilmeye çalışılmaktadır.²⁴¹

²³⁵ Weber, M. (1978). *Economy and Society an Outline of Interpretive Sociology*. (Nineth Edition) (Edi. Roth G. and Wittich C.) New York: University of California Press, 215.

(<https://archive.org/details/MaxWeberEconomyAndSociety/page/n323> Erişim Tarihi: 31/01/2019)

²³⁶ Weber, 1978, 231.

²³⁷ Weber, 1978, 231.

²³⁸ Weber, 1978, 231.

²³⁹ Yıldırım, Y. (2017). *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*. İstanbul: Tezkire Yayınları, 114.

²⁴⁰ Çaylak, A. (2018). *Osmanlı'da Yöneten ve Yönetilen*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi, 50.

²⁴¹ Mardin, Ş. (2017). “Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk.” (Der. M. Türköne ve T. Önder) *Türkiye’de Toplum ve Siyaset – Makaleler 1*. (Yirmi Üçüncü Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları, 208.

Bu noktada sultanizm ve patrimonyalizm arasındaki farka dikkat çekmek gerekmektedir. İkisi de geleneksel otoriteye dayanmaktaysa da, sultanizmde daha çok egemenin kişisel takdir yetkisi daha ön plandadır.²⁴² Sultanizmdeki bu takdirilik öyle bir boyuttadır ki, egemenlik artık tamamen kişiselleşmiş ve tebaa sultan karşısında tamamen savunmasız hale gelmiştir.²⁴³ Bununla birlikte, sultanlığa dayalı iktidarın kendi içinde bir paradoksu barındırdığı ifade edilmektedir. Bu görüşe göre sultanın iktidarını sürdürebilmesi için, sultana kişisel bağlılığı olan bürokratik sınıfın sadakatini sürekli olarak muhafaza etmeye çabalaması gerekecek, bu çabaysa bürokratik sınıfı giderek sultana bağlı bir feodal unsur haline getirecektir. Bu durum sultanın otoritesini zamanla bürokratik sınıfla paylaşması paradoksunu yaratacaktır.²⁴⁴

Patrimonyalizm ve sultanizm hakkında yapılan bu açıklamalardan sonra; dinsellikten çok gelenekselliğin ön planda olması, mülk anlayışı, devleti temsilde sultanın ön plana çıkması, devlet ile tebaa arasında yer alacak her türden siyasi-iktisadi güce izin verilmemesi, her sınıfın kendi parçası içinde dengede tutulmaya gayret edilmesi gibi unsurlar nedeniyle Osmanlı Devleti'nde patrimonyalizmin etkilerinin görüldüğü söylenebilecektir.²⁴⁵ Pek çok imparatorluğun modern zamana kadar ve ondan sonra da patrimonyal özellik gösterdiği göz önüne alındığında²⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin de bu özelliği göstermesi şaşırtıcı olmasa gerektir.

Patrimonyal sistemde meşruiyeti temsil edenin, yalnızca egemenin kendisi olduğu belirtilmişti. Osmanlı Devleti'nde de patrimonyalizmin bu özelliği çok başat olarak görülmektedir. Öyle ki, bürokratik sınıf ve yönetilenler arasındaki fark da padişahın meşruiyeti üzerinde bir temele oturmaktadır; padişahın halk nezdinde adeta bir “baba” gibi görünmesi, buna karşılık bürokratik sınıf üzerinde “siyaseten katl” ve “müsadere” gibi müesseseler vasıtasıyla neredeyse denetimsiz bir kuvvete sahip olması, patrimonyalizmle açıklanabilir.²⁴⁷ Keza Osmanlı Devleti'nin merkezi otoriteyi sağlamak için oluşturduğu “kul sistemi”, niteliği gereği tam da patrimonyalizme hizmet etmektedir.

Padişahın bu özelliğinin, neden sultanizmle değil de patrimonyalizmle açıklandığı sorusu ise, halkın padişaha karşı hiç korumasız olmaması ile açıklanabilecektir. Padişah ile yönetilenler arasındaki ilişkinin baba-evlat ilişkisine benzemesi, halkın can, mal, şeref gibi

²⁴² Weber, 1978, 231.

²⁴³ Yıldırım, 2017, 115.

²⁴⁴ Yıldırım, 2017, 115-116.

²⁴⁵ Çaylak, 2018, 53-54.

²⁴⁶ Weber, 1978, 1013.

²⁴⁷ Yıldırım, 2017, 127.

tüm haklarının ve dahi dünya üzerinde rahat ve huzurunun sağlanmasının padişahın garantisi altında bulunması²⁴⁸, bu garantinin ise padişahın takdirliği ile değil şeriatla korunuyor olması, sultanizmden ziyade patrimonyalizmi ön plana çıkarmaktadır. Üstelik padişahın iradesine dayalı olarak çıksa da, yine şeriatın sınırları dâhilinde çıkarılan örfî kanunların padişahı sınırlaması karşısında, sultanizmin varlığından söz etmek mümkün olamayacaktır. Gerçekten de, Osmanlı Devleti'nde padişah her ne kadar önde olsa da, devlet görevlileriyle olan ilişkisinde sonsuz bir keyfilik ve kişiselliğin yerine ataerkil nitelikte de olsa kuralları belirli bir ilişki mevcuttur.²⁴⁹ Patrimonyalizmde olan egemene bağlı bürokratik sınıf ise Osmanlı Devleti'nde askeri ve sivil olmak üzere ikiye ayrılmış olup, bunlara devlete bağlı din adamlarının da eklenmesi mümkündür.²⁵⁰

Padişaha bağlı bürokratik sınıfın varlığı, kişinin yerini padişahın iradesine bağlı kılan “berat”ın varlığıyla da kanıtlanabilir. Padişah tarafından berat verilmesi ile egemen tarafından hem kadro yoklaması yapılmakta hem de kişilerin padişaha bağlılığı ile bu kişilerin sadece devlet görevlisi olduğu hatırlatılarak bu kimselerin ayrıcalıklı özel bir sınıf olmasının önüne geçilerek belirli bir sınıfın oluşması önlenmektedir.²⁵¹

Yukarıda daha önce açıklanan patrimonyal yönetimce sosyal sınıfların denetim altında tutulması özelliği, Osmanlı Devleti'nde de görülmektedir. Bu durumun göstergesi için ilk olarak, 15.yüzyılın sonlarında yaşamış olan Tursun Bey'in yazıları incelenebilir. Tursun Bey'e göre padişahın varlığını zorunlu kılan bazı etkenler mevcuttur ki bunlardan biri, toplumdaki her sınıfın kendi içinde dengede tutulması ve her kimsenin kendi yeteneğine göre bulunduğu mevkii ile hakkına razı olmasını sağlamaktır. Yine Tursun Bey'e göre, içtimai düzen için padişah toplumdaki herkesi kendi kabiliyetine göre sınıflandırmalı ve toplumdaki düzen için oluşturulmuş bu sınıflar kendi çerçeveleri içinde tutulmalıdır.²⁵²

Toplumun her kesimi üzerindeki bu kontrol yalnızca patrimonyal sistemle değil, İslami devlet anlayışı ile de örtüşmektedir. Tursun Bey'e göre İslam toplumu da dâhil olmak üzere her toplumun bekası, huzur, refah ve şeriatın varlığı için bir otoritenin kabul edilmesi gerekmektedir, üstelik bu otoritenin mutlak bir yetki sahibi olması bir zorunluluktur.²⁵³ Hem patrimonyal sistemin toplumu düzenleme amacı, hem de toplumun bekası ve refahı için

²⁴⁸ Kazıcı, Z. (2017). *Osmanlı'da Toplum Yapısı*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kayıhan Yayınları, 72.

²⁴⁹ Yıldırım, 2017, 111.

²⁵⁰ Mardin, 2017, 207.

²⁵¹ Aslan, S. (Nisan 2003). “Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm”. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. (17)1-2, 249.

²⁵² Çaylak, 2018, 34.

²⁵³ İnalçık, 2017b, 55-56.

padişahın mutlak yetki sahibi olması anlayışı ile, Osmanlı Devleti'nde “nizam-ı alem” düşüncesi gelişmiştir.²⁵⁴

Nizam-ı alem düşüncesine göre toplumun dengesi sağlanmalı ve topluma sürekli olarak biçim verilmelidir; ancak bu şekilde devlet korunabilecektir.²⁵⁵ Bu düşüncenin devamı olarak devlet, toplum içindeki grupları tasnif etmiş, her gruba kendine göre bir rol biçmiş, kendi düzenlediği bir toplumsal yapı doğrultusunda belirlediği bir plan içinde kişileri yerleştirmiş ve bu planda yer alan grup liderlerini de kendine karşı sorumlu tutmuştur.²⁵⁶ Bu düzenleme öyle boyuttadır ki, belirli bir meslekten olanların belirli bir işaret taşımaları, alt sınıftakilerin seçkinlerin giydiği giysileri giymemesi gibi detaylı kurallar oluşturulmuştur.²⁵⁷

Devletin sınıflar üzerindeki bu kontrolü yalnızca siyasi hayatta değil, ekonomik yaşamda da kendini göstermektedir. Patrimonyal sistemde iktidarı tehdit edebilecek hiçbir ara sınıfın varlığına izin verilmemesi karşısında, tüccar ve diğer soyluların da güç kazanmaması için böyle bir kontrole gidilmiş olması, anlaşılabilir bir durumdur. Bu kontrolün, ülke topraklarının devlete ait olması ve mülkiyeti yine devlette kalmak kaydıyla tasarruf hakkının hizmette bulunanlara devredilmesi sistemi (timar ve zeamet) ile oluşturulduğu söylenebilir. Toprağı tasarruf hakkı ilgilinin hizmette kaldığı süre ile sınırlı olduğundan, üstelik bu hak –toprak mülkiyeti ilgilinin kendisinde olmadığı için- devredilemediğinden, hem hizmetlinin egemene olan sadakati sağlanmış hem de ayrıcalıklı bir ara sınıf yaratılmayarak ilgililer üzerinde kontrol sağlanmış olmaktadır.²⁵⁸

Padişahın yukarıda bahsedilen bu mutlak gücü vasıtasıyla korumak zorunda olduğu düzenin, esasen adalete dayalı ve emniyetli bir düzen olduğu belirtilmektedir. Bu anlayışa göre devletin varlığını sürdürebilmesi için adaletle davranması ve adaleti de sağlaması zaruri olup, ancak adalet sağlanırsa sosyal refah sağlanmış olur.²⁵⁹

Adalete verilen önem ve düzenin adaleti sağlamaya dönük oluşturulması fikri Hind-İran siyaset teorisinden gelmiş²⁶⁰, Kutadgu Bilig'den Tanzimat Fermanı'na kadar tekrarlanmış ve esasen padişahın mutlak gücünü meşrulaştırmıştır.²⁶¹ “Daire-i Adliye”

²⁵⁴ Çaylak, 2018, 91.

²⁵⁵ Çaylak, 2018, 91.

²⁵⁶ Mardin, 2017, 208.

²⁵⁷ Çaylak, 2018, 91.

²⁵⁸ Aktan, C. A. (Şubat 1988). “Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 52, 72-73.

²⁵⁹ Tabakoğlu, A. (1999). “Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”. *Osmanlı*, 4, 19.

²⁶⁰ İnalçık, 2017a, 59.

²⁶¹ Çaylak, 2018, 92.

olarak bilinen bu fikre göre, adalet olmazsa reaya, reaya olmazsa para, para olmazsa asker, asker olmazsa devlet, devlet olmazsa da adalet olmaz.²⁶² Bu nedenle kendi egemenliğini korumak ve dahası gücünü artırmak isteyen padişahın adil olması gerekmektedir.²⁶³ “Adalet mülkün temelidir.” sözünün dayanağını teşkil eden bu felsefe esasen, devlet çarkının ancak herkesin toplumdaki yerini koruması ile dönebileceği anlayışının özünü oluşturmaktadır.²⁶⁴

3.1.3. Toplumsal Yapı

Yukarıda patrimonyalizm açıklanırken, padişaha bağlı bir bürokratik sınıfın varlığından söz edilmişti. Yine patrimonyalizmin özelliği olarak, topluma düzen verme amacıyla çok detaylı düzenlemeler yapıldığı ve topluma şekil verme maksadıyla sürekli olarak grupların tasnif edildiği belirtilmişti. Osmanlı Devleti’nin bu özelliği diğer çağdaş devletler gibi patrimonyal olmasıyla açıklanabilmekle birlikte, onu diğer çağdaşlarından ayıran bir diğer özelliği, bizatihi toplumun yönetici sınıf ve reaya olmak üzere iki ana gruba ayrılmış olmasıdır.²⁶⁵

Günümüzde yöneten ve yönetilen ya da kimi yazarlarca merkez-çevre olmak üzere ifade edilen bu ikili yapının varlığı²⁶⁶ esasen Osmanlı Devleti ile birlikte ortaya çıkmış bir özellik olmayıp çok daha önce Orta Asya Türk Devletlerinde halkın dört sınıfa ayrıldığı, Kutadgu Bilig’de aydın zümre ve iktisadi zümre olmak üzere iki ana gruptan bahsedildiği, Nizamülmülk’ün Siyasetname adlı eserinde doğrudan sultana bağlı askeri bir sınıf ile ulema ve devlet memurlarının ardından gelen reayanın açıklandığı görülmektedir.²⁶⁷

Osmanlı Devleti’nde kökenlerini çok daha eskilerden aldığı şekliyle, asıl olarak yöneten ve yönetilen ayrımıyla mevcut olan bu tabakalaşmanın Avrupa’daki çağdaşlarından farkı, ruhban sınıfı ya da belirli hak ve imtiyazlardan yararlanan aristokratların (en azından klasik dönem için) bulunmayışıdır.²⁶⁸ Gerçekten de toplumsal gruplaşmada müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmamış, yönetici sınıf dışında kalan tüm tebaa, ister kırsalda yaşasın ister kasaba ya da şehirde, ister çiftçilikle uğraşsın ister ticaretle, ister yerleşik olsun ister

²⁶² “*Adldir mucib-i salâh-ı cihan, cihân bir bağıdır, divârî devlet, devletin nâzımı şeriattir, şeriate olamaz hiç hâris illâ melik, melik zabteleyemez illâ leşker, leş’keri cem’edemez illâ mal, mâl’i cem’eden illâ raiyettir, raiyetti kul eder pâdişâh-ı âleme adl.*” (Aktaran: Çaylak, 2018, 92.)

²⁶³ İnalçık, 2017a, 59.

²⁶⁴ Yıldırım, 2017, 131.

²⁶⁵ Akyılmaz, G. (1999). “Osmanlı Devleti’nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”. *Osmanlı*,4, 40.

²⁶⁶ Avcılar, S.B. (1999). “Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı*,4, 62.

²⁶⁷ Akyılmaz, G. 1999, 40-41.

²⁶⁸ Akyılmaz, G. 1999, 41.

göçebe, reaya olarak adlandırılmıştır.²⁶⁹ Böylece reaya, içinde farklı gelir grupları ile üretim alanlarını barındırmakla çok geniş bir skalaya sahip olan bir yapı görünümündedir.²⁷⁰

Padişahın şahsına bağlı olan askeri sınıf ile reaya arasındaki en büyük fark, askeri sınıfın doğrudan padişahın hizmetinde olması ve üretime katılmaması nedeniyle önemli bir takım vergileri vermemesidir. Bu muafiyet sadece padişahın hizmetinde olan kişi için değil, bu kimsenin ailesi için de geçerli olup, gelir kaynağı olan vergiden muafiyet konusunun önemine binaen askeri sınıfın kimlerden oluştuğu hususu detaylıca düzenlenmiştir.²⁷¹

Yönetici sınıf ile reaya arasındaki geçişler de, gerek merkezi otoritenin korunması gerekse gelir kaybı yaşanmaması için olduğunca sınırlanmış olsa da²⁷², bu sınırlamanın kast sistemine ulaşmadığı belirtilmelidir. Her ne kadar kimi yazarlarca ulema sisteminin kapalı bir kast sistemine dönüşebildiği ya da bürokratların “gardiyan-kast bürokrasisi” olarak nitelendirilebildiği görülmüşse de bu nitelendirmenin yalnızca bazı gruplardaki katılımı ifade etmek için kullanıldığı, bunun dışında Osmanlı toplum tabakalaşmasının hiçbir seviyesinde kast sisteminin mevcut bulunmadığı bir gerçektir.²⁷³ Patrimonyal sistemin ve İslami devlet anlayışının bir getirisi olarak devletin toplumu belirli bir düzende tutma amacıyla tüm gruplar üzerinde bir şekillendirme faaliyetinde bulunduğu yukarıda açıklanmıştı. Bu kapsamda reayanın kıyafetlerinin yönetici sınıftan farklı olması, ata binme ve kılıç kuşanma yasağının bulunması gibi detaylı düzenlemeler mevcut olsa da, iki yapı arasında geçişlerin dondurulmuş olması söz konusu değildir. Mevcut yeteneklerine göre bir reaya bürokratik sınıfa ya da bürokratik sınıf içinde mevcut diğer gruba geçebilir veya halihazırda askeri sınıf içinde olan bir kişi reaya sınıfına düşebilirdi.²⁷⁴

Toplum her ne kadar ikili yapı içinde ele alınmaktaysa da, bu tabakaların içinde bulunan gruplar incelendiğinde, kadim geleneklere uygun olarak meslek, mali yükümlülükler ve idari sorumluluklar çerçevesinde bir tabakalaşmanın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı düşünürleri tarafından erkan-ı erbaa olarak adlandırılan ve kökeni Aristo'nun yazılarında bulunan, Nizamülmülk ve Farabi ile klasikleşen bu tabakalaşma,

²⁶⁹ Akyılmaz, G. 1999, 41.

²⁷⁰ Kazıcı, 2017,74.

²⁷¹ Akyılmaz, G. 1999, 41.

²⁷² Akyılmaz, G. 1999, 41.

²⁷³ Avcılar, 1999, 56.

²⁷⁴ Akyılmaz, G. 1999, 42.

temelde dört ana grubu içinde barındırmaktadır: asker (ehl-i seyf), ulema (ehl-i ilim), tüccar ve esnaf ile çiftçi.²⁷⁵

Bu gruplandırmada ilk iki sırada yer alanların görevi ülkeyi iyiniyetle yönetmek iken diğerlerinin görevi düzenli bir şekilde vergi vermek ve bu suretle yönetime destek olmaktır. Böylece, mali düşünceye ve mesleğe göre bir tabakalaşmaya gidildiği açık bir şekilde görülebilmektedir.²⁷⁶ Bu tabakalaşma arasındaki ilişkinin ise daire-i adliye ilkesi çerçevesinde yürütüldüğü, bir önceki bölümde anlatılmıştı.

Bu noktada dikkat çekilmesi gereken husus, padişah ve reaya arasında hiçbir ara gruba ya da imtiyazlı sınıfa yer verilmediğidir. Her ne kadar yönetici sınıf için vergi mükellefiyeti getirilmiş olsa da, bu durum feodal bir yapının mevcut olduğu anlamına gelmemektedir.²⁷⁷ Bu durumu daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse, Batı'da mevcut feodal kral/beyler ile Osmanlı padişahının durumunu kıyaslamak yeterli olacaktır.

Her ne kadar Osmanlı Devleti, Selçuklulardan sonra kurulmuş ve hatta Selçuklu sultanı tarafından Osman “Bey” olarak hitaplandırılmışsa da salt köylülerin serflerden çok ayrı konumu bile, Osmanlı'nın feodal bir düzende olmadığına kanıtı niteliğindedir.²⁷⁸ Keza Osmanlılar tarafından fethedilen topraklarda yaşayanların bu topraklarda bir tür kiracı olarak kalması sağlanmış ve bu uygulama, Batı'da serflerin kademeli olarak ortadan kalkmasıyla varlığı tehlikeye düşen feodal düzenin aksine, Osmanlı'yı daha güçlü kılmıştır.²⁷⁹

Öncelikle belirtmek gerekmektedir ki, askeri sınıfa mevcut kimselerin tımar ve zeamet sahibi olmaları, Batı'dan farklı olarak bu kimselerin toprak sahibi olması ve toprakta çalışan kişiler üzerinde dahi hak sahibi olması anlamına gelmemektedir.²⁸⁰ Aksine bu kimselerin asıl görevi; kendisine tahsis edilmiş devlet arazisinden elde ettiği gelirin bir kısmını kendi kişisel ihtiyaçları için ayırdıktan sonra, kalan kısım ile asker yetiştirme ve besleme, savaş zamanında hazırladığı askerler ile ilgili sancakbeyinin yanında beylerbeyine

²⁷⁵ Yılmaz, C. (1999). “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”. *Osmanlı*,4, 76-77.

²⁷⁶ Yılmaz, 1999, 76.

²⁷⁷ Mardin, Ş. (Jan., 1969) “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”. *Comparative Studies in Society and History*, (11)3, 260.

²⁷⁸ Heper, M. (1980). “Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to Nineteenth Century”. *International Political Science Review/Revue Internationale de Science Politique*, (1)1, 82.

²⁷⁹ Heper, 1980, 82.

²⁸⁰ Bununla birlikte, Marksist yorumun bir devamı olarak, fetih hakkına dayandırılan devlet mülkiyetinin, dolaysız üreticilerin egemen güç tarafından sömürülmesi ve artı ürüne askeri bir sınıf tarafından el konmasının da aslında bu askeri sınıfın feodal bir sınıf olduğunu göstermesi yorumu için bkz. İnalçık, H. (2017c) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi – I 1300-1600*. (Çev. H. Berktaş) (Birinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 126.

ve orduya iltihak etmektir.²⁸¹ Üstelik bu kimselerin toprak üzerinde sınırsız bir hakkı bulunmamakta, tımar sahibi toprakla ilgilenmediği veya başka bir yerde oturduğu tespit edilirse azledilebilmekte, tımar sahibi öldüğünde tımar bu kimsenin savaşılabilecek yaş ve yetenekte oğluna verilebilmekteyse de bu durum veraset kuralı olarak işlememektedir.²⁸² Yine tımarlıların bir devlet görevlisi olmasının bir sonucu olarak, çeşitli hizmetleri yerine getirmedikleri takdirde yerleri değiştirilebilmekte veya görevden alınabilmekteydi.²⁸³ Ayrıca askeri sınıf devlet karşısında daha korunaksız olup, örneğin vergi muafiyeti nedeniyle tarımın yanı sıra ticaretle uğraşanlar için, alışılmışın dışında bir gelir artışının varlığının tespitiyle devlet tarafından malvarlığına el konması ya da var olan toprağın kişinin elinden alınması gibi yöntemlere başvurulmuş, böylece askeri sınıfın giderek ayrıcalıklı bir ara sınıf haline gelmesi engellenmiştir.²⁸⁴

Üstelik feodal yetkilerden bahsedilebilmesi için, feodal beyin tüm yetkilerini (ki bu yetkilere sınırlı bir yasama ve yargı da dahildir) bağımsız olarak kullanabilmesi gerekmektedir. Başka bir deyişle, yetki devrinin söz konusu olmaması gerekir. Halbuki kuruluşundan beri merkezi otoritenin güçlü kalmasına önem veren Osmanlı Devleti'nde tımar ve zeamet sahibi askeri kimselerin yasama ve yargı gibi yetkilerinin bulunmaması bir yana kullandıkları yetkiler de bağımsız değildir.²⁸⁵

Osmanlı Devleti'nin Batı'daki feodal düzenden farklı diğer yanı, Batı'daki feodal lordlardan ya da krallardan farklı olarak, padişahın kendini "halkın babası" olarak görmesi sonucunda halkın refahını sağlama görevinin bulunmasıdır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti tarafından, tacirlere karşı esnaf birlikleri/loncaları korunmuştur. Loncalar hakkında detaylı bilgiye aşağıda "Kamuoyu" başlığı altında yer verileceğinden burada şimdilik, Osmanlı Devleti'nin lonca hiyerarşisini dışardan gelebilecek tehdit ve rekabete karşı koruduğu ve lonca hiyerarşisine destek verdiği ifade edilmekle yetinilecektir.²⁸⁶ İlaveten, esnafların devlet tarafından yalnızca tacirlerin tekelci uygulamalarına karşı korunmasıyla yetinilmeyip aynı zamanda şahıs şirketlerinin kurulmasını engelleyici bir politika izlenmesi nedeniyle, Batı'da gelişmiş ayrıcalıklı tacir/şehirli sınıf gibi bir ara sınıfın oluşması önlenmiştir.²⁸⁷ Yine İslami devlet anlayışıyla uyumlu olarak tüm Müslümanların Allah'ın nazarında eşit olması

²⁸¹ Onar, S.S. (1960). *İdare Hukukunun Umumi Esasları c.1.* (İkinci Baskı). İstanbul: Hak Kitabevi, 534.

²⁸² Onar, 1960, 534.

²⁸³ Tabakoğlu, 1999, 22.

²⁸⁴ Mardin, Jan. 1969, 261.

²⁸⁵ Heper, 1980, 84.

²⁸⁶ Özyüksel, M. (2016) *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*. (Üçüncü Basım). İstanbul: Derin Yayınları, 189.

²⁸⁷ Mardin, Jan. 1969, 260-261.

anlayışı ile doğuştan imtiyazlı bir sosyal sınıf ya da irsiyete dayanan bir asilzadeliliğin mevcut olmadığı söylenmelidir.²⁸⁸ Kısacası, feodal toplumda bulunan klasik sınıfsal yapının Osmanlı'da mevcut bulunmadığı belirtilmelidir.²⁸⁹

Bu açıklamadan sonra, toplumsal yapının ve dolayısıyla halkın devletle olan ilişkisinin daha net olarak ortaya konması adına, Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) açıklamasının Osmanlı'da mevcut olup olmadığının tartışılması gerekecektir. Yukarıda Batı doktrininde Osmanlı'nın bir Doğu despotizmi örneği olduğunun belirtildiği ifade edilmişti. Marx'a göre doğu despotizmi zaten toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu, köy topluluklarının ise halihazırda kendi kendine yeterli olan köy birimlerinden müteşekkil bulunduğu bir ortamda cereyan etmektedir. Zira Marx'a göre Batı'nın aksine Doğu'daki topraklar sulak ve verimli olmadığından bireyin tek başına sulama yapması mümkün olmayıp büyük sulama kanalları gerekmekte; kuraklaşma ya da çölleşme ile mücadele edilebilmesi için yine büyük bayındırlık faaliyetlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla, sermaye birikimi Devlet'in elinde gerçekleştiğinden belirli bir sınıf ya da zümre ön plana çıkarmakta ve toprak mülkiyeti de Devlet'e ait olmaktadır.²⁹⁰

Bu ortamda köy birimleri ortak çıkarlara sahip olsalar da birbirlerinden yalıtılmış olduklarından sosyo-ekonomik olarak başkaca bir bağı haiz olmadıklarından ayrı bir sınıf oluşturamamışlardır.²⁹¹ İşte Marx'ın oluşturduğu ATÜT kavramı da bu şekilde resmedilmiş bir doğu despotizminin mevcut olduğu devlette, geniş ve kırsal alanlara yayılan ve esasen üretici konumunda olan köy toplulukları ile bu topluluklar üzerinde otorite teşkil edecek ve topluluğun taleplerini denetleyecek aracı sınıfların bulunmadığı bir üretim tarzını ifade etmektedir. Bu üretim tipinde nasıl ki her köy birimi birbirinden yalıtılmışsa devlet de köy topluluklarından ve onun faaliyetlerinden yalıtılmıştır ve yalnızca vergi toplamak amacıyla bu faaliyete müdahale etmektedir.²⁹²

²⁸⁸ Kazıcı, 2017, 75.

²⁸⁹ Osmanlı İmparatorluğunda mevcut tımar sisteminde reaya ve sipahi ilişkisinin, Avrupa'daki feodal lord ve serfle aynı olduğu, keza Avrupa feodalitesinde görülen ve feodal lordun kontrol gücünü sınırlayan her tahdidi sebebin (ulaşım imkanları, mekan sınırları gibi) Osmanlı Devleti'nde de bulunduğu görüşü için bkz. Ortaylı, İ. (2017). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. (Altıncı Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat, 162-163.

²⁹⁰ Demirdal, D. (2018). "Türk Modernleşmesine Özgün Bir Bakış: Kemal Tahir". İ. Doğan (Ed.). *Türk Modernleşmesi (XIX. ve XX. Yüzyılda Türk Düşünürleri)*. (Birinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları, 199-200.

²⁹¹ İslamoğlu, H. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları, 39-40.

²⁹² İslamoğlu, 2018, 40.

Bu açıklama sonrasında, Osmanlı'da toprak mülkiyetinin Devlet'e ait olması, reyanın bir "sınıf" olarak ortaya çıkmamış olması ve üretici köy birimleri ile Devlet arasında herhangi bir ara sınıfa yer verilmemesi nedeniyle ilk bakışta Osmanlı Devleti'nde ATÜT'ün geçerli olduğu ifade edilebilir. Ne var ki Osmanlı'da köyler ATÜT'de olduğunun aksine kendi kendine yeterli fer'i birimler olmayıp bölgesel ekonominin bir parçasıdır²⁹³ ve daha da önemlisi, aşağıda kamuoyu bahsinde açıklanacağı üzere, kırsal toplum ve Devlet birbirinden izole olmuş değildir. Kırsal bölgedeki üreticiler ve tacirler, hatta yerel yönetim ile Devlet arasında çeşitli müzakereler ve uzlaşma süreçleri gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, toprak mülkiyetinin Devlet'e ait olmasının merkezi iktidarı güçlendirme amacının, ara sınıfların bulunmamasının ise patrimonyal sistemin devamı olarak kabul etmenin daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Patrimonyal sistemin bir getirisi olarak ara sınıflara izin verilmemesinin yanında, padişahın tebaanın babası olarak görülmesinin de farklı sonuçları mevcuttur. Halkının bu dünyada ve dahi diğer dünyada refahından sorumlu olan padişahın, adalet dairesinde aktarıldığı üzere halka adaletle davranması da bu baba-oğul ilişkisinin bir getirisidir. Bunun karşılığı olarak halk, oğlun babaya gösterdiği itaati padişaha göstermelidir. Adalet dairesi çerçevesinde, ülkeyi düşmana karşı koruyup halkının üzerindeki zulmü kaldıran padişah adaletle davranmış ve halkına refahı getirmiştir ki böyle bir padişahın da devletin başında kalmaya hakkı vardır.²⁹⁴ Bu anlayış Kutadgu Bilig'den beri yer almakta olup İslami devlet yönetimiyle de örtüşmektedir, zira bu anlayışa göre reaya Allah'ın yeryüzünde padişaha bıraktığı emanetleri olarak kabul edilmekte ve bu nedenle reayayı adaletle yönetmek zorunda olan padişahın bu yükümlülüğünü yerine getirmesi halinde de reyanın, ulu'l-emr olan padişaha itaat zorunluluğu bulunmaktadır.²⁹⁵

Bunun dışında reyanın özellikleri incelenirse, köyde yerleşik olan reyanın tımar, vakıf ya da zirai toprakların reyası olduğu, şehirde yerleşik olanın ise esnaf ve tüccar olduğu, yarı yerleşik olan reyanın ise hayvancılıkla uğraştığı; yerleşik olanlar ve olmayanlar arasındaki çatışmada devletin yerleşik olanları desteklediği belirtilebilir.²⁹⁶ Dini yönden yapılan ayrıma göre, Müslüman olmayanların zimmi olarak nitelendirildiği ve devletin himayesinden yararlandıkları, karşılığında ise cizye vergisi ödedikleri, temel haklar

²⁹³ İslamoğlu, 2018, 41.

²⁹⁴ İnalçık, 1958, 74.

²⁹⁵ Armağan, Kış 2011, 142.

²⁹⁶ Tabakoğlu, 1999, 23.

bakımından ise Müslümanlar ile aralarında bir farklılığın bulunmadığı söylenebilir.²⁹⁷ Hukuki açıdan ise hür ve köle ayrımının bulunduğu ve devşirme usulü ile köleliğin idari ve siyasi mekanizmanın merkezine yerleştiği belirtilebilir.²⁹⁸

3.1.4. Kamuoyu

Merkezi gücün kralların elinde toplandığı 15. ve 16.yüzyıllarda Doğu'nun, özellikle Osmanlı'nın merkezi devlet yapılarının Avrupa'ya örnek olabileceğine ilişkin bir inanış mevcut olup bu inanış sonucunda Osmanlı'nın merkezi yapılanması, güdülen siyaseti gibi unsurların incelenmesi söz konusu olmuştur ki bu çalışmaların en meşhuru Machiavelli'nin Prens adlı eseridir. İlerleyen dönemlerde ise bu inanış yerini, Avrupa monarşik rejimi eğer önlem almazsa varacağı ve toplum açısından kötü sonuçlar doğurabilecek bir nokta olarak görülmesine bırakmıştır. Bu varılması istenmeyen nokta ise “Doğu despotizmi” olarak adlandırılmıştır.²⁹⁹ Doğu despotizmi, merkezi siyasi gücün denetlenmediği, toplumun farklı kesimlerinin temsil edilmediği bir olguyu içermektedir. Dolayısıyla bu kavrama bakıldığında, devlet ve toplum arasında bir ara sınıfın bulunmadığı, halkın düşüncelerinin devlete ulaşmadığı, zaten halkın her kesiminin de düşüncelerini ifade etme imkânı bulunmadığı, bundan da öte sivil toplumun oluşmadığı bir sistemi ifade etmektedir.³⁰⁰

Avrupa'da Osmanlı doğu despotizmi ile anılmaya başlanmış olsa da bunun doğruluğunun tartışılması gerekmektedir. Gerçekten de Osmanlı'da kamuoyunu yaratacak sivil toplum öğelerinin bulunup bulunmadığı hususu, net bir cevap vermeye elverişli değildir. Doktrinde, Batı'nın anladığı şekilde bir sivil toplum dinamiğinin mevcut olamayabileceği belirtilmekle birlikte, yine Batı'nın tanımladığı “Doğu Despotizmi”nin ise, şeriat kuralları ile garanti altına alınmış mülkiyetin varlığı karşısında, Osmanlı için söylenemeyeceği ifade edilmektedir.³⁰¹

Osmanlı'da, Batı'nın doğu despotizmi olarak adlandırdığı sistemin mevcut olup olmadığı çalışma konusu dışındaysa da sivil toplum öğelerinin bulunup bulunmadığının

²⁹⁷ Tabakoğlu, 1999, 23. Müslimlerle gayrimüslimler arasında farklı renkte kıyafet giyme zorunluluğunun bulunması, örneğin Müslüman olmayan kadınların siyah renkten başka renk ferace giyemeyecekleri, yine gayrimüslim kadınların ayaklarına sarı çedük papuş giyemeyecekleri hususunda bkz. Gür, A.R. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi* (Haz. M.N. Aryol) (İkinci Baskı). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 115. Yine kadınların yakalıklarının uzunlukları, Frenk tarzında ve kordelalı olmamaları, düğünlerde çengi oynatılmaması, çocukların sokağa çıkarılmaması gibi kadınlara yollanan buyruklar için bkz. Gür, 2017, 115.

²⁹⁸ Tabakoğlu, 1999, 23.

²⁹⁹ İslamoğlu, 2018, 38.

³⁰⁰ İslamoğlu, 2018, 39.

³⁰¹ Mardin, Ş. (2017b). “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum” (Der. M. Türköne ve T. Önder) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset – Makaleler 1*. (Yirmi Üçüncü Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları, 29.

incelenmesi, kamuoyunu yaratacak ya da yaratmaya elverişli grupların tespitini gerektirmektedir.

3.1.4.1. Ulema ve tarikatlar

İslam devlet geleneğinde din ve devlet gündelik yaşamın aynı alanına muhataptı. O kadarki ne zaman dinin ne zaman devletin egemenliğinin söz konusu olduğunu anlamak her zaman için kolay olamamaktadır. Osmanlı Devleti'nde buna benzer bir vaziyetin olduğu söylenebilecekse de Arap İslam Devletlerinden farklı olarak egemenlik, dini bir karakterin üzerine oturmasının yanı sıra güçlü bir gelenek üzerinde de şekillenmiştir.³⁰²

Yukarıda da aktarıldığı üzere patrimonyal özellik gösteren Osmanlı Devleti'nde, her ne kadar meşruiyet için daha çok geleneksellik önemli olsa da meşruiyetin dinle ilişkilendirilmesinde ulema sınıfının büyük bir etkisinin bulunduğu belirtilmelidir.³⁰³ Yönetimin meşruiyetinin bir ayağının dine dayandığı Osmanlı'da ulema sınıfının belirli bir mesele hakkındaki düşüncelerinin önem teşkil ettiği izahtan varestedir. Üstelik, ulemanın dini eserlerinde kamu çıkarlarını veya dini sorunları sıkça tartışmış olması da dikkate değerdir.³⁰⁴ Bu açıklamalar dolayısıyla, ulemanın bir mesele hakkındaki görüşlerinin devlet için çok önemli olduğu ve devletin bu görüşler doğrultusunda hareket etme ihtimalinin fazlalığı karşısında, ulemaların kamuoyu başlığı altında incelenmesi düşünülebilir. Ne var ki kamuoyu başlığı altında incelendiği üzere kamuoyu, devlet iktidarının dışındaki kimselerin bir araya gelip fikir teatisi yaratması suretiyle oluşmaktadır. Dolayısıyla, askeriye sınıfına mensup ve devlet iktidarı ile ilişkili olan bu kesimin kamuoyu ile ilişkilendirilerek incelenmesi uygun olmayacaktır.

Ne var ki, kamuoyu oluşturmada etkin olan unsurlar anlatılırken açıklandığı gibi, belirli bir özellikleri nedeniyle toplum içinde sözü dinlenen kişilerin, kamuoyu oluşturacak bireylerin fikirlerine etki etmeleri söz konusu olabilmektedir. Klasik dönem Osmanlı toplumunun düşük okuryazar oranı, keza devlet meselelerini halka yayabilecek yazılı bir materyalin de bulunmaması düşünüldüğünde, Osmanlı toplumunda kamuoyuna etki edecek unsurlardan önderlerin ağırlıkta olduğu şaşılabilir olmasa gerektir. Zira ulema, Osmanlı'da

³⁰² Işık, Z. (2017). *Devlet ve Tarikat*. (İkinci Baskı). İstanbul: Çizgi Kitabevi, 191. İnalçık, H. (1958). "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi- Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (13)2,

³⁰³ Okumuş, E., Cihan, A., Avcı, M. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*. İstanbul: Ark Kitapları, 183.

³⁰⁴ İnalçık, H. (2017d). *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Kırmızı Yayınları, 142.

sosyal sınıfların en şerefli olarak görülmekte ve sosyoekonomik hayatın en tepesinde sayılmaktadırlar.³⁰⁵ Kadı sicilleri incelendiğinde, şehir meseleleri ile ilgili meselelerde imamların mahallelerini temsilen katıldıklarının görülmesi anlaşılabilir olmakla birlikte, hatip ve vaizlerin imamlarla birlikte, kamuoyunu yönlendirdikleri anlaşılmaktadır.³⁰⁶

Bu noktada, ulemanın merkez iktidar tarafından sürekli olarak kontrol altında tutulduğunu belirtmekte fayda bulunmaktadır. Patrimonyal yönetim anlayışına sahip olan bir devletin, herhangi bir kümelenmeye izin verdiği anda kolayca yara alabileceği düşüncesiyle toplulukları devamlı olarak izlediği ve onlara düzen vermeye çalıştığı hususu, siyasi kültür başlığı altında anlatılmıştı. Osmanlı Devleti'nin de patrimonyal yapısı dikkate alındığında, Devlet'e tehlike nereden gelirse gelsin bu tehlikenin yok edilmeye çalışılacağı açıktır.³⁰⁷ Bu nedenle dini kurumlar da Devlet tarafından kontrol edilmekte, ulemanın geçimini Devlet'in denetlediği kaynaktan sağladığı belirtilmelidir.³⁰⁸ Bu noktada ifade edilmesinde fayda bulunmaktadır ki Osmanlı'da İslamiyet hiçbir zaman "Devlete karşı bir güç" ya da "özerk bir güç" olarak algılanmamış, tam tersine Devlet'in yönetimdeki üstünlüğü için bir meşruiyet aracı olarak kullanılmış, bu anlayışın devamı olarak da ulema asla feodal yönetimlerde olduğu gibi ayrı bir ruhban sınıfı olarak ortaya çıkamamıştır.³⁰⁹

Devlet, ulemanın kontrolü ile yetinmemiş, "Din ü Devlet" formülüyle ortaya konduğu üzere, Devlet dışında beliren hiçbir dinsel odak noktasının varlığına izin vermeyerek bastırma yolunu tercih etmiştir.³¹⁰ Din ü Devlet ile her ne kadar din başta gelmekteyse de asıl amaç Devletin korunmasıdır ki bu düşüncenin arkasında dönem için meşru sayılabilecek bir gerekçe de bulunmaktadır: Devletin korunması gerekmektedir, zira güçlü devletin koruyuculuğundan yararlanamayan bir dinin devamlılığı da düşünülemeyecektir.³¹¹ Bu anlayış nedeniyle ayrımcı sayılan şihlar yine Devletin erişebileceği mesafe içinde olmak kaydıyla başka yerlere sürülmüş ya da idam edilmiş, Şii-Alevi kümesine beşinci kol olarak bakılmış, bağımsızlık emaresi gösteren Rafiziler ise bir şekilde etkisiz konuma getirilmiştir.³¹²

³⁰⁵ İnalçık, H. (2018). *Devlet-i'Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – IV*. (Dördüncü Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 81.

³⁰⁶ İnalçık, 2018, 81.

³⁰⁷ Mardin, 2017, 208.

³⁰⁸ Mardin, 2017, 208.

³⁰⁹ Heper, 1980, 84-85.

³¹⁰ Mardin, 2017, 209.

³¹¹ Mardin, 2017, 209.

³¹² Mardin, 2017, 209.

Ne var ki tarikatların denetim altında tutulabilmesi her zaman için kolay olamamıştır.³¹³ Kapalı ve parçalı toplum yapısı düşünüldüğünde bu bölünmüş grupların istemlerini temsil edecek bir ideolojik yapılanmanın önem kazanacağı açıkken, bu fonksiyonu yerine getiren tarikatların³¹⁴ neden önem arz ettiği izahtan varestedir. Anadolu ve Balkanlardaki çeşitli faaliyet merkezleri ile iletişim halinde olan tarikatların, Osmanlı siyasi otoritesi hakkında sürekli spekülasyon üretmesi ve iletişim ağı ile üretilen bu spekülasyonları çok geniş bir coğrafyaya yayma olanağı birlikte düşünüldüğünde³¹⁵, tarikatların klasik dönem için önemli bir kamuoyu unsuru olduğu değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır. Tabii ki biraz önce anlatılan patrimonial yönetim ve din ü devlet anlayışı karşısında Devlet'in neden tarikatları da kontrol altına almak istediği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte sahip olunan geniş haberleşme ağının varlığı bu kontrolü zorlaştırdığı gibi, dışardan desteklenen kışkırtmaların varlığı³¹⁶ da Devlet'in işini kolaylaştırmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde dini tarikatlar; Devlet'in desteklediği, detaylı tanımlanmış bir örgütü ve belirli törenleri bulunan, yerleşmiş tarikatlar ile Devlet'le hiç ilişkisi olmayan ve hatta tam tersine mevcut siyasi iktidara karşı olan, bu nedenle siyasi iktidara karşı belirli toplumsal grupların da desteğini almış tarikatlar olmak üzere iki türdür.³¹⁷ Tez konusu itibariyle incelemeye konu olan tarikatlar elbette ikinci grup tarikatlar olacaktır.

Belirli bir sosyal sistemin ihtiyaçlarına tercüman olan tarikatlar, bu özellikleri nedeniyle kentte, kırsalda ve hatta göçebe gruplar arasında farklılık göstermekle birlikte, Devletin kontrol altına almaya çalıştığı tarikatların genelde Heterodoks İslam temsilcileri olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı hanedanının özellikle Yavuz Sultan Selim sonrasında Sünniliğe mesafeli gruplara karşı katı sert ve katı bir tutum içinde olduğu görülmektedir.³¹⁸ Burada, Anadolu'nun uç bölgelerinde, özellikle dağlık bölgelerindeki yüksek yaylalarda yaşayan Türkmenlere değinmekte fayda bulunmaktadır. Yarı göçebe yaşayan Türkmenlerden yerleşik yaşamın, Müslüman yaşam ve ibadetinin Sünni biçimlerinin beklenememesinin yanı sıra, hazinenin gerçek gelir kaynağı olan ekili toprakların göçerlere karşı korunması için Devlet tarafından alınan sert önlemler, göçerleri merkezi iktidara ve

³¹³ Cihan ve Doğan, 2007, 60.

³¹⁴ Doğan, 2019, 62.

³¹⁵ Cihan ve Doğan, 2007, 44.

³¹⁶ İnalçık, 2017d, 170.

³¹⁷ İnalçık, 2017d, 164-165.

³¹⁸ Doğan, 2019, 33.

onun katı Sünni politikasına karşı olmaları sonucunu doğurmuştur.³¹⁹ 15. yüzyılın hemen başında gerçekleşen Şeyh Bedrettin hareketinin kaynağının da bu tür bir sosyal tepki olduğu belirtilebilecektir.³²⁰ Anadolu'da gerçekleşen ayaklanmaların çoğunluğunun heterodoks tarikatlarca çıkarıldığı gözetildiğinde ise, tarikatların temsil ettiği bu sosyal tepkinin merkezi iktidar karşısında bir karşılığının bulunmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.³²¹

3.1.4.2. Loncalar (meslek kuruluşları)

Osmanlı şehirlerindeki sosyal yapı esas olarak Yakındoğu İslam şehir geleneklerine uygun olarak hiyerarşik bakımdan yukarıdan aşağıya doğru askeri-idari sınıf, ulema ile tarikat şeyhleri, bölgelerarası/uluslararası ticaret ya da sermaye ile uğraşan kesim ve yerel esnaf/zanaatkarlar olmak üzere dört gruba ayrılmıştır.³²² Özellikle büyük şehirlere bakıldığında, yukarıda sayılan bu dört gruptan, ticaret ve sermaye ile uğraşan kesim ile yerel esnaf ve zanaatkarların toplamının, nüfusun büyük bir kesimini oluşturduğu görülecektir.³²³

Daha kuruluş döneminden itibaren Doğu-Batı arasında geçişi sağlayan, 16.yüzyılın ikinci yarısından önce tarihsel ticaret yollarını denetimi altında tuttuğu için uluslararası ticaretten aldığı vergiler maliyesi için önemli bir gelir kaynağı teşkil eden Osmanlı'nın³²⁴, ticaret ve zanaat alanında köklü bir örgütlenmesinin bulunması hayretle karşılanmamalıdır. Osmanlı kentlerinde zanaat üretimi çok sıkı kurallarla denetim altına alınmış ve bu denetim yine katı kuralları olan loncalar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Loncaların kökeni hakkında çok geniş bir bilgi bulunmasa bile 13. ve 14. yüzyıllarda etkili olan ahi birliklerinin, loncalara temel teşkil ettiği ifade edilebilir.³²⁵

Loncaların temelinde ahilik teşkilatının bulunmasının konumuz açısından önemi, ahilik teşkilatının içinde barındırdığı fütüvvet anlayışının loncalarda da bulunmasından kaynaklanmaktadır. Türklerdeki "alplik" kavramıyla ifade edilebilecek misafirperverlik, cömertlik ve yiğitlik gibi değerleri içeren fütüvvet anlayışının loncalarda da bulunması,

³¹⁹ İnalçık, 2017d, 159.

³²⁰ Cihan ve Doğan, 2007, 45.

³²¹ Cihan ve Doğan, 2007, 48.

³²² İnalçık, 2018, 80.

³²³ İnalçık, 2018, 119.

³²⁴ Özyüksel, 2016, 185.

³²⁵ Özyüksel, 2016, 186.

ahilik teşkilatına benzer olarak loncaların da çok uzun bir dönem sosyal kontrol ve toplumsal dayanışma işlevine sahip olmasını sağlamıştır.³²⁶

Ahilik teşkilatının görevleri arasında; Orta Asya'dan Anadolu'ya göç edenler arasında bulunan sanatkarlara iş bulma ve bu kimselerin Bizanslılarla rekabet edebilmesini sağlamak, ihtiyaç sahibi olanlara her alanda yardımcı olmak, olası bir saldırıda silahlı kuvvetlerin yanında savaşmak ve Türk-İslam kültürünü yaymak sayılabilecektir.³²⁷ Osmanlı'nın bölgede merkezi bir güç haline gelmesinden önce mevcut otorite boşluğu nedeniyle kentlerde önemli bir siyasal odak niteliğinde olan ahilik teşkilatının aksine, işyeri sahiplerinin belirli bir zanaat ya da iş kolunda yardımlaşmalarını özendirme amacı bulunan loncalar³²⁸ siyasal bir odak olmayıp yalnızca, ahiliğin dinsel ve ahlaksal temellerine dayanan örgütlenme ilkelerini devam ettirmiştir.³²⁹ Çarşının her sokağında bir araya gelen aynı meslekten kimselerin usta ve ileri gelen ihtiyarlarından oluşan loncalarda³³⁰ 18.yüzyılın ikinci yarısına kadar gayrimüslim-Müslüman ayrımı yapılmamış, tüm cemaat bir arada çalışmıştır.³³¹

Her meslek için farklı loncalar oluşturulmuşsa da tüm loncaların amacı aynıdır: kendi üyelerinin çıkarlarını korumak.³³² Bunun için loncalar tarafından, kendi üretimlerini denetlemek ve iç rekabeti engellemek gibi içe dönük önlemlerin yanı sıra loncaların dışında ortaya çıkabilecek üretimin engellenmesi gibi dışa dönük tedbirlerin alındığı görülmektedir.³³³ Her meslek dalında faaliyet gösteren işyeri ve tezgah sayısının sürekli denetim altında tutulması ya da dükkan açma serbestisinin bulunmaması gibi şartlarla dükkan ve tezgahların sayısını³³⁴ kontrol altında tutma, malların nitelikleri ve nerelerde satılabileceğine ilişkin sıkı kuralların varlığıyla iç rekabeti kontrol etme gibi yöntemlerle yukarıda bahsedilen içe ve dışa dönük önlemler almaya çalışılmıştır.³³⁵

³²⁶ Akçi, Y., Çelik, M., Özdemir, R. (2018). *Ahilik ve Mesleki Etik*. Ankara: Gazi Kitabevi, 53,55.; Özyüksel, 2016, 186.

³²⁷ Avşar, Z. (2012). *Ombudsman*. İstanbul: Hayat Yayınları, 89.

³²⁸ Doğan, 2019, 53.

³²⁹ Özyüksel, 2016, 186.

³³⁰ Cihan ve Doğan, 2007, 39.

³³¹ İnalçık, 2018, 119.

³³² Cin ve Akyılmaz, 1995, 329.

³³³ Cin ve Akyılmaz, 1995, 329.

³³⁴ İstanbul'da kumaş işleyen tezgahlarda hileli mal üretimini engellemek için 318 olarak tespit edilen tezgah sayısının azaltılması ve üretilen kumaşların damgalanarak satılması hakkında hüküm için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). *6 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 162 numaralı hüküm, 111.

³³⁵ Cin ve Akyılmaz, 1995, 329.

Bu kapsamda loncaları en fazla ilgilendiren konu ise hammaddelerin uygun fiyata sağlanması ve lonca üyelerine dengeli olarak³³⁶ dağıtılmasıdır. Bu nedenle hammadde fiyatlarında dalgalanmanın olduğu zamanlarda devletten fiyatlara müdahale edilmesi ve tüccarların kontrol altına alınması³³⁷ yönünde kamuoyu oluşturulduğu bilinmektedir.³³⁸ Esnafın kendi arasında meydana gelen mesleki uyuşmazlıklar kadıya aksettirilmekle birlikte, küçük uyuşmazlıkların lonca içinde çözümlendiği, üstelik lonca heyetinin kararının bulunması halinde yolsuzluk yapan esnafın kethüda tarafından meslekten men edilmek suretiyle cezalandırıldığı³³⁹, bunun dışında esnafın genelini ilgilendiren dilek ve şikayetlerin ise lonca hiyerarşisinin başındaki yiğitbaşına iletildiği, yiğitbaşının konuyu kethüdaya, kethüdanınsa doğrudan merkezi iktidara aktardığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.³⁴⁰

Loncaların bu isteklerinin merkezi otorite tarafından karşılıksız bırakılmadığı, devletin kent ekonomisini denetlemek amacıyla koyduğu kurallar bütünü olan “ihtisab”ın en önemli kurallarının belirlenmesinde kadının yanında lonca temsilcilerinin de mevcudiyetinden³⁴¹ anlaşılmaktadır. Ki bu düzenlemelerin en önemlisi loncalar için hayati önemi haiz olan fiyatların ve malların kalitesinin belirlenmesi olup narh olarak adlandırılan bu düzenlemenin kadı ve muhtesibin yanında lonca temsilcilerinin de mevcut olduğu bir kurul tarafından gerçekleştirilmesi önemlidir.³⁴² Yine, İstanbul ihtisabında görevli olan kethüdadın loncaların şikayetçi olması üzerine adı geçen kethüdanın görevden alınması ve yerine güvenilir birinin görevlendirilmesi için padişah tarafından buyruk verilmesi³⁴³, Venedik’te ticaret yapan Osmanlı tüccarlarının Osmanlı sınırları dışında kara veya deniz yolunda giderek daha çok zarara uğramaları üzerine güvenliklerinin sağlanması için padişaha mektup yazmaları, mektup sayılarının artması üzerine dönemin sadrazamı Rüstem Paşa tarafından Doj Francesco Dona’ya mektup yazılarak “...sürekli olarak (*her gah*)

³³⁶ Tekfurdağı’ndan İstanbul’a gönderilen zahirenin ilgisinden başka mahallere dağıtılmaması için gemilerek güvenilir müsellemler konması hususunda Tekfurdağı kadısı ile adı geçen Çavuş’a hitaben verilen buyruk için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). **6 Numaralı Mühimme Defteri**. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1109 numaralı hüküm, 155.

³³⁷ İzmir’de, İstanbul zahiresi için gelen gemilere üzüm satmayıp “dilediklerine”, “fahiş fiyatlarla” üzüm satanların hapsolünarak bu kimselerin stokladıkları üzümünün İstanbul zahiresi için gelen gemilere satılması hususunda İzmir kadısına verilen buyruk için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). **6 Numaralı Mühimme Defteri**. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 568 numaralı hüküm, 324.

³³⁸ Cin ve Akyılmaz, 1995, 329-330.

³³⁹ Doğan, 2019, 54.

³⁴⁰ Cihan ve Doğan, 2007, 41.

³⁴¹ Özyüksel, 2016, 189.

³⁴² Özyüksel, 2016, 190.

³⁴³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1998). **7 Numaralı Mühimme Defteri**. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 482 numaralı hüküm, 248.

sultanın iyi korunan topraklarından oralara ticarete giden...” Osmanlıların güvenliğinin sağlanması hususunda talepte bulunulması örnek verilebilir.³⁴⁴

Lonca mensuplarının kentin çoğunluğunu oluşturduğu, dönemin siyasi kültüründe nizam-ı alem düşüncesinin egemen olduğu ve iktidarın otoritesinin hiçbir şekilde sarsılmaması düşüncesi mevcut olduğu dikkate alınır, loncaların devlet denetimi dışında bırakılmasının imkansızlığı anlaşılacaktır. Özellikle loncaların sayılarının ve örgütlenme düzeylerinin artmasıyla üzerlerindeki devlet denetiminin de artış göstermesi dikkate değerdir. Lonca hiyerarşisinin başında bulunan yiğitbaşı esnafı temsil etmekteyken kethüdanın devleti temsil etmesi³⁴⁵, loncaların ihtisab kurallarına uyup uymadıklarının muhtesibler³⁴⁶ tarafından sıkı olarak kontrol ediliyor olması bu denetim yöntemlerinden birkaçıdır.

Bu noktada Habermas’ın kamusalılığına dönülmesi gerekmektedir. Hatırlanacak olunursa Batı’da kamuoyuna dönük araştırmalarda burjuva kamusalılığına ayrı bir önem atfedildiği ve burjuvazinin ilerde kamuoyu tartışmalarını temellendirmeye müsait bir sosyopolitik bir kamusal alan yarattığına ilişkin değerlendirmelerin olduğu kamuoyu başlığı altında açıklanmıştı. Osmanlı’da bulunan lonca sisteminin Batı’da, özellikle İngiltere’de bulunan lonca sistemi ile benzerlikleri bulunsada Batı’daki loncalar merkezi iktidarın sıkı denetimi altında bulunmamışlardır.³⁴⁷ Batı’nın aksine Osmanlı Devleti’nde bulunan loncaların bu şekilde sıkı bir denetim altında bulunmaları özel girişimciliğin gelişmesini engellemiş, esnaf elinde büyük sermaye birikimi ise kârın da denetim altında tutulması nedeniyle mümkün olamamıştır.³⁴⁸ Bu nedenle Batı’da bulunan loncalar birey ağırlığının bulunduğu bir sistemin öncülüğünü üstlenebilmişken Osmanlı’daki loncalar kendi özerkliklerini ortaya çıkaramamış, üstelik sıkı devlet kuralları altında olan ve sermaye

³⁴⁴ Kafadar, C. (2009). *Kim Var İmiş Burada Biz Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*. (İkinci Basım). İstanbul: Metis Yayınları, 86-87.

³⁴⁵ Özyüksel, 2016, 187.

³⁴⁶ Şehirlerde ve özellikle pazar yerlerinde genel ahlakın koruyucusu, anlaşmazlıklara çözüm bulan kişi olarak tanımlanabilecek olan muhtesip, kelime kökeni olarak Arapça “hesap etmek” anlamındaki “hasb” kökünden türemiş olup muhtesiplerin görev alanı temelde üç ana başlık altında toplanabilmektedir: dini hayatla ilgili olanlar (ezanın zamanında okunmasının sağlanması, taşkınlığa varan eğlencelerin engellenmesi gibi), adli hayatla ilgili olanlar (ihmal ya da imkansızlık nedeniyle harap olan yol, su kanalı gibi altyapı tesislerinin tamirinin sağlanması, işçi ve işveren anlaşmazlıklarının çözümü gibi) ile iktisadi ve içtimai hayatla ilgili olanlar (çarşı-pazarda dini ve ahlaki kurallara bağlılığın sağlanması, taşıtlara aşırı yük yüklenmesinin engellenmesi, işçi-yetim-köle haklarının korunması, kamu yararına aykırı inşaatlara izin verilmemesi gibi). (bkz. Avşar, 2012, 72-73.)

³⁴⁷ Cin ve Akyılmaz, 1995, 331.

³⁴⁸ Doğan, 2019, 56.

birikimine izin verilmeyen loncalar Batı'da ilerde kamusalılığı yaratacak olan burjuva ara sınıfını oluşturamamıştır.

3.1.4.3. Kahvehaneler

Daha önce aktarıldığı üzere Habermas kamusalılığı, bireylerin tek tek devlet ve diğer politik otoritelerle karşı karşıya kaldığı yer olup bu tanım çerçevesinde oluşturulacak kamusal alanlar, Habermas'a göre kahvehaneler ve salonlardır. Tekrar edilmekte fayda bulunmaktadır ki Habermas'a göre Batı Avrupa'daki bu yeni kültürel kurumların en önemli özelliği, zamanla politik sohbetlerin yapıldığı bir yere evrilmesi ve 18.yüzyıla gelindiğinde politik kamusal alana dönüşmesidir. Bu noktada, Osmanlı'da 16.yüzyılda ortaya çıkan kahvehanelerin, Habermas'ın kamusalılığına konu olan Batı Avrupa'daki benzerleri ile aynı işlevi görüp görmediği önem kazanmaktadır.

Osmanlı'ya kahvenin ne zaman geldiği, doğal olarak kahvehanelerin de net olarak hangi tarihte açıldığı hususunda bir fikir birliği bulunmasa da 16. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın kahveyle tanıştığı hususunda bir ihtilaf bulunmadığı gibi, içeceğin yaygınlaşmasıyla açılan kahvehanelerin sayısında artış olduğu, bu yeni mekanların ise Osmanlı erkekleri tarafından sosyalleşme mekânı olarak kullanıldığı hususunda bir tartışma bulunmamaktadır.³⁴⁹ Bu cümleden, kahvehanelerin açılmasından önce insanların bir araya gelerek sosyalleşebilecekleri bir mekanın bulunmadığı gibi bir anlam çıkarılmamalıdır. Bu dönem için, insanların gündelik yaşamlarında nerdeyse her gün uğranılan bakkal, kasap gibi mekanlar kamuoyu konusu itibariyle kapsam dışında tutulacaksa bile, bozahane ve meyhanelerin toplumsal yaşam için kahvehanelerden de önce önemli mekanlar olduğu belirtilmelidir.³⁵⁰ Yine de gerek meyhanelerin daha çok nüfusun seyrek olduğu, genelde ikamet edilen yerlerin dışında ve çoğunlukla da sur dışı alanlarda yer alması ve gayrimüslimlerin çoğunlukta yaşadığı yerlerde dahi hoş karşılanmaması³⁵¹, gerekse bozahanlerin Habermasçı anlayış çerçevesinde sosyopolitik bir alana dönüşmemesi açısından, kahvehanelerin ayrı bir önemi bulunmaktadır.

³⁴⁹ Kia, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Yaşam*. (Çev. Ö. Özöl). İstanbul: Pozitif Yayınları. (Eserin orijinali 2011 yılında yayınlanmıştır), 19.

³⁵⁰ Özkoçak, S.A. (2010). "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri". A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 19.

³⁵¹ Özkoçak, 2010, 22.

Kahvehanelerin ilk müşterileri, Peçevi Tarihinde “keyfe düşkün, okur yazar takımından” olarak tanımlanmıştır.³⁵² Kaynaklarda da bu ilk müşterilerin Sufi dervişler ve İstanbul’un seçkinleri olduğu konusunda fikir birliği mevcut bulunmaktadır.³⁵³ Keza kahvehanelere ilişkin çizilen minyatürleri destekleyecek şekilde dönem tarihi kaynaklarında da, kahvehanedeki kimilerin tavla ya da satranç oynadığı, kimilerininse okumalar yaparak bu okumalar üzerinde tartışmalarda bulunduğu aktarılmaktadır.³⁵⁴ Bu haliyle kahvehanelerin ilk görünümünün, Habermas’ın kamusalığında aktardığı kültürel alanların ilk dönemki haline benzediği belirtilebilir.

Bu değerlendirme ne yazık ki erken dönem kahvehanelerinin salt kültürel faaliyetlerin yürütülmesi nedeniyle ileride sosyopolitik bir kamusalığa dönüşecek en uygun zemine sahip olduğu izlenimini verememektedir. Zira kahvehaneler, yukarıda aktarılan faaliyetlerin yanında sadece zaman geçirmek için kahvehaneye giden insanların yanı sıra gidecek yeri bulunmayan sefillerin de uğrak yeri haline gelmiştir. Dolayısıyla okumaların tartışıldığı bir ortam olmasının yanında dedikodu ve gıybetin yapıldığı bir ortam olan kahvehaneler, çok geçmeden eleştirilerin de hedefi olmuştur.³⁵⁵

Kahvehanelerin artan şöhretiyle birlikte ulema sınıfı üyelerinin de kahvehanelere sıkça uğramaya başlaması, esnafın buraya uğraması nedeniyle işlerinin aksaması ve loncaların sahip olduğu disiplin ahlakıyla bağdaşmayacak sonuçlara yol açması eleştirileri giderek artırmış; başta kahve içmenin ve kahvehaneye gitmenin dinen bir sakıncası bulunmadığına ilişkin şeyhülislam tarafından fetva verilmiş olmasına rağmen zamanla ulemanın kahvehane aleyhine vaazlar vermesine neden olmuştur.³⁵⁶ Üstelik kahvehanelerin yalnızca ulemanın tepkisini çektiğini söylemek, konuyu eksik bırakabilir. Klasik dönem mutlakiyetçiliği, patrimonial sistem içinde devletin toplumsal kesimleri kendi içinde dengede tutma anlayışı, bu anlayış içinde giyim kuşama kadar katı kurallar konması gözetildiğinde, yönetici elitin neden kahvehanelere karşı sert bir tutum içinde olduğu anlaşılabilir.³⁵⁷ Gerçekten de toplumun farklı kesimlerini bir araya getirerek sosyalleşmeye imkan sağlayan kahvehanelerin; mevcut düzenin korunması için kılık kıyafet kurallarının

³⁵² Kırılı, C. (2009). *Sultan ve Kamuoyu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 19.

³⁵³ Kırılı, 2009, 19.

³⁵⁴ Akbulut, A. (2015). “Tanzimat Ve Meşrutiyet Dönemlerinde Kahvehanelerden Kaynaklanan Sosyal Sorunlara Dair Bazı Tespitler”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54, 564.

³⁵⁵ Akbulut, 2015, 564.

³⁵⁶ Akbulut, 2015, 564.

³⁵⁷ Yaşar, A. (2010b). “‘Külliyen Ref’ten ‘İbreten Li'l-Cayr’”: Erken Modern Osmanlı’da Kahvehane Yasaklamaları”. A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 41.

konduğu, kast sistemine ulaşmamış olsa da sınıflar arası geçişlerin nispeten zor olduğu bir düzenle bağdaşmadığı anlaşılabilir.

Bununla birlikte kahvehanelere yönelen sert eleştirilerin nedeni olarak yalnızca yukarıda belirtilen unsurların ileri sürülmesi, değerlendirmeyi eksik bırakacaktır. Dönem koşulları içinde değerlendirildiğinde, insanların kahvehanelere yönelmesindeki faktörün, yukarıda da belirtildiği üzere, kahvehanelerin birer sosyalleşme mekânı olması, yakın çevrelerinden başlayacak şekilde insanların birbirlerinden haber alıp verebildikleri bir ortam olmasıdır. İlâveten yazılı iletişim araçlarının bulunmadığı böyle bir dönemde söylenti temel bir sosyal iletişim aracı olup haberlerin de bu yolla yayıldığı unutulmamalıdır. İşte böyle bir dönemde, insanların bir araya gelerek konuştukları bir mekân olma özelliği olan kahvehanelerde, devlet işlerinin de vatandaşlar tarafından konuşulup tartışılması kaçınılmazdır.³⁵⁸ Üstelik kahvehanelerin üst düzey devlet görevlileri ile reayayı bir araya getiren yegâne mekanlardan olduğu, devlet sohbeti olarak adlandırılacak sohbetler için de elverişli olduğu³⁵⁹ gözetilirse, dönem için kamuoyu oluşturmaya yarayışlı bir mekân olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Dönemdeki merkezi iktidarın gücü ve Osmanlıların temel politikası olan güçlü merkezi devlet anlayışı göz önünde bulundurulduğunda, kahvehanelerdeki konuşmaların devletin yapıp ettiklerine karşı kamuoyu oluşturmaya elverişliliği ve bu konuşmaların da kontrol edilemez niteliği gereğince, devletin kahvehanelere karşı önlem alma yoluna gitmesi şaşırtıcı olmasa gerektir. Kahvehanelerin basit mekân olmaktan çıkarak toplumsal ve siyasal bir mekana evrilmesi sonucunda, kahve içmenin sakıncalı olmadığı hususunda fetvası olan Ebusuud Efendi bile fikir değiştirmiş ve kahvehanede kahve içerek oyun oynayan, fitne ve fesada neden olan kimseleri “lanetleyerek” kahveyi yasaklamıştır.³⁶⁰ Kahvehanelere yönelik getirilen bu olumsuz fetva kadar, kahvehanede toplanan kişilerin devlet işleri hakkındaki konuşmalarının “fitne ve fesat” olarak nitelendirilmesinin, devletin oluşmakta olan kamuoyu hakkındaki düşüncesini ortaya koyduğu değerlendirilmektedir. Döneme ilişkin mühimme defterleri incelendiğinde de bu söylemin mevcut olduğu görülebilir. Örneğin Kudüs'te yeni açılan kahvehanelerin birer fesat yuvası olduğu ve Müslümanları ibâdetten alıkoyduğundan bahisle bunların kapatılmasına ilişkin başvuruda bulunan kadıya hitaben verilen bir

³⁵⁸ Akbulut, 2015, 564.

³⁵⁹ Akbulut, 2015, 564.

³⁶⁰ Akbulut, 2015, 564.

buyrukta, kahvehanelerin kapatılması ve emre uymayanların isimlerinin bildirilmesine hükmedilmiştir.³⁶¹

Kahvenin yasaklanması kahvehanelere olan ilgiyi azaltmamakla birlikte, tam tersine, kahvehanelerde gerçekleştirilen konuşmaların giderek devlet aleyhine döndüğü ve devlet yönetimine karşı hoşnutsuzluk, kötü yönetim, yolsuzluk gibi politik tartışmaların döndüğü kayıt altına alındığından, II. Selim döneminde -en azından İstanbul'un bir kısım bölgesi için- kahvehanelerin topluca kapatılması tedbirine başvurulduğu görülmüştür.³⁶² Bu tedbire rağmen kahvehanelerin sayısında sürekli bir artma meydana gelmiş, el altından işlemeye devam eden ya da türlü rüşvetlerle zaten hiç kapatılmayan kahvehaneler ise halkın tepkisinden kurtulamamıştır. III. Murad'ın oğlu için yaptırdığı sünnet düğününde esnaf durumu padişahın huzuruna çıkararak bizzat anlattıysa da bu da bir çözüm sağlamamış, hatta tam tersine, İstanbul'un tamamındaki kahvehanelerin kapatılması için buyruk verilmiştir.³⁶³ Bu dönem hakkında yazılan Peçevi Tarihi'ne bakıldığında, merkezi iktidarla aynı görüş doğrultusunda değerlendirme yapıldığı ve devlet otoritesine hak verildiği görülecektir:

“... İstanbul'un zevk ve estetik sahibi kimseleri, ... kahvehanelerde bir araya gelip sohbet edip, şiirler söylemişler. Ne var ki zaman içerisinde buralar işsiz güçsüz takımının mekanları haline gelmiş. Hatta atama bekleyen memurlar, istemeyerek de olsa devlet büyükleri ve halk buralara doluşmuşlar ve mescitler boş kalmış. Dolayısıyla tabii ki buralar yasaklanmalıydı.”³⁶⁴

Her ne kadar toplu kapatma tedbirine başvurulmuşsa da kahvehanelerin sayısının gün geçtikçe arttığı belirtilmelidir. Kahvehanelere olan bu yoğun ilginin nedeni, kamusal bağlamında değerlendirilecek olunursa, mahalli düzeyde olmakla birlikte, toplumun farklı kesiminden kimselerin -kadınların hiçbir zaman için bu sosyalleşmenin bir parçası olmadığı belirtilmelidir- aynı ortamda bulunarak tartışılan/konuşulan her konuya aktif olarak katılabilme, aktif olunmasa bile konuşulan devlet meselesi hakkında bilgi sahibi olabilme şansına sahip olmalarıdır. Üstelik dönemin toplumsal yapısı gereğince sözlü iletişim üzerine temellenen kültüre ait yeni kültürel grupların oluşması için kahvehanelerin elverişli bir mekân olduğu belirtilmelidir.³⁶⁵ Belirtilen bu özellikleri nedeniyle kahvehanelerin, klasik dönem için önemli bir kamuoyu oluşturma mekânı olduğu kabul edilmelidir.

³⁶¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 612 numaralı hüküm, 107.

³⁶² Akbulut, 2015, 565.

³⁶³ Akbulut, 2015, 565.

³⁶⁴ Aktaran: Yaşar, A. (2010a). “Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehaneleri”. A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 11.

³⁶⁵ Özkoçak, 2010,

3.2. Osmanlı Devleti'nde Kargaşa ve Tanzimat Dönemi

17. yüzyılın ilk yarısı incelenecek olursa, tahta çıkan sultanların çocuk yaşta olması, akli dengesinin yerinde olmaması veya deneyimsiz olması gibi özellikler nedeniyle bir önceki bölümde anlatılan klasik Osmanlı Padişahı otoritesi alışılmışın dışında olarak görülememiş; dönemde başta harem olmak üzere otoriteyi kontrol altına alan farklı makamların olması nedeniyle vezir-i azamlar padişahın mutlak vekili olmaktan bir hayli uzaklaşmışlardır.³⁶⁶ Oluşan bu otorite boşluğu karşısında, yeniçeri ve sipahiler Devletin yüksek otoritesine ortak olma fırsatı kazanmış, aşırı ulufe ve bağışlarla devlet hazinesinin iflasına neden olmuştur.³⁶⁷ Öyle ki Koçi Bey Risalesinde; 16. yüzyılın sonlarına kadar kimse sadrazamlık makamında olanların işlerine karışamazken, 17. yüzyıla birlikte padişaha yakın olan diğer kimselerin “akla uygun olmayan” tekliflerde bulunarak sadrazama müdahale etmeleri³⁶⁸, tımar ve zeamet sisteminin bozulması ve ulufeli kulların sayısının artması, bozulma sebepleri arasında sayılmıştır.³⁶⁹

Aynı dönemde gelişen büyük savaşlar ve donanma masrafları nedeniyle askeri ve mali bunalım baş göstermiş, bu mali bunalım ve otorite boşluğu siyasi ve sosyal bunalımları da ortaya çıkarmıştır. Zira Osmanlı'da her daim ayaklanmaya hazır toplulukların bulunduğu; göçebe Türkmenler, şeyh etrafında toplanmış kişiler, emre sahip olmasına rağmen tımar alamayanlar, tımarını kaybetmiş sipahiler, topraksız leventler, yevmiyesi kesilmiş sekbanlar

³⁶⁶ İnalçık, H. (2016). *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – II.* (Üçüncü Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.

³⁶⁷ İnalçık, 2016, 4. Bu duruma Koçi Bey Risalesinde de dikkat çekilmiştir: “...Şimdilerde ulufeli kul topluluğunun sayısı arttığından kul çoğaldıkça masraf çoğaldı; vergi çoğaldıkça halka zulüm çoğaldı ve böylece bütün âlem harap oldu...” (bkz.: Koçi Bey (2011). *Koçi Bey Risalesi.* (Haz. Y. Kurt) (Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları, 78.). Bu bozulmanın emaresi olarak, 17. yüzyılın hemen öncesinde, “Karesi sancağı dahilindeki kadimî piyade ve piyade oğullarının piyadelikten kurtulmak için başka hizmetlere yazıldıkları ve hizmet teklif edildiğinde piyade yazılmadıklarını bahane ederek hizmete gitmedikleri şikâyet edildiğinden bu gibilerin başka hizmete yazılsalar bile piyadelikten çıkmayacaklarının kendilerine bildirilip hiçbir bahane uydurmadan hizmete gitmelerinin sağlanması” hususunda verilen padişah emri için bkz.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1996). *12 Numaralı Mühimme Defteri.* Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 90 numaralı hüküm, 113. Bununla birlikte, bu bozulmanın önüne geçilemeyip 17. yüzyılda da aynı sorunun devam ettiğinin göstergesi olan “Silistre ve Niğbolu sancaklarında kayıtlı bulunan akıncı ve akıncı-oğullarından, kendilerine hizmet teklif olunduğunda çeşitli mazeretler öne sürerek hizmete gitmeyenlerin, haklarından gelinmek üzere kimler olduklarının Südde-i Saâdet'e arz edilmesi” yönündeki hüküm için bkz.: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2001). *83 Numaralı Mühimme Defteri.* Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 51 numaralı hüküm, 86.

³⁶⁸ Evliya Çelebi ünlü Seyehatname adlı eserinin bir bölümünde, bu dönemi aktarırken “Gezimin başından beri dokuz hükümdar ve yetmiş vezirle tanışıp hepsinin durumunu öğrendim. Vezirlerin, ... hoş söz söyleyenlerle şakacılara, söz getirip götürenlerle boşboğazlara daha çok ilgi gösterdiklerini gördüm.” İfadelerinde bulunduğu görülmüştür. Bkz. Evliya Çelebi (2018). *Seyehatname.* (Birinci Baskı). İstanbul: Büyülü Fener Yayınları, 217. (Eserin tam metni ilk kez 1860 yılında yayınlanmaya başlanmıştır.)

³⁶⁹ Koçi Bey, 2011, 55-58.

gibi toplulukların, merkezi idarededeki herhangi bir bunalım anında ayaklandıkları ifade edilmektedir.³⁷⁰

Böylesi bir bunalım sürecinden geçen Osmanlı Devleti için, bir önceki bölümde anlatılan klasik yapıda büyük değişikliklerin meydana gelmesi, özellikle toprak sistemi ve savunma alanında köklü farklılıkların oluşması şaşırtıcı olmayacaktır. Örnek olarak, klasik dönemde mevcut olan “her tabakaya hak ettikleri şekilde muamele edilmesi suretiyle adaletin sağlanması” anlayışı da yerini giderek seküler yasaların yürürlüğe girmesi suretiyle adaletin sağlanmasına bırakmış,³⁷¹ Avrupa’da ortaya çıkan Sanayi Devrimi’nin etkilerinden korunmasız bulunan lonca teşkilatı eski gücünü kaybetmiş bulunmaktadır.³⁷² Üstelik ayanların giderek güçlenmesi ve halk nazarında yeni önder konumuna gelmeleriyle, asker ve ulema sınıfının siyasal ve kültürel işlevleri yeniden şekillenmiştir.³⁷³ Gayrimüslim tebaanın gerek ekonomik olarak gerekse siyasal alanda giderek güçlenmesi sonucunda kendileri lehine bir yönetim oluşturma girişimleri de dönemde çokça yer almaktadır.³⁷⁴ Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere, girilen yeni dönemde yöneten ve yönetilen sınıf arasında yeni çatışmalar başlamış ve bu çatışmalar sonucunda da yöneten sınıfın her tabakası için, yönetilenlerle yeni bir uzlaşmaya girme ihtiyacı hasıl olmuştur.³⁷⁵

Bununla birlikte, her ne kadar başta askeri ve mali alan olmak üzere farklı sistemler oluşturulsa da meşrutiyet dönemine (özellikle II. Meşrutiyet dönemine) kadar Osmanlı’nın klasik merkezi otoritesini koruduğu, en azından korumak için çeşitli girişimlerde bulunduğu belirtilmelidir. Gerçekten de bu dönemde iktidarın, ki buna padişahın yanında bürokratik yapılanma da dahil edilmelidir, geleneksel ve hatta patrimoniyal otoriteye hâlâ bağlı kalmaya çalıştığı ve bu çabası nedeniyle de toplumsal yapıda meydana gelen değişimlere ve kamuoyundan gelen isteklere yeterince hızlı cevap veremediği görülmektedir.³⁷⁶ Gerçi oluşan bu yeni çatışma ortamının uzlaşma ile çözümlenmesini sağlayacak her girişimin, Osmanlı’nın uzun bir dönem üzerinde yükseldiği temel ve kompleks otoriter anlayışa ters

³⁷⁰ İncalcık, 2016, 6.

³⁷¹ Heper, M. (Oct. 1976). “Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a “Historical Bureaucratic Empire” Tradition”. *International Journal of Middle East Studies*, (7)4, 510.

³⁷² Heper, Oct. 1976, 511.

³⁷³ Karpat, K. H. (Jul. 1972). “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”. *International Journal of Middle East Studies*, (3)3, 244.

³⁷⁴ Karpat, Jul. 1972, 246.

³⁷⁵ Karpat, Jul. 1972, 246.

³⁷⁶ Karpat, Jul. 1972, 245.

düşmesi Osmanlı'nın işini kolaylaştırmamıştır.³⁷⁷ Bu nedenle bu başlık altında, tekrar merkezi otoritenin yapısı, siyasi kültür ve toplumsal yapıya ayrı başlıklar altında yer verilmeyecek; ancak meydana gelen değişimler, tez konusunu daha net ortaya koyma adına, genel bir çerçeve içinde aktarılmaya çalışılacaktır.

3.2.1. Askeri, Mali ve Fikri Dönüşüm

Osmanlı Devleti'nin bir önceki bölümde değinilen klasik patrimonyal ve monark yapısından meşrutî sisteme geçene kadarki döneminde, özellikle 17. yüzyılda Köprülüler döneminden önce, Devletin savunma ve ekonomi alanında büyük bir bunalım ve kargaşa içinde olup bu dönemde mali kaynakların askeri sınıf ve harem halkının özel çıkarlarına hizmet eder hale geldiği belirtilmelidir. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı tek bunalım savunma alanında değil, toprak rejiminde de kendini göstermiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fetihlerin durması, genişleyen toprakların tımar olarak dağıtılması sistemini işlevsiz hale getirmiş ve hazinenin de fakirleşmesine neden olmuştur. Üstelik Avrupa ile gerçekleştirilen savaşlar sonucunda mevcut savaş teknolojisinin yetersiz kaldığının anlaşılmasıyla tımar düzenine dayalı sipahiler ihmal edilerek maaşlı ve düzenli eğitim gören yeniçeri ordusunun sayısının artırılmasına ağırlık verilmiştir. Kapıkulu ordusunun sayısında yaşanan bu artışa paralel olarak nakit para ihtiyacında da artış gerçekleşmiş, para ekonomisinin yoğun olmadığı bir dönemde kurulmuş tımar sistemi ise hem bu yapısı nedeniyle hem de duran fetihler nedeniyle oluşan nakit ihtiyacını karşılayamaz hale gelmiştir. Oluşan acil nakit ihtiyacını karşılamak üzere de Devlet, miri arazide iltizam sistemine geçmiştir.³⁷⁸

İltizam sisteminde Devlet bir vergi kaynağını (*mukata'a*) satışa çıkarmakta, en fazla öneren kişiye bu vergiyi toplama görevi vermekte ve bu kişiye de mültezim denmekteydi. 17. yüzyılda kapıkulu sipahilerinin tekelinde olan bu vergilerin toplanmasında iltizam usulüne dönülmüş, 18. yüzyılda bu iltizamın süresi üç yıl iken daha sonra mültezimin mali durumu ve vergi toplamadaki etkinliği gözetilerek "hayat boyu" iltizam verilmeye başlanmıştır. Bu şekilde hayat boyu iltizam alanlar; şehirlerde tanınmış ve zengin kimselerden, mahallinde tanınmış eşraftan oluşmaktaydı. Böylece, taşrada Devlet adına vergi toplayan güçlü ve nüfuzlu bir sınıf ortaya çıkmış, bu sınıfa ise "ayan" denmiştir.³⁷⁹

³⁷⁷ Karpat, Jul. 1972, 246.

³⁷⁸ Cin ve Akyılmaz, 1995, 335.

³⁷⁹ İnalçık, 2018, 10-11.

İltizam sisteminin giderek artması ve fetihlerin durma noktasına gelmesiyle tımar sistemi bozulmuş, üstelik artan nüfus yeni alınan topraklara dağıtılamadığından içte nüfus baskısı artmış, bu durum bozulan ekonomiyle birleşince merkezi otoritenin gücünü sarsacak sosyal karışıklıklar meydana gelmiştir.³⁸⁰ Oluşan bu karışıklıklar için; topraksız ve işsiz kalan büyük bir çoğunluğun Anadolu içlerine dağılması, ücretsiz eğitim veren medreselerde kümelenmesi, öğrenimlerini bitirdikten sonra da gidecek yer bulamayıp 16. yüzyılın sonlarından itibaren köylere dağılıp eşkıyalık yapmaya başlamaları, yine topraklarını terk eden reayanın ve uzun savaşlar sonucunda toprağını kaybeden sipahilerin yüksek devlet görevlilerinin yanında ücretli asker olarak göreve başlamaları sonucunda taşra yöneticilerinin kuvvetinin artması, celali olarak adlandırılan bu birliklerin ise merkeze karşı sık sık ayaklanmaları ile 17. yüzyılın ortalarına kadar süren karışıklıklar örnek gösterilebilir.³⁸¹

Sahip oldukları silahlı birlikleri nedeniyle güçlenen ve merkezi otoriteye karşı gelmeye başlayan yerel yöneticilerin giderek artan bu özerkliklerini kısıtlamak için Devlet tarafından birtakım dengeleyici unsurlara başvurmak zorunda kalınmış, bunun sonucunda kadılar giderek artan bir önemi haiz olmuşlardır. Valilerin suiistimaline karşılık ayanlardan destek alan kadılar, valileri merkeze şikâyet etmek için arzuhaller yollamaya ve hatta ayanlar tarafından valilere karşı iş birliğine zorlanmış, kadılar zaman içinde giderek ayanların temsilcisi konumuna düşmüşlerdir.³⁸²

Ayanların giderek kuvvetlenişi yalnızca kadılarla valilere karşı iş birliği yapmalarından kaynaklanmayıp bozulan tımar sisteminin sonucu olarak Anadolu'daki pek çok sancağın İstanbul'daki yüksek rütbeli görevlilere ya da uçlardaki kale komutanlarına arpalık³⁸³ olarak tahsis edilmesinden kaynaklanmaktaydı. Şöyle ki kendilerine bu şekilde toprak tahsis edilmiş görevliler merkezi terk etmek yerine kendilerine tahsis edilen toprağın idaresi için müsellim veya mütesellim olarak adlandırılan bir vekil tayin etmekteydiler. Görevlendirilen toprağa gitmeyip yerine vekil atama uygulaması her ne kadar 16. yüzyıldan önceye dayanmaktaysa da dönemde yeni olan şey, atanan müsellim/mütesellimin yerel ayanlar arasından seçilmesidir. Böylece ayanlar giderek taşra teşkilatının yönetiminde etkin

³⁸⁰ Cin ve Akyılmaz, 1995, 332-333.

³⁸¹ Cin ve Akyılmaz, 1995, 333-334.

³⁸² İnalçık, 2018, 70-71.

³⁸³ "Osmanlılar'da devlet memurlarına hizmette buldukları sürece maaşlarına ilâveten, görevden ayrıldıktan sonra ise bir nevi emekli maaşı olarak tahsis edilen gelir için kullanılan terim." Baltacı, C. (1991). "Arpalık". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 392.

bir rol oynamaya başlamış, o kadar ki vekili buldukları sancakbeylerinden daha güçlü bir konuma erişmişlerdir.³⁸⁴

Böylesi bir karışıklık içinde yaşanan 1683-1699 dönemindeki savaşlarda meydana gelen yenilgiler ve nihayetinde 1699 yılında imzalanan Karlofça Anlaşması ise, Osmanlı Devleti'nin zihniyetinde oluşan farklılık için milat kabul edilebilir. Zira bu döneme kadar Avrupa karşısında güçlü, medeniyette ve teknolojiye, idarede ve orduda Avrupa'dan ileri bir Osmanlının varlığı kabul edilmekteyken, Karlofça Anlaşması ile Avrupa'nın üstünlüğü kabul edilerek bir ıslahat yoluna girilmiştir.³⁸⁵

17. yüzyılın sonları yalnızca Avrupa'nın üstünlüğünün kabul edildiği bir dönem olması nedeniyle değil, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde yer alan başkaca kabullerin de terk ediliyor olması nedeniyle önemlidir. 18. yüzyılda Divan-ı Hümâyun'un önemi azalmaya başlamış, icra yetkilerinin çoğu padişah ve sadrazamın şahsında toplanmaya başlamıştır.³⁸⁶ 18. yüzyılın sonlarında III. Selim tarafından devletin sadece ileri gelen devlet adamlarına ait olmadığı ve halkın da fikirleriyle devlet idaresine katılması gerektiğini savunması önemlidir.³⁸⁷ Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmak istemesi nedeniyle III. Selim'in saltanatı sonlandırıldığından her ne kadar yenilikçi düşünceleri hayata geçirilemese de II. Mahmut zamanında meşveret usulünün canlandırılması için, Divan-ı Hümâyun'un icra ve yargı görevlerini yerine getirmesi amacıyla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, yürütmenin yüksek kurulu görevini yerine getirmesi içinse Dâr-ı Şurây-ı Bâb-ı Âli kurulmuştur.³⁸⁸ Tez konumuz açısından daha önemli olansa saltanatın kamusal alanındaki fikri dönüşümüdür.

Bu dönemde klasik dönemden farklı olarak Osmanlı Padişahları kamusal görünürlüğe kavuşmuşlardır. Açıklamak gerekirse, 16. yüzyıla kadar halk nazarında Devlet sultanın kişiliği ile özdeş tutulmuş olmasına rağmen, toprak sisteminin giderek değişmesi, askeri disiplinin bozulması, mali kaynakların azalması, nüfus baskısı gibi etmenler nedeniyle içte giderek bunalan halk nazarında karizma padişahtan Osmanlı Devleti'ne geçmiş ve padişah Devlet'i temsil eder hale gelmiştir.³⁸⁹ Bununla birlikte, ister bizzat padişahın kendisi olsun isterse padişahın temsil ettiği devlet tarafından, oluşturulan siyaset her zaman padişahın bedeni gibi dışsal ve görünmezdir.³⁹⁰ Padişahın bu görünürlüğü klasik dönemde

³⁸⁴ İnalçık, 2018, 72-74.

³⁸⁵ İnalçık, 2018, 3-4.

³⁸⁶ Cin ve Akgündüz, 1990, 259.

³⁸⁷ Cin ve Akgündüz, 1990, 259.

³⁸⁸ Cin ve Akgündüz, 1990, 260.

³⁸⁹ Çaha, Ö. (1994). "Osmanlı'da Sivil Toplum". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49(3), 84.

³⁹⁰ Kırılı, 2009, 27.

İstanbul'dan sefer için ayrılışları ve seferden dönüşleri için gerçekleştirilen geçit törenleri ile sağlanmaktayken, 16. yüzyılın sonlarından itibaren İstanbul'a zafer kazanmış olarak dönme ihtimali azalmış olan padişahların 17. yüzyıldan itibaren bu imkanlarının azalması nedeniyle; av gezileri, kılıç kuşanma, Cuma namazı sonrasında halktan arzuhallerin toplanması, Ramazan ayında hırka-i şerif ziyareti gibi görünürlüğü artıracak farklı yöntemler geliştirilmiştir.³⁹¹ Böylece, Habermas tarafından temsili kamusalılık olarak adlandırılan iktidarın kamu önünde görünür kılınması hususu gerçekleştirilmeye başlanmış, padişahın bedeninde gizemli ve dışsal kılınan siyaset halk nezdinde görünür hale gelmeye başlamıştır.

392

3.2.2. Lale Devri ve Patrona Halil Ayaklanması

17. yüzyılın sonlarında Batı medeniyetinin üstünlüğünün kabulü ve teknik alanlarda onu örnek alma hareketi bir zihniyet değişikliği ve kültür hareketi olarak kabul edilecekse, bu kültür hareketi kendini daha baskın olarak savunma araçlarında ve devamında bu alandaki eğitimde kendini göstermiştir. 18. yüzyılda Osmanlı Devleti artık Batı'dan -özellikle Fransa'dan- alınan askerlik sistemi, eğitmen ve okullar aracılığıyla savunma yapısını oluşturmaktadır.³⁹³

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Batı'yı örnek alması, savunma alanı dışında, yüksek kesimin sosyal yaşamında da kendini göstermiştir. 1718-1730 yılları arasında geçen ve Lale Devri olarak adlandırılan bu tarih aralığı Batı medeniyetinin daha ilerde olduğu anlayışının kabul edilerek bu medeniyetin yaşamının taklit edildiği bir dönem olarak açıklanabilir. Lale Devri kısaca bu bakış açısını temsil eden bir sefahat ve gevşeme hareketi olarak da kabul edilebilecek olup bu dönemin en önemli özelliği başta saray olmak üzere yüksek idarecilerin ve servet sahibi kişilerin lüks, ihtişam ve iyi yaşama olan hevesleridir.³⁹⁴

Saray ve yüksek sınıfın yaşadığı bu hayatın kamuoyu nezdinde hoş karşılanmaması şaşırtıcı olmasa gerektir. Zira bu dönem, reyanın ekonomik olarak büyük bir güçlük içinde kaldığı, büyük şehirlere göçün devam ettiği, köyler boşaldığı için üretimin düştüğü ve gelirlerin giderek azaldığı, esnaf ve loncaların ağır vergi yükü altında ezildiği bir dönemdir.³⁹⁵ Üstelik aynı dönemde Avusturya karşısında uğranılan ağır yenilgiden sonra

³⁹¹ Kırlı, 2009, 27.

³⁹² Kırlı, 2009, 27.

³⁹³ İnalçık, 2018, 9.

³⁹⁴ İnalçık, 2018, 7-8.

³⁹⁵ Özcan, A. (2007). "Patrona İsyanı". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 189.

dönemin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın barışçıl politika izlemesi neticesinde savaş yanlısı devlet adamlarıyla ters düşmesi bir yana, Belgrad gibi önemli bir mevkiinin elden çıkması kamuoyunda da rahatsızlık oluşturmuş; bunun üzerine hem savaş yanlılarını memnun etmek hem de kamuoyunda oluşan hoşnutsuzluğu gidermek için İran'a açılan savaşın da başarısızlıkla sonuçlanması kamuoyunu iyiden iyiye hoşnutsuzluğa sevk etmiştir.

396

Mevcut siyasi hoşnutsuzluk ve ekonomik bunalımın yanında yalı, köşk ve konak inşalarının çoğalması, buna bağlı olarak sefahat ve israfa artışın yaşanması, yine yüksek rütbeli sınıflarda eğlence ve dünyevi zevke düşkünlüğün gözle görülür hale gelmesinin, dini çevre ile birlikte³⁹⁷ özellikle merkezdeki kamuoyunun çoğunluğunu oluşturan esnafın -bir önceki bölümde aktarıldığı şekilde- sahip olduğu fütüvvet ahlakıyla bağdaşmaması karşısında, bir ayaklanmanın yaşanması kaçınılmaz olmuştur.³⁹⁸

Patrona Halil, yandaşlarının yanı sıra Kapalıçarşı esnafını, hareketi meşru kılacak bir kadı ve vaiz ile yeniçeri ocağını yanına alarak bir isyan başlatmıştır. Zamanla tüm ulema bu isyana katılmış, zindanlardaki tüm hükümlüler serbest bırakılmış, mahallelere adamlar gönderilerek halk harekete dahil edilmiş, o kadar ki Rum ve Ermeni cemaatlerinden de bu ayaklanmaya katılım sağlanmış.³⁹⁹ Esnaf ayaklanmasıyla başlayan ve giderek halk ayaklanmasına dönen bu hareketinde konak ve yalılar ateşe verilerek yağmalanmış, Sadrazam Damat İbrahim Paşa idam edilmiş, Sultan III. Ahmed ise tahttan indirilmiştir.⁴⁰⁰

3.2.3. Ayanlar ve Sened-i İttifak

Osmanlı Devleti'nde 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren taşrada merkezi otoritenin zayıflamaya başlamasına paralel bir şekilde ortaya çıkan ve zaman içinde giderek güçlenen bir zümre olarak kabul edilen "ayan"; bir kentin ya da bölgenin ileri gelenleri, etkili ve nüfuzlu kişileri ya da halkın temsilcisi anlamına gelmektedir.⁴⁰¹ Ayanlar, yerel bağları güçlü olan ailelerden çıkmakla birlikte, şeriye sicillerinden ve mahzarlardan anlaşılacağı üzere, homojen bir yapı göstermeyip farklı sosyal gruplardan müteşekkildir. Buna göre ulemalar,

³⁹⁶ Özcan, 2007, 189.

³⁹⁷ Özcan, 2007, 189.

³⁹⁸ İnalçık, 2018, 10.

³⁹⁹ İnalçık, 2018, 128.

⁴⁰⁰ İnalçık, 2018, 9, 129-130.

⁴⁰¹ Cin ve Akyılmaz, 1995, 346.

ağa unvanını taşıyan kapıkulları (kethüda, yeniçeri, çavuş gibi), tüccarlar ve lonca reislerinin ayan olabildikleri görülmektedir.⁴⁰²

Öncesinde ayanların önemli bir konumda olmadıkları; fakat ilerleyen zaman içinde bozulan toprak düzeni ve değişen mali düzen çerçevesinde güçlenerek farklı bir zümre olarak ortaya çıktıkları yukarıda aktarılmıştı. Bu güçlenme öyledir ki, sancak ve kazalara gönderilen görevliler, yeniçeriler, kadı, naip ve mütesellimler gibi görevlilere hitaben yazılan fermanlarda dahi ayanlardan yardım istendiği görülmektedir.⁴⁰³

1683'te başlayan Avusturya savaşları ile iyice bozulan mali dengeyi yeniden sağlamak ve hazineye nakit girişini sağlamak adına miri mukata'aların "kayd-ı hayat" şartı ile devlet ricalinin yanı sıra ayanlara da iltizam olarak verilmesi ile (*malikane sistemi*), halihazırda servet sahibi olan bu kimseler diğer devlet görevlilerinden çok daha kısa sürede daha fazlaca servet sahibi olabilmişlerdir.⁴⁰⁴ Zira malikane, esas olarak sultanın hası olarak serbest bir toprak parçasıdır ve bu nedenle malikaneci reayadan, temel vergilerin yanından diğer resim, harç ve cezaları toplama yetkisine sahiptir.⁴⁰⁵

Esasında vergi toplamaktan başka hiçbir idari yetkisi bulunmayan mültezimlerin haksız ve defterde yazılandan daha fazla vergi toplamak suretiyle servetlerini çok kısa sürede katlama imkanları bulunması şaşırtıcı olmasa gerektir.⁴⁰⁶ Üstelik zaman içinde malikaneleri küçük parçalara ayrılıp alt mültezimlere kiraya verilmesi suretiyle bir malikaneci hiyerarşisi ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁷ Her ne kadar bu kimseler hakkında halk şikayette bulunabiliyor ve bu kimseler cezalandırılıyorsa da, bu şekilde mültezimlik yapan ayanların halka zulmetmeye devam ettiği şeriye sicillerinden görülebilmektedir. Servetlerini toprağa yatıran bu kimseler, reyanın ekonomik güçsüzlüğünden yararlanarak onları borçlandırmakta, böylece toprak üzerinde Devletin kiracısı niteliğinde olan reyanın bu özelliğine son vererek onları ortakçı ya da kendi ırgatları haline getirmişlerdir.⁴⁰⁸

Ayanların güçlenmesinde bir başka unsur da yukarıdaki bölümde açıklandığı üzere, mütesellim sıfatını da kazanmalarındır. Başlangıçta bizzat valiler tarafından gerçekleştirilen, daha sonra valilerin atadıkları temsilciler tarafından gerçekleştirilen bu görev, 17.yüzyılın

⁴⁰² Cin ve Akyılmaz, 1995, 348.

⁴⁰³ Özkaya, Y. (1978). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu". *Bellekten*, XLII (168), 667.

⁴⁰⁴ Özkaya, 1978, 668.

⁴⁰⁵ Özyüksel, 2016, 232-233.

⁴⁰⁶ Özkaya, 1978, 669.

⁴⁰⁷ Özyüksel, 2016, 232.

⁴⁰⁸ Özyüksel, 2016, 231.

sonlarında ayanların temsilci olarak görevlendirilmesine döndüğünden ayanlar yerelde gittikçe güçlenmişlerdir. Öyle ki yüzyılın sonuna gelindiğinde ayanlar arasından bir kişi “reis-i ayan” olarak seçilmeye ve bölgenin devletle ilişkisini yürütmekle görevlendirilmeye başlanmıştır. Bu sayede yerelde yönetim fiilen ayanların eline geçmiştir.⁴⁰⁹ Üstelik artık, Devlet tarafından geliştirilmiş resmi bir ayan tanımı da bulunmaktadır: “*Yetkili, çevresince iyi tanınan, dürüst, zengin ve sözü çevresince dinlenen kişi.*”⁴¹⁰

Ayanların mütesellimlik üzerindeki kontrolleri neticesinde mütesellimlik yalnızca belirli ailelerin tekelinde kalmış, böylece zaman içinde güçlenmelerinin yanında fiili olarak da valilerin görevlerini icra etmişlerdir. Askeri sınıf mensupları, ağalar, ulema, lonca başkanları ve tüccarlar gibi bölgenin ileri gelenlerinden oluşan ayan meclisleri, 18.yüzyıl boyunca güvenliği sağlama, vergilerin dağıtımı ve yerel giderlerin tespiti gibi meselelerde giderek artan bir rol oynamıştır. İşte mütesellimler de bu ayan meclisleri içinden çıkar hale gelmiş, göreve devamları için de ayan meclisleri ile uyumlu olarak çalışmak durumunda kalmışlardır.⁴¹¹ Bu noktada belirtilmelidir ki, oluşturulan bu ayan meclisleri, yalnızca yerel yönetimin güçlenmesinde değil, merkezîyetçilik yerine adem-i merkezîyetçiliğin hızlanmasına da katkı sunmuştur.⁴¹²

Yine de bu yüzyıl için belirtilmelidir ki ayanlar hiçbir zaman yerelde bağımsız bir otorite olmak istememiş, tam tersine devlet ve reaya arasında bir konumlamayı her zaman tercih etmiştir. Batı’da feodal düzen yıkıldıktan sonra dahi toprak aristokratlarının yeniden güçlenmek için bürokraside kilit noktalarda kümelenme ya da bürokratları toprak aristokrasisine yönlendirme gibi eylemleri bulunmasına karşın bu yüzyılda ayanların bu yönde bir çabalarının bulunmadığını belirtmek gerekir.⁴¹³ O kadar ki merkezi iktidarla doğrudan çatışma içinde bulunanlar dahi, padişahın yalnızca tanınmaları ile hayatlarının ve sahip oldukları pozisyonların tanınması talebinde bulunmuşlardır.⁴¹⁴ Keza sahip oldukları güç ve askeri sınıfla olan ilişkileri vasıtasıyla bürokraside bir dönüşüm yaratabilecek, en azından loncalarla işbirliği içinde olmak suretiyle kendi idari bağımsızlıklarını sağlayabilecek güçte olmalarına rağmen, bu yolu tercih etmedikleri anlaşılmaktadır.⁴¹⁵

⁴⁰⁹ Özyüksel, 2016, 234.

⁴¹⁰ Heper, 1980, 88.

⁴¹¹ İnalçık, 2018, 75-76.

⁴¹² İnalçık, 2018, 85.

⁴¹³ Heper, 1980, 88.

⁴¹⁴ Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi Ayanlar, Bürokrasi, Demografi ve Modernleşme*. (Birinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 126.

⁴¹⁵ Karpat, 2019, 129.

18. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ayanların sayıları bir hayli artmış, üstelik ayanlar o kadar güçlenmişlerdir ki artık şehir kethüdaları ayanlar adına vergi toplar hale gelmiştir.⁴¹⁶ İlâveten şehir kethüdaları kendileri için de halktan para toplamaya başlamış, bunun yanı sıra ayanlar başkaca fesatlığı bu kethüdalara yaptırmış, kendilerinden izahat istendiğinde ise durumdan haberleri olmadığını belirtmişlerdir. Durum öyle bir hal almıştır ki, artık ayanlar kethüdalık işini kendi adamlarına yaptırdıklarından, 18.yüzyılın ikinci yarısında fermanlarda kethüdaların lafı pek az geçmekte, doğrudan ayanlara hitap edilmekteydi.⁴¹⁷

Ayanların bir kısım cemaati himayeleri altına alarak onları vergiden muaf tuttukları da bilinmektedir. Gayrimüslim cemaatten bir kısım kişinin, cizye vergisinden muaf olmak için ayanın himayesine girmesi sonucunda Devletin mali açıdan zarar ettiği, özellikle yazılan fermanlarda duruma dikkat çekildiği görülse de durum önlenememiştir. Bu durum öyle bir hal almıştır ki sonunda ayanın himayesine giren bu kimseler ayanın idari olarak da kuvvetlenmesini sağlamış; Devlet, askerin geçeceği yere mal alınarak nakledilmesi, eşkiyanın yakalanması, asker temin edilmesi gibi durumlarda da ayandan yardım talep eder hale gelmiştir.⁴¹⁸

Mütesellimlik bahsinde bahsedilen kadı başkanlığındaki ayan meclisleri, ayanların yerel yönetimdeki ilk görevleri değildir. Ayan meclislerinden önce de ayanlar, kadı denetiminde olsa da çeşitli kamu ve belediye hizmetlerini yerine getirmişlerdir. Bu hizmetlerden ilki, şehrin bir bütün olarak ekonomik refahını gözetmektir. Klasik bir Osmanlı şehrinde toplum çoğunluğunu esnaf ve esnafın bakmakla yükümlü olduğu kişilerden oluştuğundan, şehrin ekonomik refahını sağlamanın temel yollarından biri lonca faydasına olan ekonomik koşulların sağlanmasıdır. Bu nedenle düzenli bir hammadde arzının sağlanması ile fiyat tespiti ayanların temel endişelerinden olup bunun sağlanabilmesi için lonca temsilcileriyle birlikte ayanların kadı huzurunda resmi fiyat listelerinin hazırlanmasında hazır buldukları hususu kaynaklarda yer almaktadır. İlâveten, loncalar gereksiz olarak fiyat artırdıkları zaman, içinde ayanların da bulunduğu bir komitenin meseleyi halletmek için kadıya gittikleri yine kayıtlarda yer almaktadır. Ayanların bir diğer görevi, kamu binalarının bakımı hakkındadır. Bir binanın inşası gerektiğinde kadı tarafından

⁴¹⁶ Özkaya, 1978, 670.

⁴¹⁷ Özkaya, 1978, 670.

⁴¹⁸ Özkaya, 1978, 672-673.

görevlendirilen ayanlar komitesinin kararına göre binanın inşa edileceği yerin tespit edildiği yine kaynaklarda yer almaktadır.⁴¹⁹

Tez konusu açısından, ayanların içinde buldukları komite ile fiyat artışını kadıya şikâyet etmeleri, hammadde arzı ve fiyat tespitinde yer alma görevlerinden belki de daha çok önem arz etmektedir. Zira ayanlar tarafından yerine getirilen bu görev, içinde buldukları toplumu doğrudan etkileyen bir mesele hakkında, içinde buldukları komitenin diğer üyeleri ile bir araya gelerek istişarede bulunmakta ve konu hakkında karar alarak meselenin halli için gerekli makama başvuruda bulunmaktadırlar.

Ayanların kamuoyu kapsamında belirtilmesi gerekli asıl önemli özellikleri ise, bu bölümde aktarılmaya çalışılan yereldeki güçlerini, Devlet kararlarını etkilemek için kullanmalarıdır. Bu kapsamda verilebilecek ilk örnek, kadılar dahil herhangi bir devlet görevlisinin görevi üzerinde oynadıkları roldür. Yukarıda aktarılmaya çalışıldığı üzere, yerel güç odağı haline gelen ayanların o yerde görevli bulunan devlet görevlileri hakkındaki fikirleri önem teşkil etmektedir. Bu nedenle bir devlet görevlisi atanmadan önce yereldeki ayanların o kişi hakkında olumlu bir fikre sahip olmaları gerekmektedir. Bununla da sınırlı kalmayıp görevde bulunanlar hakkında arz-ı mahzar (*ya da diğer bir ifadeyle imdatnameler*⁴²⁰) yazılmasını sağlayarak ilgilinin görevden alınmasını sağladıkları da kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca şerîye sicillerinden ve mühimme defterlerinden anlaşıldığı kadarıyla, şehir ya da eyaletin kamu hayatıyla ilgili devamlı olarak dilekçe gönderdikleri görülmektedir.⁴²¹ Ayanların bu kadar etkin olmaları, Devlet tarafından geliştirilen resmi tanımlarında dahi yer alan “çevresince sözü dinlenen” bir kimse olmaları - kısaca önder konumunda olmaları- ve Osmanlı toplum yapısı ile dönem koşulları karşısında şaşırtıcı olmasa gerektir.

Ayanlar sahip oldukları güç ve imkanlar dahilinde öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, kamu hizmetinin görülmesinde fikirleri alınan ve yazdıkları dilekçelerle kamu görevlilerinin dahi atanmasını ya da görevden alınmasını sağlayan bir grup olmaktan çok daha öte olarak, Devletin hakkında önlemler almak zorunda kaldığı, yine de başarılı olamadığı ve nihayetinde, bizatihi devlet iktidarını kontrol altına almaya teşebbüs eden bir zümre haline gelmişlerdir.

⁴¹⁹ İnalçık, 2018, 86-87.

⁴²⁰ Cihan ve Doğan, 2007, 68.

⁴²¹ İnalçık, 2018, 87.

Zaman içinde giderek güçlenen ve “yerel bölgenin ileri gelenleri”nden “hanedan”a evrilen ayanlar; merkezi otoriteye karşı duydukları bağlılığın azalması ile sahip oldukları maddi gücün, konumun ve silahlı kuvvetlerinin etkisiyle ayaklanmaya başlamış, o kadar ki Rumeli’de Sirozi İsmail Bey, Anadolu’da Cebbarzade Süleyman Bey, Bilecik’te Kalyoncu Mustafa gibi hanedanlar, bağımsızlıklarını ilan ederek diledikleri gibi hareket etmeye başlamıştır.⁴²² Gerçi bu noktada hususun, merkezi iktidara karşı içte yaşanan ayaklanmadan ziyade, ayanların temsil ettiği “kırsal kesimin üst tabakası” şeklinde oluşan yeni toplumsal düzenin merkez tarafından kabul edilmemesinden kaynaklanan sıkıntılar şeklinde yorumlanması gerektiğini kabul eden bir görüşün de mevcut bulunduğu ifade edilmelidir. Bu görüşe göre, değişen ve dönüşen toprak sisteminin ihtiyaç duyduğu verimli yönetimi oluşturmaktan ziyade tebaa üzerinde mevcut olan patrimoniyal otoritenin devamını sağlama ve ekonomi kaynakları kontrol etmeye devam etme arzusunda olan yönetim tarafından, ayanlar tarafından ileri sürülen talepler “şeriatın ve sultanın yetkilerini ihlal” olarak yorumlandığı ifade edilmektedir.⁴²³

III. Selim’in Nizam-ı Cedid hareketi, İstanbul’da yeniçeriği ocağının halk ve ulema ile iş birliği yaparak ihtilale girişmesi, Rusya ile girilen savaş gibi olaylar silsilesi ile hem dışarda savaşla hem de içeride oluşan karışıklıklarla baş etmek zorunda kalan Osmanlı’nın, merkezi otoritenin yeniden sağlanması için girişimlerde bulunması şaşırtıcı olmasa gerektir. Sadaret makamında bulunan Alemdar Mustafa Paşa’nın, imparatorluğun tüm valileri ile ayanları toplantıya çağırması ile başlayan süreç sonucunda hazırlanarak Sultan II. Mahmud’un hatt-ı Hümayun ile tevşih ve tasdik eylediği Sened-i İttifak belgesi⁴²⁴; devlet iktidarının, ayanların isteklerini göz önünde bulundurarak hareket etmek zorunda kalmasını tasdiklemesi açısından, tez konusu bağlamında önemlidir. Zira bu belgede, her ne kadar padişahın otoritesinin devletin temeli olduğuna ile padişah ve devlet otoritesinin korunması için kefil olunmasına hükmedilmişse de yedinci maddesinde vükela ile hanedanlar arasındaki görüşme sonucunda haksız vergilerin kaldırılması için verilecek kararların korunması gerektiğine karar verilmiştir.⁴²⁵ Vergilerin kararlaştırılmasında kamuoyu teşkil

⁴²² Özçelik, A.S. (1959). “Sened-i İttifak”. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 24(1-4), 2.

⁴²³ Karpat, 2019, 128-129.

⁴²⁴ Özçelik, 1959, 7.

⁴²⁵ “Fukara ve re’ ayanın himayet ve siyaneti dahil esas olduğuna nazaran hanedanarı ve vüclih tarafından zir-i idarelerinde olan kazaların asayişine ve fukara ve re’ayamn tekilifleri emrinde hadd-i i’tidale ri ‘ayet hususuna dikkat olunmak lazimedden olmağla ref’ -i mezalim ve ta’ dil-i tekilif hususuna vükela ve memalik hanedanlan beynlerinde bi’l-müzakere ne vechile karar verilür ise anın dahi devam ve istikranna ve mugayiri olarak zulm ve ta’ addi vuku’ a gelmemesine’ tina oluna. Ve her hanedan yek-diğerin haline nezaret birle hilaf-ı emr ü rıza ve mugayir-i şeri’at-ı garra zulm ve ta’ addi eder olur ise salimen ani’l-garaz Devlet-i Aliyye’ye ihbar eyleyüp bi’l-ittifak men’ine ikdam oluna. işbu şerayıt-ı seb’aya bi’l-müzakere karar verilüp hilafına

eden hanedanların dikkate alınması gerektiğine ilişkin bu hüküm ayrıca, padişah otoritesinin sınırlandırılması manasına geldiğinden önem arz etmektedir.⁴²⁶

Ayanların yereldeki belirli bir güç odağı olarak ele alınarak kamu hizmetlerinin planlanmasından yürütülmesine kadar çeşitli konularda onların görüşlerinin dikkate alınması, kamuoyunun devlet iktidarı üzerindeki etkisinin bir ayağı ise, kamuoyunun bir diğer ayağı da yereldeki halkın ayanlar üzerindeki etkisidir.

Bir sonraki bölümde şikâyet mekanizmaları aktarılırken, halkın yönetiminden memnun olmadığı görevlileri kadı mahkemeleri başta olmak üzere çeşitli makamlara, bireysel ya da toplu olarak şikâyet edebildikleri açıklanacaktır. Fakat bu bölümden önce de ifade edilmelidir ki, bu durum ayanlar için de geçerli olup yerelde yaşayan halk tarafından gelen şikâyetler sonucunda ayan görevden alınabilmekte, sürgün edilebilmekte, hakkında müsadere kararı ve hatta idam kararı alınabilmektedir.⁴²⁷ Bu nedenle ayanlar, gaspla gelmiş olsalar dahi, halkın güvenliğini sağlamak ve vergi yükünü azaltmak suretiyle halkın desteğini almaya gayret etmişlerdir.⁴²⁸

3.2.4. Kahvehaneler ve Havadis Jurnalleri

Klasik dönemde kahvehanelerin, kuruluşundan beri çeşitli nedenlerle toplumun belirli bir kesimi ve merkezi iktidarın tepkisini aldığı yukarıda anlatılmıştı. 1592 yılında Şeyhülislam Bostanzâde Mehmed Efendi'nin verdiği fetvada kahvenin beden için yararlı olduğunu söylemesi, en azından kahve üzerindeki tartışmaları bitirmiş, bu da kahvehanelerin sayılarının gün geçtikçe artarak günlük hayatın ayrılmaz bir parçası olmalarını sağlamıştır.⁴²⁹

Ne var ki kahvehaneler hakkındaki tartışma son bulmamış ve kahvehaneler, sahip oldukları heterojen müşteri profili ve kahvehanelerde gerçekleştirilen devlet sohbeti nedeniyle siyasi iktidarın tepkisini çekmeye devam etmiştir.⁴³⁰ Bu dönemde kahvehanelere yönelik artan tepkilerin nedeni olarak; Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinde İslam'ın safiyetinin kaybedilmesi olarak gösterilmesi sonucu Sufilikle bağdaştırılan her şeyin reddedilmeye başlanması olarak gösterilebilecekse de⁴³¹ 17. yüzyılda kahvehanelerin

hareket olunmamak üzere kasem-i billah ve ahdi bi'r-resill vaki' olmağla hıfzenli'l-mevasik işbu sened-i mu'teber ketb ü tenmik olundu."(Akyıldız, A. (1998). "Sened-i İttifak'ın İlk Tam Metni". *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2, 219.

⁴²⁶ İnalçık, 2018, 101.

⁴²⁷ İnalçık, 2018, 91.

⁴²⁸ İnalçık, 2018, 91.

⁴²⁹ Akbulut, 2015, 564.

⁴³⁰ Kırılı, 2009, 20.

⁴³¹ Kafadar, 2009, 68.

kapatılmasında en önemli etkenin, siyasi içerikli sohbetlerin yapılması olduğu belirtilmelidir. Gerçekten de bu dönemde, ilk müdavimlerinden farklı olarak seçkinlerden ziyade alt sınıf reayanın kahvehanelerde bulunduğu ve devlet meseleleri hakkında konuştukları kayıtlarda görülebilmektedir. Örneğin IV. Murad döneminde kahvehanelerin kapatılmasına ilişkin olarak Naima, bu yasakların keyfi olmadığı ve meşru bir amaca yönelik olduğunu açıklarken, kahvehanelerde işe yaramaz insanların bir araya gelip dedikodu ve yalanlarla atama ve azillerden bahsedip devlet ricalini eleştirdiklerini belirtmekte ve bu yasaklar sayesinde halkın sadakat ve doğru yola gelmesinin amaçlandığını belirtmiştir.⁴³² Gerçekten o döneme ilişkin mühimme defterleri ve şeriye sicilleri incelendiğinde durum daha net olarak ortaya konmuş olacaktır. Örneğin, Kasımpaşa'da İbiş adlı bir kişi kahvehanesinde dedikoduya sebebiyet verdiği için kahvehanesinin yıkılıp kendisinin Bozcaada'ya sürgüne gönderilmesine ilişkin hükme dayanak teşkil eden veya Karaağaç Yalvaç çarşısında kahvehane açan kişiler hakkında yapılan şikayette ileri sürülen husus hep aynıdır: kahvehanelerin fitne ve fesat yuvası olması.⁴³³

Klasik dönemde baskın olan patirmonyal sistemin ve mutlak merkezi iktidarın getirisi nedeniyle bir mekânda farklı toplumsal kesimlerin bir araya gelmesinin istenmemesi ve bu nedenle kahvehanelere karşı bir tutum sergilenmesi anlaşılabilir bir durumdur. Bununla birlikte halihazırda zaten mutlak iktidarın olduğu bir dönemde devletin neden reaya tarafından yapılan bu “devlet sohbetleri”ne bu kadar karşı olduğu hususu, açıklanmaya muhtaçtır.

19.yüzyılda basının gelişmesine kadar toplumda bir haberin duyularak kitlelere yayılmasının en kolay yolu bu söylentilerdir. Dolayısıyla halk tarafından gerçekleştirilen bu dedikodu ve devlet sohbetinin, halkı yönlendirerek kamuoyu oluşturma imkânı çok büyüktür. Bu durum, toplumun okuma yazma oranı ile de desteklenebilir. Zira, yukarıda kamuoyu başlığı altında belirtildiği üzere, okuma yazma oranı düşük ve yazı yoluyla haber yayma oranının sınırlı olduğu toplumlarda bu tip söylentiler, toplumsal iletişimin ve haber yaymanın en önemli aracı haline gelmektedir.⁴³⁴ Haberin yayılmasıyla birlikte toplumsal iletişimi de aynı anda sağladığından, kamuoyu oluşturmaya en elverişli araç haline gelen söylenti, bu özelliği nedeniyle mutlak iktidarı savunan bir devlet açısından zaten bir tehdit unsuruyken, söylentinin kaynağı belirsiz ve doğal olarak kontrol edilemez olması da onu

⁴³² Kırlı, 2009, 21.

⁴³³ Yaşar, 2010b, 44.

⁴³⁴ Kırlı, 2009, 22.

mutlak iktidar için daha da tehlikeli kılar.⁴³⁵ Üstelik, mutlak iktidar rejimlerinin temelinde, siyaset yapma tekelinin yalnızca hükümdarda olduğu anlayışının karşısında, halkın devlet meselelerine ilişkin konularda konuşmak suretiyle de olsa siyasete katılması kabul edilebilir bulunmasa gerektir.⁴³⁶

Üstelik bu dönem kahvehanelerinin çok büyük bir çoğunluğunun yeniçeri kahvehaneleri olmasının, onları devlet katında daha da önemli ve engellenmesi gerekli hale getirdiği dikkatlerden kaçmamalıdır. Yeniçeriler esasen sayılarının azlığına karşılık disiplinleri ve yetenekleri ile Osmanlı'nın silahlı kuvvetlerinin belkemiğidir. Genelde köle kökenli olup gayrimüslim tebaa içinden devşirme sistemiyle toplanmış ve prensip olarak halktan uzak kalmaları istenmiştir. Bununla birlikte yeniçerilerin çoğu İstanbul'un güvenlik ve asayişinden de sorumlu olduklarından halktan o kadar kopuk olmadıkları, reaya ile temas halinde oldukları belirtilir. 18. yüzyılda devşirme sistemine son verildiğinde, yeniçerilerin disiplini azalmaya başlamış, üstelik ekonominin de bozulmasıyla maaşlarında düşme olduğundan askerlik dışında işlerle meşgul olmaya başlamışlardır. Bunun üzerine pek de ayrıcalıklı bir maharet istemeyen kahvehane işletmeyle uğraşmaya başlayan yeniçeriler sayesinde, İstanbul'da "yeniçeri kahvehaneleri" çoğalmaya başlamıştır.⁴³⁷

Zaten kurulduğundan beri fitne ve fesat karıştırdığı ileri sürülen kahvehanelerin bu dönemde yeniçeriler tarafından işletiliyor olması, merkezi otoriteye yakın kimseler tarafından ileri sürülen bu iddiayı iyice güçlendirmiştir. Silahlı kuvvet olan yeniçerilerin çeşitli ayaklanmalara karışıyor olması zaten onları şehirli nüfusun en fitneci kesimi olarak görülmesine yol açmaktaydı, bir de kahvehane açarak toplumsal hayata karışmakla kalmayıp bu çeşit fitne ve fesada kaynaklık etmeleri, merkezi otoriteyi özellikle İstanbul'daki kahvehanelere karşı iyice karşıt görüşe sevk etmiştir. Bu sonuca varılırken, yeniçerilerin 18.yüzyılda devlet gücüne karşın halk lehine birer dengeleyici toplumsal güç oldukları yönündeki değerlendirme⁴³⁸ de dikkatlerden kaçmamalıdır. Yeniçeri Ocağının 1826'da Vaka-i Hayriye ile dağıtılmasını müteakiben yeniçeri kahvehanelerinin de aynı kaderi paylaştığı ifade edilmelidir.⁴³⁹

⁴³⁵ Kırlı, 2009, 22.

⁴³⁶ Kırlı, 2009, 23.

⁴³⁷ Çaksu, A. (2010). "18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri". A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 86.

⁴³⁸ Çaksu, 2010, 87.

⁴³⁹ Çaksu, 2010, 87.

Bu noktada kahvehanelerin kamuoyu yaratmadaki yerinin devlet tarafından nasıl karşılandığına dönülmelidir. Her ne kadar merkezi otorite tarafından kamuoyunun veya dönemki adıyla “devlet sohbetleri”nin susturulması gerektiğine ilişkin bir kanaat mevcutsa da öncelikle takip edilmesi ve denetlenmesi, yeterince rahatsızlık verici bir seviyeye geldiğinde kahvehanelerin kapatılması yoluna gidildiği belirtilmelidir. Anonim ve belirsiz bu sohbetlerin takibi ve denetlenmesi ise, kahvehanelere yerleştirilen hafiyeler vasıtasıyla gerçekleştirilmektedir.⁴⁴⁰

Hafiyeler vasıtasıyla yapılan bu denetimin 1840’tan sonra sistem ve amaç değiştirdiği söylenmelidir. Fakat bundan önce, 1840’a kadar yapılan bu denetimin incelenmesinde fayda bulunmaktadır. Bu dönemde merkezi otoritenin “devlet sohbeti”ne bakış açısı, yukarıda aktarıldığı üzere, denetlemek ve yeterince rahatsızlık verici seviyeye geldiğinde susturmak şeklinde olduğundan, kahvehanelere yerleştirilen askeri sınıftan hafiyelerin varlık amacı bu sohbetleri yapanları tespit ederek ilgili kişileri ve mekân sahiplerini cezalandırmaktır.⁴⁴¹ Ek olarak, bu şekilde yapılan denetim daha çok kriz zamanlarında yoğunlaşmakta, bu nedenle tebaanın günlük yaşamının her anına sirayet edilemediği gibi devletin toplumsal yapının tamamına da ulaştığı söylenemeyecektir.⁴⁴² Dolayısıyla 1840’tan öncesi için yapılan bu dinleme faaliyetinin, kamuoyu doğrultusunda politika geliştirmek veya mevcut kararları değiştirmek için yapılmadığı, bu dönem için kamuoyunun böyle bir işlevinin bulunmadığı değerlendirilmelidir.

1840’tan önce düzensiz, süreksiz ve münferit nitelikte olan dinleme faaliyeti, bu tarihten sonra da devam etmekle birlikte sürekli ve düzenli bir niteliğe bürünmüş, özellikle II. Abdülhamit devrinde zirve noktasına ulaşılmıştır. Askeri sınıfın yanında artık toplumdan kişilerin de hafiyeler olarak görevlendirildiği bu dinlemede, sözü söyleyenin kim olduğu, nerede söylediği gibi detaylara yer verilmek suretiyle söylem yazıya dökülmektedir.⁴⁴³

“Sütlüce’de Ahmed Efendi’nin kahvesinde muhtâr-ı evvel Hâcî İbrahim Efendi “ricâl-i Devlet-i Aliyye’de evveli şân var idi, şimdi ne veziri ve ne defterdârı bellü” deyu Mâbeyn-i hümâyun’dan muhrec İzzet Ağa’ya hitaben söylediği işidilmiş olduğu.”⁴⁴⁴; “Ayazma Kapusu’nda iskemleci Ali’nin nakli “Trabzon Valisi Osman Paşa Sürmene kazâsına salyâne tevzi etmiş, ve ahali dahi biz boğazımıza ekmek

⁴⁴⁰ Kırılı, 2009, 23.

⁴⁴¹ Kırılı, 2009, 24.

⁴⁴² Kırılı, 2009, 24.

⁴⁴³ Kırılı, 2009, 26.

⁴⁴⁴ Kırılı, 2009, 102.

bulamıyoruz deyu ayaklanıb Paşa'nın üzerine cumhur etmişler...deyu söylediği işidilmiş olduğu.”⁴⁴⁵

gibi örneklerden, söyleme karışılmadığı, doğrudan söyleyen kişinin ağzıyla söylemin yazıya döküldüğü görülmektedir.

Bu dönemde yapılan dinlemenin usulünün değişmesinin yanında amacının da değiştiği belirtilmelidir. Raporlamanın nasıl gerçekleştiği hususunda net bir bilgi bulunmamakla birlikte, raporların her birinin kapak sayfasından sultana kadar ulaştığı anlaşıldığından, bu jurnallerin Osmanlı idari sisteminde merkezi bir konuma sahip olduğu ifade edilebilir.⁴⁴⁶ Bu dönemin zabtiye amiri tarafından kaydedilen bu sohbetlerin derlenerek sadrazama takdim edildiği, sadrazam tarafından da kamuoyundan haberdar olunması için sultana iletildiği bilinmektedir.⁴⁴⁷ 1840'tan sonra söylemlerin takip edilmesinin amacı cezalandırmadan kamuoyunun dinlenerek değerlendirilmesine evrilmiştir.⁴⁴⁸ Böylece söylentiler susturulması gerekli gürültüden, dikkate alınan kamuoyuna dönüşmüştür.

3.2.5. 1839 Dönemi

3.2.5.1 Kamuoyunda görünürlük ve Takvim-i Vekayi

Karlofça Anlaşması ile başlayan Osmanlı'nın askeri, siyasi ve düşünsel alanda Batı'yı örnek alma eğilimi, III. Ahmet döneminde Paris'e elçi atanması ile resmîyete kavuşmuş ve bu kadar somut adımlarla olmasa da Tanzimat'a kadar gayri resmî politika olarak izlenmiştir.⁴⁴⁹ Ancak Batı örnek alınarak gerçekleştirilen yenilik girişimlerinin kabulü her zaman için kolay olmamıştır.

Her şeyden önce iç politikada aşılması gerekli bir ayan sorunu ile her türlü yeniliğe karşı çıkan bir yeniçeri sorunu mevcuttu. III. Selim'in başarısızlıkla sonuçlanan ıslahat girişimleri akabinde tahta geçen II. Mahmud ve sadaret makamına geçen Alemdar Mustafa Paşa'nın girişimleri ile çok geçmeden Sened-i İttifak imzalanmış, bu sayede merkezi iktidarın gücü ayanlara hatırlatılmakla birlikte ayanlar kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.⁴⁵⁰ Daha sonra askeri alandaki ıslahatlara girişilmiş, bu kapsamda ilk olarak

⁴⁴⁵ Kırılı, 2009, 117.

⁴⁴⁶ Kırılı, C. (2010). “Kahvehaneler: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamuoyu”. A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 101.

⁴⁴⁷ Kırılı, 2010, 101.

⁴⁴⁸ Kırılı, 2009, 25-26.

⁴⁴⁹ Kuran, E. (1997). *Türk Çağdaşlaşması*. Ankara: Akçağ Yayınları, 43-44.

⁴⁵⁰ Akşin, S. (2017). “1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu”. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 139.

kurulan Sekban-ı Cedite karşı ayaklanan yeniçerilerin kontrol altına alınamaması üzerine Sekban-ı Cedit'in kapatılmasıyla süreç bir nebze aksamışsa da içte ayanlarla ve Rum ayaklanmalarıyla dahi mücadelede yeniçerilerin yetersiz kalmalarının görülmesi üzerine Eşkinci Ocağı kurularak 1826'da yeniçeri ocağı kaldırılmıştır.⁴⁵¹

Yeniçeri ocağının kaldırılmasına kadar ıslahat açısından durgun geçen bu dönem, Vaka-i Hayriye olarak adlandırılan bu olaydan sonra pek çok yeniliklerin gerçekleştirildiği bir dönemdir. Bu yeniliklerin halk tarafından derhal benimsendiğini belirtmek güçtür. II. Mahmud'a "gavur padişah" lakabının takılmasından da öte, 1828-1829 Osmanlı Rus savaşında Kars şehri halkının teslim talebinde bulunmasının ya da Balkan Savaşlarında beş ay kuşatmaya dayanmış Edirne şehrinin üç gün direnmeden sonra teslim olmasının, gerçekleştirilen ıslahatlara tepki niteliğinde olduğu şeklindeki yorumlara kaynaklarda yer verilmektedir.⁴⁵²

Dönemde yalnızca ıslahatların gerçekleştirilmesine başlanmasıyla yetinilmeyip padişahın kamudaki görünürlüğüne de önem verildiği belirtilmelidir. Daha önce av gezileri, Cuma selamlığı gibi yöntemlerle sağlanan bu görünürlük II. Mahmud'un memleket gezilerine başlaması ile ayrı bir seviyeye çıkmış, 1829 yılından 1837 yılına kadar geçen sürede anılan padişah tarafından gerçekleştirilen beş memleket gezisinin amacının, tebaanın hayat koşullarının öğrenilmesi ve fakirlere sadaka verilmesi olduğu açıklanmıştır.⁴⁵³ Padişahı görmek ve ona şikayetlerini iletmek için kalabalıkların meydanları doldurduğuna ilişkin gezi notlarının varlığı karşısında, resmi olarak açıklanan bu amacın hasıl olduğu belirtilebilir.⁴⁵⁴ Padişahın görünürlüğünün artırılmasındaki asıl amacınsa gayrimüslim tebaanın tekrar sadakatini kazanmak olduğu belirtilebilir.⁴⁵⁵ Bu gezilerin Rumeli vilayetlerinde olduğu gözetildiğinde, 1789 Fransız İhtilali sonucunda etkisini gösteren milliyetçilik akımı sonucunda Balkanlarda artan ayaklanmaların merkez tarafından dikkate alındığı muhtemeldir.

Padişahın görünürlüğünün yalnızca geziler vasıtasıyla değil, çıkarılan gazeteler vasıtasıyla da sağlandığı görülmektedir. Burada, 1831 yılında çıkarılmaya başlanan ve Osmanlı'nın ilk resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi için ayrı bir parantez açılması gerekir. Bu gazeteden önce İmparatorluk sınırları içinde başka hiçbir gazetenin bulunmadığı,

⁴⁵¹ Akşin, 2017, 140.

⁴⁵² Akşin, 2017, 141.

⁴⁵³ Kırılı, 2009, 27.

⁴⁵⁴ Kırılı, 2009, 28-29.

⁴⁵⁵ Kırılı, 2009, 29.

gazetenin önemini ilk olmasından aldığını söylemek, büyük bir hata olacaktır. Zira bu gazeteden önce, Fransız Büyükelçiliği tarafından çıkarılan ve Fransız İhtilali'nin etkilerini İmparatorluğa yayma amacını taşıyan Bulletin de Nouvelles, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını ön planda tutmasıyla öne çıkan Spectateur Oriental⁴⁵⁶ ya da Mısır valisi Mehmed Ali Paşa tarafından 1828 yılında çıkarılmaya başlanan yarı Türkçe yarı Arapça Vekâ-yı Mısıriyye⁴⁵⁷ hâlihazırda zaten mevcut olan gazetelerdir. Takvim-i Vekayi'yi diğerlerinden farklı kılsa, iktidar tarafından gerçekleştirilen iş ve işlemlerin halk tarafından bilinmesi arzusudur. Bu arzunun temelinde, dönemde çokça gerçekleştirilen yeniliklere karşı halkta oluşan tepkilerin görülmesi üzerine, yapılan ve yapılmak istenen değişikliklerin ve amaçlarının halk tarafından öğrenilerek benimsenmesinin sağlanmasının yattığını söylemek yanlış olmayacaktır.⁴⁵⁸ Zira anılan Gazeteyi tanıtmak için basılmış ve 26 Ekim 1831 tarihinde yayımlanmış bir broşüre göre Takvim-i Vekayi'nin halkı eğitmek ve habercilik yapmak amaçlarının yanında, devletin uygulamalarını duyurarak bunlara uyulmasını sağlamak da amaçlanmaktadır.⁴⁵⁹ Takvim-i Vekayi'nin Devletin resmi gazetesi olduğu ve az önce açıklanan yayımlanmış maksadı göz önüne alındığında, Marx'ın kamuoyuna ilişkin düşünceleri ve “oluşturulan kamuoyu”na ilişkin daha önce yapılan açıklamalar hatırlanabilecekse de anılan Gazetenin çıkarılması, dile getirilmeyen, örtülü kamuoyunun oluşmasına katkı sağladığından önemlidir. Zira bir süre sonra Türkçe'den başka Arapça, Ermenice, Farsça, Fransızca ve Rumca olarak da çıkarılmaya başlayan Takvim-i Vekayi bu sayede tebaanın tamamına ve dahi Avrupa kamuoyuna hitap etme, iç ve dış haberlere yer vermek suretiyle devlet işleyişini halka indirebilme şansı yakalamıştır.⁴⁶⁰

3.2.5.2. Tanzimat dönemi

Osmanlı geleneğine ve yukarıda aktarılan patrimonial sisteme uygun olarak, her tahta çıkan padişah, tebaasına adil bir idare vaat etmekte ve adaletname olarak adlandırılan hatt-ı hümayunlar ilan etmektedir.⁴⁶¹ Keza padişahın; şeriattan ayrı olarak, sadece mutlak iradesine dayanmak suretiyle, müstakil bir nizam koyma yetkisinin bulunduğu açıklanmış,

⁴⁵⁶ Yazıcı, N. (1983). *Takvim-i Vekayi “Belgeler”*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi, 13.

⁴⁵⁷ Yazıcı, N. (2010). “Takvim-i Vekâyi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 490. Veka-i Mısıriyye, yarı Türkçe yarı Arapça olarak basılmakta ve yeni Mısır düzeni ile tarım ve ticaret alanındaki düzenlemeler hakkında bilgi vermektedir. (bkz. Avşar, Z. (Aralık-Temmuz 2016) “Resmi Gazetelerin Devlet Hayatındaki Yeri ve Hatay Devleti Resmi Gazetesi Örnek Olayı”. *Ombudsman Akademik Dergisi*, 2(4), 245.

⁴⁵⁸ Yazıcı, 1983, 16.

⁴⁵⁹ Avşar, 2016, 246.

⁴⁶⁰ Yazıcı 2010, 491.

⁴⁶¹ İncelik, H. (1964 Ekim-a). “Senedi İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”. *Belleten*, (XXXIII)112, 611.

bunda devletin ve tebaanın hayrının gözetilmesi suretiyle ortaya çıkan yeni olağanüstü durumu oluşturulan bu nizamla karşılamak amacının mevcut bulunduğu daha önce bahsedilmişti.⁴⁶² Gülhane Hatt-ı Hümâyün'un da bu usule uygun olarak çıkarıldığı, II. Mahmud adına kaleme alınan Gülhane Hattının (1839) bu anlamda bir farklılık yaratmayacağı düşünülebilir; içeriği incelenmediği takdirde.

Gülhane Hattının içeriğinde, devletin emniyetinin askere, askerinin paraya, paranın da reaya için adil bir düzen kurulmasına bağlandığı görülmektedir. Bu itibarla, Gülhane Hattı'nın Doğu devlet geleneğine uygun olarak, adalet dairesi olarak adlandırılan temele dayandığı, bu vesileyle eskiden beri süregelen anlayışın Gülhane Hattında da tekrar edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Hattın içinde yer alan maddelerin incelenmesi halinde, her ne kadar gelenekçiliğe uygun şekilde hazırlanmış gibi görünse de Batı devlet ve kanun anlayışının getirdiği modern hükümlerin de mevcut olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.⁴⁶³

Hatt'ın giriş kısmında Sultan'ın tüm fikrinin, halkın refahının sağlanması ve memleketin kalkındırılması olduğu ifade edilmiş, ilerleyen bölümlerde ise tek amaçlananın din ve devlet değil, milleti ihya da olduğu ifade edilmiştir. Böylece, ilk bakışta adalet dairesi çerçevesinde yorumlanabilecek Hatt'ın içeriği, aslında esaslı bir değişiklik getirerek, halkın devlet için olduğu anlayışından ayrılmış ve devletin halk için olduğu anlayışını getirmiştir.⁴⁶⁴ Bu anlayışın gereği olarak can, ırz ve mal güvenliğinin sağlanması, vergilerde belirliliğin sağlanması gibi hükümler getirilmiş; aynı anlayışla kanunlar yalnızca padişahın keyfi ya da iradesine veyahut da şeriata bağlı olmaktan çıkarılarak halkın iyi idaresine uygun kanun yapılması prensibi kabul edilmiştir.⁴⁶⁵ Yine eski anlayıştan dönülerek yöneten sınıf ve yönetilen arasındaki ayırım ile gayrimüslim ve müslim arasındaki fark kaldırılmış ve bunların kanun önünde eşit olduğu titizlikle vurgulanmıştır. Üstelik kanunu çiğneyenler yine keyfi olarak değil, kanuna uygun olarak cezalandırılacaktır.⁴⁶⁶

Gülhane Hatt'ının okunması sonrasında fermanın her kesim tarafından farklı yorumlanarak çıkabilecek “dedikoduların” cezalandırılacağı açıklanmışsa da Hatt'ın İmparatorluğun her yanında ilanıla birlikte halkta geniş yankıların uyandığı ve tam da korkulduğu üzere, getirilen reformların her zümre açısından farklı yorumlandığı bir

⁴⁶² İncalcık, 1964 Ekim-a, 617.

⁴⁶³ İncalcık, 1964 Ekim-a, 617.

⁴⁶⁴ Tanör, B. (2019). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*. (Otuz ikinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 87.

⁴⁶⁵ İncalcık, 1964 Ekim-a, 612-613, 619-620.

⁴⁶⁶ İncalcık, 1964 Ekim-a, 619-620.

gerçektir⁴⁶⁷. Örnek olarak gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanılmaması üzerine ulema ve ayanların, halkı tahrik etmeleri, keza kendilerine tanınan müsaade sonucunda ümitlenen gayrimüslim halkın Balkanlarda ayaklanmalara başlaması, şeriatı göre yalnızca gayrimüslimlerden alınabilecek cizye vergisinin uygulanmaya devam edilmesinin, Hatt'taki vergide eşitlik ilkesine aykırı bulunması gösterilebilir.⁴⁶⁸ Gelire göre vergilendirme sistemine geçilmesi üzerine halktan çokça gelen şikayetlerin incelenmesi ve sonucunda halktan kanunsuz olarak vergi toplayan ya da angarya yükleyen veya rüşvet alan devlet memurlarının görevlerine son verildiği, para ya da hapis cezasına çarptırıldıkları da defterlerden anlaşılmaktadır.⁴⁶⁹

Gülhane-i Hatt'ı Hümâyun'dan bahsederken Mustafa Reşit Paşa'dan bahsetmemek eksik kalacaktır. Hatt'ı diğer hatt-ı hümâyunlardan ayıran Batı devlet anlayışına dair etkilerin mevcudiyetinde, fermanı kaleme alan ve Paris ile Londra'da elçilik görevlerinde bulunmuş Mustafa Reşit Paşa'nın etkisi yadsınamayacaktır. Mustafa Reşit Paşa'nın etkisi yalnızca Batı devlet anlayışını fermana nakşetmekle sınırlı olmayıp adı geçen yerlerdeki gözlemlerinde fark ettiği başka bir batı kavramını Osmanlı'ya kazandırmaktır da: Efkar-ı Amme. Ona göre, Osmanlı çıkarlarının korunabilmesi için kamuoylarının yönlendirilmesi gerekmektedir ve Osmanlı'da olmayan bu müessesenin etkilenmesinde basın rolü yadsınamayacak düzeydedir.⁴⁷⁰

İfade edilmelidir ki, basın yoluyla kamuoyunun yönlendirilmesi fikri tüm Osmanlı İmparatorluğu için çok yeni bir fikirdir. İlk olarak, basın daha önce de aktarıldığı üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut olsa da ya çok sınırlı bir kesime hitap etmekte ya da Takvim-i Vekayi vasıtasıyla tüm tebaaya hitap etse bile Takvim-i Vekayi'nin resmi bir gazete olması mucibince yalnızca halkın olan bitenlerden haberdar olması sağlanmaktadır. İkinci olarak, her ne kadar Gülhane Hattı oluşturulurken Batı devlet anlayışına ve dönemde mevcut Fransız İhtilali'nin etkileri olarak can, mal ve ırz güvenliğine yer verilse de asla ifade özgürlüğüne yer verilmemiştir. Öyle ki, gayrimüslim tebaa için çıkarılan yabancı yayınların aksine, Türkçe yayınlarda çoğulcu olmak ve isteklerin savunulması gibi fikirlere yer verilmemektedir. Bunun arkasında, Türklerin İmparatorlukta asli unsur olduğu, bir nevi

⁴⁶⁷ İnalçık, H. (1964 Ekim-b). "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri". *Bellekten*, (XXXIII)112, 623.

⁴⁶⁸ İnalçık, 1964 Ekim-b, 624.

⁴⁶⁹ İnalçık, 1964 Ekim-b, 630.

⁴⁷⁰ Koloğlu, O. (1992). "Kamuoyu, Tanzimat, 21. Yüzyıl". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1-2, 36.

düzenin bağı niteliğinde görülmeleri ve bu nedenle Türklere tek bir görüşün esas olması gerektiği düşüncesinin yer aldığı ifade edilebilir.⁴⁷¹

“Tek kamuoyu” düşüncesinin sağlanması için yönlendirmeye ihtiyaç duyulması ve bunun da basın yoluyla sağlanması teoride mümkün olsa da pratikte gerçekleşmesi neredeyse imkansızdır. Daha önce açıklandığı üzere, her şeyden evvel, bireyin kendi subjektif özelliklerinin yanında içinde bulunduğu grubun veya çevresinde bulunan önder kişilerin etkisi, birey düşüncesini, dolayısıyla oluşan kamuoyunu çeşitlendirir. Üstelik ne kadar kontrol altında olursa olsun basının, en azından karşıt görüş üretme dürtüsü uyandırması nedeniyle, çoğulculuğu kışkırtma özelliği bulunmaktadır.⁴⁷² Bu dürtü, resmi tezden çok ayrılmasalar da onun dışında gerçek kamuoyu yaratma girişimlerinde bulunan Yeni Osmanlıları sahneye çıkarmıştır. Ali Suavi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınları da kapsayan bu oluşum her ne kadar 19.yüzyılın ikinci yarısına ait olduğundan çalışma kapsamı dışında kalsa da burada belirtilmelidir ki, Yeni Osmanlılar hareketi tam olarak Tanzimat eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁷³ Bu hareket ile, Osmanlı toplumunun yapısını teşkil eden kapalı toplumdaki, liberal topluma geçiş sağlanmış ve çoğulculuk hareketine belirli bir ivme kazandırılmıştır.⁴⁷⁴

3.3. Şikâyet Mekanizması

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslim- Müslüman, reaya-askeri sınıf arasında bir fark olmaksızın, bireylerden gelen istek ve şikâyetlerin ilgili makamlarca değerlendirildiği mühimme defterlerinden ve şerhiye sicillerinden görülmektedir. Reayadan gelen talep ve şikâyetlerin, kadılık makamından Devletin en üst makamına kadar çeşitli seviyelerde incelenmesi şaşırtıcı olmasa gerektir. Zira Osmanlı Devleti’nde devlet-toplum anlayışının temelini İslami siyasi düşünce ile etkileşimde olduğu, Nizamülmülk ve Maverdi gibi bu alanda çalışan kimselerin devlet ve hükümdarın varlığı konusunda fikir birliğinde oldukları, yine İslam düşüncesinde organik toplum modelinin benimsendiği ve padişahın görevinin bu farklı sınıfları adaletle yöneterek dengede tutmak olduğu, bu hususun da kısaca “adalet dairesi” teorisi ile ifade edildiği yukarıda açıklanmıştır.

⁴⁷¹ Koloğlu, 1992, 36-37.

⁴⁷² Koloğlu, 1992, 37.

⁴⁷³ Özkan, K., Gökgöz, G. (Yaz 2014/2). “İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Namık Kemal’in Düşünce Dünyası”, *Belgi*, 8, 1084.

⁴⁷⁴ Koloğlu, 1992, 37.

Adalet dairesinin temel anlayışı, halkın itaatinin sağlanması için padişahın adaletle davranması gerektiğine dayanmakta olup adeta egemenliğin adalete sıkı sıkıya bağlı olduğu ifade edilebilir.⁴⁷⁵ Padişahın egemenliğini devam ettirebilmesi için sağlaması gereken adalet, iki farklı şekilde sağlanabilirdi: padişahın kazai yetkilerini kullanması ve devlet yetkilileri ile halk arasındaki ilişkinin adil olarak düzenlenmesi.⁴⁷⁶ Mademki padişah adaletle davranarak toplumsal tabakaları bir dengede tutmak zorundadır ve kazai yetkileri de bulunmaktadır, o halde halkın şikâyet hakkının dayanağı olarak patrimoniyal sistem gösterilebilir.⁴⁷⁷

Osmanlı Devleti'nde şikâyet konusunun önemi, sorunun büyüklüğü, şikâyetçinin toplumsal konumu gibi farklı unsurlara göre, şikâyetlerin çözüm mercii de değişmektedir ve bu merciler beş ana başlıkta toplanabilmektedir: padişah/divan-ı hümayun, veziriazam/diğer divanlar, sancak ve eyalet divanları, kadı mahkemeleri ve diğer merciler.⁴⁷⁸ Diğer merciler başlığı altında toplanan makamlar ise, başta kazasker olmak üzere, ordu arasında çıkan ihtilafların çözümü ya da kadılarla ilgili şikâyetlerin araştırılması ile ilgili makamlar olduklarından, tez konusuyla dolaylı olan ilgisi nedeniyle aşağıda incelenmeyecektir.

3.3.1. Şikâyet Mekanizmasında Padişahın Yeri

Padişah otoritesini temsil edenler tarafından gerçekleştirilen haksızlıkları önlemek ya da düzeltmek için kullanılan şikâyet mekanizması sayesinde idare edilen ve idare eden arasında doğrudan bir ilişki sağlanmış olmaktadır. Padişahın doğrudan doğruya halktan şikâyet toplaması mümkün olup⁴⁷⁹ cuma namazında, av seferlerinde veya sefere gidip gelirken halktan alınan dilekçelerle de (*rik'a*) bu usul işletilebilir.⁴⁸⁰ Yine şikâyet mekanizmasının işleyişinde padişahın doğrudan sorun çözen⁴⁸¹ kimse olmasının yanında,

⁴⁷⁵ İnalçık, 2017b, 48.

⁴⁷⁶ Tuğluca, M. (2016). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 20.

⁴⁷⁷ Tuğluca, 2016, 23.

⁴⁷⁸ Tuğluca, 2016, 30-48.

⁴⁷⁹ Doğrudan padişahın huzuruna temsilci göndererek öküüz ya da arabaları yokken İznik iskelesinde kendilerine odun çektirilmek suretiyle zulmedildiğini şikâyet eden reayanın bu şikâyeti üzerine Akyazı kadısının görevlendirilerek yerinde inceleme yapması hususunda verilen buyruk için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 88.

⁴⁸⁰ İnalçık, 1988, 33.

⁴⁸¹ Solnok Beyi'nin (*bugünkü Macaristan - Szolnok toprakları*) padişaha gönderdiği mektupta Eğri kalesi keferesinin 14 kişiyi esir aldıkları ve davarları çaldıklarının şikâyet olunması, bu şikâyet üzerine bizzat padişah tarafından verilen emirle bir grup görevlinin esir ve davarları kurtarmak için gönderildiğinin Solnok Beyi'ne iletilmesi için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 74.

şikâyetin Divan-ı Hümayun'a ulaşmasını sağlayan ve bundan daha da önemlisi Divan-ı Hümayun'u denetleyen bir üst organ olarak ele alınması da mümkündür.⁴⁸²

Padişaha ulaştırılan şikâyetlerin incelenmesi neticesinde padişah tarafından verilen buyruklar, hükümler ya da emr-i şerifler çoğu kez kadılara gönderilmektedir.⁴⁸³ Örnek olarak, Siverek kadısı tarafından gönderilen bir mektupta, Siverek beylerbeyinin subaşlarının eşkiya ile birleşerek halka zulmedip şikâyet olunmaları üzerine mahkemeyi bastıkları ve adam kaçırdıklarının padişaha bildirilmesi üzerine Amid (*Diyarbakır*) kadısının teftiş için görevlendirildiği görülmüştür.⁴⁸⁴ Bu durumun, kadınların yerine getirdiği fonksiyonla yakından ilgisi bulunmaktadır; zira kadılar, yargıçlık görevinin yanında doğrudan merkeze bağlı olan mülki ve mali konulardan sorumlu bir mülki amir niteliğini de haizdir.⁴⁸⁵ Dolayısıyla, çoğu hükümlerin mahallin mülki amiri konumunda olan kadıya bildirilmesinde bir beis bulunmasa gerektir. Bununla birlikte, tamamıyla askeri alanın içinde kalan konularda, idari otorite zincirinin kırılmaması için hükmün sadece ilgisinin emri altında bulunduğu amirine gönderildiği de görülmektedir.⁴⁸⁶ Lahsa (*bugünkü Kuveyt toprakları*) vilayetindeki evkafın bir senelik fazlalığının zaptedilerek hazineye gönderilmemesi üzerine ilgili çavuşun yakalanması için Bağdat beylerbeyine emir gönderilmiş olması, buna örnek verilebilir.⁴⁸⁷

Padişah tarafından verilen hükmün şikâyet defterine kaydedildiği, “hüküm verilmiştir”, “emrolunmuştur”, “emr-i şerif yazılmıştır”, “yazılmıştır” gibi ifadelerle hükmün kaydolunduğu ve tercih edilen kelime ile şikâyet konusunun genellikle bir ilgisinin bulunmadığı görülmektedir.⁴⁸⁸

Patrimonyal düzen ve adalet dairesi teorisi çerçevesinde akla ilk gelen şikâyet merciinin padişah olması tabiidir. Mademki padişah patrimonyal sistemin getirisi olarak aile babası olarak kabul edilmektedir ve dönemin egemenlik anlayışına da paralel olarak Tanrı'dan başka kimseye karşı bir sorumluluğu bulunmamaktadır, o halde mevcut bir

⁴⁸² Tuğluca, 2016, 33.

⁴⁸³ İnalçık, 1988, 40.

⁴⁸⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 8.

⁴⁸⁵ Ortaylı, İ. (2017). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. (Yedinci Baskı). İstanbul: Kronik Yayınları, 39.

⁴⁸⁶ İnalçık, 1988, 40.

⁴⁸⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 26.

⁴⁸⁸ İnalçık, 1988, 40.

adaletsizliği ya da devlet görevlisinin bir şekilde yarattığı haksızlığı gidermek de padişahın görevidir.⁴⁸⁹

Örnek vermek gerekirse, Dobruca'da Haseki Sultan'ın hassasında oturan ahalden öşür mahsulünün alınmayıp yerine daha yüksek fiyattan para istenmesinin şikâyet edilmesi üzerine padişah tarafından durumun yerinde soruşturulmasına ve kanunsuzluğun önlenmesine karar verildiği, bilinmektedir.⁴⁹⁰ Adana'da eşkıya ile işbirliği yapıp köyleri basan, valiye karşı çıkan, eşrafın malını ve hayvanlarını yağmalayan kimsenin şikâyet edilerek uğradıkları zararı talep eden halkın padişaha toplu dilekçe (arz-ı mahzar) gönderdiği bilinmektedir.⁴⁹¹ Yine deftere kaydolan bir padişah emrine konu olan olayda, Humus'ta yapılmakta olan bir han için halktan fazladan para toplandığının arz-ı hal ile padişaha bildirilmesi üzerine, olayın araştırılması ve sonucun padişaha bildirilmesinin buyrulduğu görülmüştür.⁴⁹²

Yukarıda son verilen örnek, halk nazarında padişahın nasıl görüldüğünün patrimonyal sistemle olan uyumunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Keza örnek olarak gösterilen ilk olayda padişaha resmi görevlilerin şikâyet edilmesi ve bunun sonucunda soruşturma emri verilerek kanunsuzluğun önlenmesinin padişah tarafından emredilmesi, daha önce de belirtildiği üzere, keyfi patrimonyalizmin (ya da Weber'in terminolojisine göre sultanizmin) Osmanlı Devleti'nde söz konusu olmadığını göstermesi açısından değerlidir. Örnek olarak gösterilen ikinci olay ise, halkın yerel yönetimde görevli olan kimsenin işlemlerini şikâyet etmesi, aynı şekilde, halkın yönetime katılması olarak değerlendirilebilmelidir.

Yine vesikadan anlaşıldığı üzere, Livadye adındaki bir vilayette toplanan ve ulema, askeri sınıf ve şehrin ileri gelenlerinden olmak üzere 32 kişi tarafından imzalanmış bir arz-ı mahzarda vergilerin, vilayette bir salgın hastalığın meydana gelmesi sonucunda reayanın onda birinden daha fazlasının ölmüş olması ve eyaletin başındaki voyvodanın da vergi toplarken hükümetin resmi rayicine göre değil mahalli rayiç üzerinden tahsilat yapmış olması nedeniyle eksik toplandığı açıklanmıştır.⁴⁹³ Bu arz-ı mahzar vesilesiyle, halkın belirli

⁴⁸⁹ İncalcık, H. (1988). "Şikâyet Hakkı: 'Arz-ı Hal ve 'Arz-ı Mahzar'lar". *Osmanlı Araştırmaları*, (7-8)7-8, 33.

⁴⁹⁰ İncalcık, 2017b, 68.

⁴⁹¹ İncalcık, 2017b, 78.

⁴⁹² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 80.

⁴⁹³ İncalcık, 1988, 43-45.

bir şikayet mekanizmasını, diğer örneklerden farklı olarak bu sefer şikayet için değil ancak desteklemek için kullanabildiği ve yerel yönetimi merkeze karşı desteklediği görülmektedir.

3.3.2. Şikayet Mekanizmasında Divan-ı Hümayun'un Yeri

Temel görevi halkın şikâyetlerini dinlemek ve mevcut haksızlıkları gidermek olan Divan-ı Hümayun, bu bağlamda İslam devlet geleneğindeki mezalim divanının devamı olarak ele alınabilmektedir.⁴⁹⁴ Özellikle klasik dönemde şikâyetlere cevap vermede en önemli kurum olarak ele alınabilecek olan Divan-ı Hümayun⁴⁹⁵ öyledir ki Osmanlı Devleti sınırları içinde haksızlığa uğramış, zulüm görmüş⁴⁹⁶, hakkında kadı tarafından yanlış hüküm verilmiş kim varsa, kişi hangi din ve millete mensup olursa olsun, kadın erkek fark etmeksizin herkese açık, herkesin şikâyetini dinlemektedir.⁴⁹⁷

Divan, içinde barındırdığı ehl-i örf ve ehl-i seyf kişiler vasıtasıyla örfi ve şer'i meseleleri tartışabilmiş ve sonuca bağlayabilmiş, birinci ve ikinci derecede örfi, şer'i ve adli şikâyetler ile davalar görüşülerek karara bağlanabilmiştir.⁴⁹⁸ Her ne kadar Divan-ı Hümayun çalışmaları zapta geçirilmediği için çalışma usulüne ilişkin net bir veri bulunmasa da, Divan'a sunulan arz-u hallerin üzerine tutulan kayıtlardan işleyiş sürecine ilişkin fikir sahibi olunabilmektedir. Divan-ı Hümayun'da idari işlerin görüşülmesinden sonra yargısal meselelerin görüldüğü, bu meselelerden şeri nitelikte olanların Rumeli kazaskerince, örfi nitelikte olanların ise bizzat vezir-i azam tarafından ya da onun işi Divan üyelerine havale etmesi sonucunda üyeler tarafından sonuçlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹⁹ Yine de, önemli meselelerde kesin bir karara varılmadan önce, padişahın onayının alındığı belirtilmelidir.⁵⁰⁰

Örf'i konularda kanun yaratma yetkisini barındıran Divan-ı Hümayun'un şeri meselelerde olduğu gibi örfi meselelerde yaptığı yargılamalarda verdiği hükmün de kesin

⁴⁹⁴ Mumcu, 1986, 14-19.

⁴⁹⁵ Tuğluca, 2016, 35.

⁴⁹⁶ Osmanlı Devleti'nde genellikle kamu hizmeti görmekle mükellef olanlar için kullanılsa da halka karşı işlenen ve halkı zor durumda bırakma sonucunu doğuran ve kanunsuz vergi toplamak, halktan kanunsuz maddi çıkar sağlamak, zor kullanmak, sahtecilik ve dolandırıcılık, eşkıya ile işbirliğinde bulunmak, irtikap ve diğer suçlar olarak örneklendirilebilecek zulüm suçu için bkz. Mumcu, A. (1972). *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. Ankara: Sevinç Matbaası, 13-21. Örneğin, reyanın öşürlerinin zamanında alınmaması ve otlak resimlerinin kanunda belirtilenden fazla alınmasının "zulüm" olarak nitelendirilmesi ve adı geçen defterdar hakkında teftişte bulunularak kanun dışı iş yapmamasının sağlanması hususunda Tımsıvar (*bugünkü Romanya toprakları*) kadısına hitaben verilen hüküm için bkz: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1998). *7 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1052 numaralı hüküm, 522.

⁴⁹⁷ Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 13.

⁴⁹⁸ Halaçoğlu, 2014, 11.

⁴⁹⁹ Mumcu, 1986, 127.

⁵⁰⁰ Uzunçarşılı, 1988, 40.

olması, kuvvetler ayrılığının olmadığı da dikkatlerden kaçmazsa, izahtan varestedir.⁵⁰¹ Yine de örfi meselelerin şeri konulardan sayıca daha fazla olduğu kayıtlardan anlaşılmalı olup bu noktada İkinci Divanına yer verilmesi gerekmektedir. Divan-ı Hümayun'da görüşülmesi gerekli siyasi ve adli meseleler fazla olduğundan, çıkış tarihi tam olarak bilinmese de Divan-ı Hümayun'dan arta kalan konuların görüşüldüğü yer olarak ortaya çıkan İkinci Divanı'nda daha çok örfi ihtilafların çözüme kavuşturulduğu görülmektedir.⁵⁰²

Divan-ı Hümayun'a bizzat başvuru yapılabildiği gibi, başkasının gönderilmesi veya konumuz ile daha bağlantılı olarak ahali ile topluca başvuruda bulunulduğu da görülmüştür.⁵⁰³ Yine bu yollardan farklı olarak, yukarıda aktarıldığı üzere, bizzat padişaha ulaştırılan başvuruların Divan-ı Hümayun'da görüşülmesi de mümkün bulunmaktadır. O kadar ki Koçi Bey risalesinde bu durum, kapıcılar kethüdası tarafından toplanıp padişaha ulaştırılan arzuhallerin padişah tarafından okunduktan sonra Divan-ı Hümayunda görüşülmesi üzerine vezir-i azama iletilmesi gerektiği şeklinde aktarılmıştır.⁵⁰⁴

Arz-ı halin yanında arz-ı mahzarlar aracılığıyla toplu şikâyet başvurularının da yapıldığı görülmüştür. Arz-ı mahzarlar, bütün kazayı temsil edenler tarafından doğrudan doğruya ya da kadı aracılığıyla iletilebildiği gibi; halkın belirli bir kesimi, tüccar veya esnaftan belirli bir grup tarafından da oluşturulabilmekte ve bu kesimden bir temsilci ya da grubun tamamı vasıtasıyla iletilebilmektedir.⁵⁰⁵ Genellikle kadı vasıtasıyla gönderilen arzların, daha çok kadının desteğini alma, haklılığı bu yolla kanıtlama amacı güttüğü anlaşılmaktadır.⁵⁰⁶

İster doğrudan doğruya yapılmış olsun isterse kadının yazdığı mektup/arz aracılığı ile, şikâyete konu haksızlığa neden olan her kim olursa olsun, şikâyete konu olan zarar her zaman için özel zarardır: bir eşkıyanın varlığı, memurun yapmış olduğu haksızlık, memurların soygunculuğu, bir mahkeme kararını tanımama, borcun ödenmemiş olması gibi. Bazı askerlerin köylere dağılarak reâyânın harmanlarına müdahale edip karşılık vermeksizin mallarını aldıklarına ilişkin şikâyet üzerine “*askerlerin uğradığı köylere yeteri kadar yeniçeri tayin edilerek, askerlerin reâyânın mahsulüne, davarlarına ve arabalarına cebren*

⁵⁰¹ Mumcu, 1986, 87.

⁵⁰² Tuğluca, 2016, 40.

⁵⁰³ Coşkun, B. ve Günaydın, H. (2015). “Ombudsmanlığın Kökeni Meselesi Bağlamında Türk-İslâm Devlet Geleneğinde Şikâyet Hakkının Kurumsal Tekâmülü”. *Ombudsman Akademik Dergisi*, (2)3, 44.

⁵⁰⁴ Koçi Bey (1972). *Koçi Bey Risalesi*. (Haz. D. Zuhuri). İstanbul: MEB Yayınevi, 147.

⁵⁰⁵ İnalçık, 2017b, 65.

⁵⁰⁶ İnalçık, 2017b, 66.

müdahale etmelerine engel olunması ve parasız bir şey alınmasına müsaade edilmemesi” hakkında yeniçeri ağasına hitaben hüküm yazılması⁵⁰⁷,

“Müslümanlara baskı ve zulüm yaptıkları, cami arsasına ve umumî yola tecavüz ettikleri, sicil tahrifatında buldukları, başkalarına ait arazi ve bostanların kayıtlarını kendi üzerlerine geçirdikleri, yetimlere vasî olup mallarını yedikleri ve rüşvet aldıklarına dair halkın şikâyette bulunması üzerine teftişleri emrolunan Hımıs Kadı Nâibi Alaeddin ve oğulları Bedreddin ile Ebülfazl'ın ve diğer nâib Bereket ile Kâtib Celâl'in Hımıs kadısının padişah emrine aykırı olarak bu şahısların evlerinde ikâmet etmesi ve uyarılara aldırış etmemesi sebebiyle teftiş edilemediği bildirilerek yeni bir kadı gönderilmesi talebinde bulunulduğundan, Hımıs kadısının derhal sözkonusu şahısların evinden çıkararak başka bir yere yerleşmesi ve adı geçenlerin buldurulup kendilerinden hak iddia edenlerle davaları görülerek şer'an üzerlerine sâbit olan hakların alınıp sahiplerine verilmesi; ayrıca gerek yukarıda yazılı olan iddialardan, gerekse bunların dışında, işledikleri şer'an sâbit olan suçlarının da ayrıntılı olarak yazılıp arzedilmesi”⁵⁰⁸

hususunda hüküm örnek olarak verilebilir. Yine yukarıda toplumsal düzen anlatılırken bahsi geçen mesleki tabakalaşmanın mevcudiyetini somutlaştırması açısından, Sofya'nın bir köyünden gelen ahz-ı mahzarda, kendileri voynuk⁵⁰⁹ olmasına rağmen celep tahriri sırasında celep olarak kaydedilmelerini şikâyet etmeleri üzerine durumun *araştırılarak “şikâyetin aslı varsa celep olarak kaydedilmemeleri, ancak bu bahane ile de voynuk olmayanların celeplikten çıkarılmasından da sakınılması”* ilişkin hüküm örnek gösterilebilir.⁵¹⁰

Bu noktada, her ne kadar Divan-ı Hümayun kadar ön planda olmasa da Cuma divanı ile Çarşamba Divanı'ndan da bahsedilmesi gerektiği düşünülmektedir. Kuruluşu Kanuni dönemine denk gelen ve tek görevi dava dinlemek olduğu için “Huzur Murafaası” olarak da adlandırılan Cuma Divanı'na Divan-ı Hümayun üyelerinden yalnızca kazasker ve teşrifat için Divan-ı Hümayun'un diğer yardımcı bürokratları katılır, arzuhallerin okunmasıyla divan görüşmeleri başlar, vezir-i azamın uyuşmazlık hakkında karar vermesiyle -bazı davaları Rumeli kazaskerine, yoğunluk halinde ise Anadolu kazaskerine ilettiği görülmekle birlikte-görüşme son bulurdu. Özellikle 17.yüzyıldan sonra buraya gelen davaların temyiz niteliğinde olduğu görülmüştür.⁵¹¹ Vezir-i azamın başkanlık ettiği ve başka Divan-ı Hümayun üyesinin bulunmadığı Çarşamba Divanı ise, İstanbul'un belediye meselelerinin

⁵⁰⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 311.

⁵⁰⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 13.

⁵⁰⁹ Osmanlıların Rumeli'deki fetihleri sırasında bünyesine kattığı Hıristiyan askeri grup. (bkz: Kayapınar, A. (2013). “Voynuk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 126.)

⁵¹⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 14.

⁵¹¹ Tuğluca, 2016, 40.

görüldüğü divan olmasının yanında, yine vezir-i azam tarafından davaların dinlendiği bir divan olması özelliğini taşımaktadır.

3.3.3. Şikayet Mekanizmasında Eyalet/Sancak Divanlarının Yeri

Yukarıda anlatılan padişaha ve Divan-ı Hümayuna yapılan başvurular, her ne kadar şikâyetin dinlendiği makamın etkisiyle en etkili sonuçları vermekteyse de -özellikle dönem koşulları da düşünüldüğünde- merkez dışında yaşayanların kolaylıkla ulaşabileceği makamlar olmadığı izahtan varestedir. Bu nedenle, Divan-ı Hümayun örnek alınarak oluşturulan eyalet divanları, merkez dışında yaşayanları için önem arz etmektedir. Beylerbeyinin başkanlığında toplanan; hazine defterdarı, tımar defterdarı, eyalet kadısı, divan efendisi, tezkireci, çavuş, muhızır, ruznamci, katip ve Türkçe bilmeyenler için tercümandan müteşekkil eyalet divanı, Divan-ı Hümayun ile paralel şekilde 17.yüzyıldan sonra önemini kaybetmiş ve Tanzimat'la birlikte ortadan kalkarak eyalet meclisine dönmüştür.⁵¹²

Divan-ı Hümayun'un küçük bir modeli olarak işleyen eyalet divanlarında önce merkezden gelen yazıların okunduğu ve eyaletle ilgili belirli meselelerin görüşüldüğü, daha sonrasında ise halktan gelen yakınmaların dinlenerek karara bağlandığı bilinmektedir.⁵¹³ Örfi konularda tam yetkili olan eyalet divanlarının şeri meselelerde yetkisinin açık olmadığı, kadı ve eyalet divanı arasındaki yetki ayrımının bu anlamda henüz net olmadığı ifade edilmelidir.⁵¹⁴ Bununla birlikte, kadıların vermiş oldukları kararlara karşı başvuru merciinin genel olarak Divan-ı Hümayun olduğu kabul edilse de eyalet divanlarının da bu yönde başvuruları kabul ettiği ve bu anlamda eyalet divanının sınırlı bir istinaf mercii olduğu kabul edilmektedir.⁵¹⁵ Eyalet divanınca verilen kararlara karşı Divan-ı Hümayun'a başvurulabildiği de bu noktada belirtilmelidir.

3.3.4. Şikayet Mekanizmasında Kadı Mahkemelerinin Yeri

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren şer'i kaza usulünü benimsemiş olup fethedilen her idare merkezine bir kadı tayin edilmiş ve süreç içinde adli teşkilat ortaya çıkmıştır.⁵¹⁶ Diğer monarşilerde olduğu üzere adaletin sağlamanın mutlak olarak padişahın kendi görevi olduğu kabul edilse de, yine diğer monarşilerde olduğu üzere, ülkenin

⁵¹² Tuğluca, 2016, 42.

⁵¹³ Akyılmaz, B. (1999). "Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 135.

⁵¹⁴ Akyılmaz B., 1999, 135.

⁵¹⁵ Cin, H. ve Akgündüz, A. (1990). *Türk-İslâm Hukuk Tarihi 1. Cilt*. İstanbul: Timaş Yayınları, 282.

⁵¹⁶ Cin ve Akgündüz, 1990, 269.

tamamındaki tüm adli fonksiyonu tek bir kişinin yerine getiremeyeceği tabii olduğundan, yargı yetki ve görevini kendisi adına yönetecek memurlara bırakma geleneği zorunlu olarak izlenmiştir.⁵¹⁷ O kadar ki, Osmanlı Devleti'nin ilk padişahı Sultan Osman'ın ilk tayin ettiği iki memurdan birinin kadı olduğu söylenmektedir.⁵¹⁸

Kadı mahkemelerinin şikâyet mekanizması içindeki ilk fonksiyonları, mezalime ilişkin davalara bakmakla yetkilendirildiklerinden, bu alanda gelen şikayetleri dinleyerek çözüme kavuşturmasıdır. Üstelik, Osmanlı Devleti öncesindeki İslam devlet geleneğinden farklı olarak, çıkarılan kanunnameler sayesinde, şer'î konular dışındaki davaları da görebilmişler ve böylece idari şikayetleri de çözüme kavuşturabilmişlerdir.⁵¹⁹

Örnek olarak; Anadolu'nun Ruha (Urfa) kentinden Barhom, mal ve erzakları devlet adına almaya görevli İsmail Ağa aleyhine dava açmış, davacının tezine göre İsmail Ağa, Tayyaroğulları Ahmet ve Mustafa yerine Barhom'un evindeki ambardan buğday ve arpa almıştır. Barhom mallarını geri istediğinde İsmail ağa malları satarak gelirini devlete ilettiğini elindeki defterle kanıtlayabileceğini söyler. Mahkemece defter incelendiğinde Barhom'a ait bir kayıt bulunmamakla birlikte ileri sürülen miktar kadar arpa ve buğdayın başka bir kimse adına kaydolduğu görülür. Üstelik davacının buğday ve arpasının da devlete teslim edildiğini gösteren bir kayda rastlanamaz. Bunun üzerine İsmail Ağa'nın aldığı kabul etmiş bulunduğu buğday ve arpanın miktarında Barhom'a iadesine karar verilir.⁵²⁰ Bir başka davada, Esri adındaki gayrimüslim Trabzon'a bağlı Tirebolu köyünün subaşısını dava etmiş ve subaşının taşıma ücreti adı altında kendisinden haksız yere 50 kuruş aldığını ileri sürmüştür. Subaşı iddiayı kabul etmez, Esri ise savını kanıtlayacak bir belgeyi mahkemeye sunamaz. Bunun üzerine davalı subaşı parayı almadığına dair yeminde bulunarak davayı kazanır.⁵²¹

Kadılarının şikâyet mekanizmasında üstlendikleri ikinci görev ise yukarıda Divan-ı Hümayun başlığı altında bahsedildiği üzere, şikayetlerin Divan'a ulaştırılmasını sağlamaktır. Başka bir anlatımla kadılarının, devlet merkezi ile halk arasında adeta bir köprü vazifesi görmüş oldukları ifade edilebilir.⁵²² Bu fonksiyonu açıklarken, kadılarının taşradaki

⁵¹⁷ Ortaylı, 2017, 20.

⁵¹⁸ Cin ve Akgündüz, 1990, 269.

⁵¹⁹ Tuğluca, 2016, 45-46.

⁵²⁰ Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2011). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam 4. Cilt* (Ed. T. Kuran). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 17.

⁵²¹ Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2011). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam 4. Cilt* (Ed. T. Kuran). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 206.

⁵²² Avşar, 2012, 86.

mülki idari amir sıfatıyla davranmalarına da değinmek gerekmektedir. Daha doğru bir anlatımla kadı, bölgede bulunan diğer mahalli otorite ve yöneticilerden bağımsız olarak doğrudan merkeze bağlı, mali ve mülki konulardan da sorumlu bir yöneticidir. Bu nedenle, salt bir yargı adamı olmasının yanında, şehrin yönetimi, asayiş, esnaf ve loncalar ile cami, okul ve vakıfların yönetiminin denetlenmesi, narh ve fiyat kontrolü gibi görevleri de bulunmaktadır.⁵²³ Bu görevlerinin doğal bir sonucu olarak kadı, görevli bulunduğu yerde diğer görevlilerle yakın bir ilişki içinde olup özellikle kadı ve vali arasında iş birliğinin bulunduğu ifade edilebilir.⁵²⁴ Açıklanan gerekçelerle, kadıya ulaşan askeri sınıfa mensup kişilerle ilgili şikayetlerin bizzat kadı mahkemesinde ele alınmayarak Divan-ı Hümayun'a arz edildiği de görülebilmektedir.⁵²⁵

Bununla birlikte bu bilgidен, askeri sınıfa dahil olan kimselere ilişkin hiçbir davanın kadı mahkemesinde görülmediği ya da görülse de askeri sınıfa mensup kişinin davayı çoğunlukla kazandığı gibi bir sonuca ulaşılmamalıdır. İstanbul'da 17.yüzyılda kadınlar tarafından verilmiş olan hükümlerin kayıt altına alındığı 15 mahkeme sicilinin incelenmesi sonucunda ulaşılan istatistiki verilere göre, devlet görevlilerinin davalı ya da davacı olmaları fark etmeksizin, kazandıkları dava sayısı taraf olarak katıldıkları toplam dava sayısına bölündüğünde %25,7 oranına ulaşılmaktadır.⁵²⁶ Keza aynı mahkeme sicillerinden ulaşılan bir başka veriye göre, bireylerin devlet görevlilerine karşı açmış oldukları davaları kazanma oranlarının da %83,2 olduğu görülmektedir.⁵²⁷ Bu yüksek oranın neden kaynaklandığı hususunda net bir şey söylenemeyecekse de (tebaanın elinde olukça güçlü bir delil bulunmadan dava açmaması mı, devlet görevlilerine karşı duyulan önyargı mı, yoksa devlete karşı bireyin korunması ilkesinin olabildiğince geniş işletilmesinden mi) kadı mahkemelerinde devlet görevlilerine karşı dava açılmasından ya da açılmış davanın kadı tarafından görülmesinden endişe duyulmadığı ve görülen davaların da çoğunlukla birey lehine sonuçlandığı açıktır.

⁵²³ Ortaylı, 2017, 39, 48.

⁵²⁴ Ortaylı, 2017, 39, 60.

⁵²⁵ Tuğluca, 2016, 46.

⁵²⁶ Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2011). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam 3. Cilt* (Ed. T. Kuran). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5.

⁵²⁷ Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2011). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam 3. Cilt* (Ed. T. Kuran). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 6.

4. SONUÇ

Kamuoyu kavramı, farklı disiplinlerce çeşitli şekillerde ele alınmaktaysa da bu çalışmada ele alındığı şekilde, en basit tanımıyla, yöneticilerin almış oldukları kararlar hakkında yönetilenlerin, menfaatlerini ilgilendirdiği kadarıyla, sahip olduğu kanaattir. Bu mesele genele müteallik olmakla birlikte, mesele hakkında halkın tamamının bilgisi ve görüşü olması zorunlu olmayıp o kadar ki mesele etrafında bir araya gelen grupları oluşturan kişilerin sayısı dahi önemli değildir. Hatta bu mesele etrafında toplanmış grubu oluşturan bireylerin dahi tamamının aynı görüşte olması beklenmemektedir. Kamuoyu kavramı için önemle anlaşılması gerekli olan şudur ki; umumi, açık ve aleni bir mesele hakkında bir araya gelmiş bu kişilerin, yöneten sınıfına dâhil olmaması ve yine bir araya gelen bu kişilerin bir şekilde etkileşime girmeleri gerektiğidir.

Anılan “bir araya gelme” ve “etkileşim” kavramlarından, ilgililerin muhakkak yüz yüze bir iletişim halinde olmaları gerektiği sonucu çıkarılmamalıdır. Yüz yüze iletişimin etkili olduğu muhakkak olmakla birlikte, anılan etkileşim için tek yol bu olmayıp grubu oluşturan kişiler, dönem koşullarına göre farklı vasıtalarla fikir teatisinde bulunabilecektir. Dolayısıyla grubu oluşturan bu kimselerin bir şekilde temas içinde olması yeterlidir. Aynı ya da benzer menfaatleri veya görüşleri nedeniyle zaten temas halinde olan grup bireylerinin, birbirlerine fiziken yakın olmaları da gerekmemektedir, hatta etkileşim düzeyleri ne olursa ve hangi vasıtayla olursa olsun aynı gruptaki bu kimselerin dağınık ve yaygın olmaları nedeniyle her zaman için aralarında belirli bir mesafe olacağından, bu grup için mesafeli-temaslı grup ifadesi kullanılmaktadır. Dolayısıyla, kamuoyunu oluşturan kimselerin birbirleriyle sıkı bir iletişim içinde olmalarının beklenmesi, hatalı bir yaklaşım olacaktır.

Kamuoyu tanımı yapılırken, ilgili mesele etrafında bir araya gelen kimselerin yöneten sınıfıyla bağlantısının olmamasına vurgu yapılması önemlidir. Zira kamuoyuna temel teşkil eden “umuma açık kamusal alan”, yani kısaca kamusal alan, devlet ya da daha genel olarak yöneten sınıf ve birey arasında yer almaktadır. Dolayısıyla yöneten sınıfın almış olduğu kararlar veya gerçekleştirdiği uygulamalar hakkında belirli bir fikir beyan edecek olan bireylerin, bu sınıfla bir ilgisinin bulunmaması önemlidir. Kamusal alan terimine temel teşkil eden çalışmalarıyla Habermas’ın kamusal alanı da bu fikre dayanmaktadır.

Çalışmaları her ne kadar kamusal alan açısından önem teşkil etmekteyse de Habermas’ın Batı temelli okuma yapmış olması nedeniyle, kamuoyu hususunda var olan tartışmalarda Doğu tipi toplum ve devletler doğal olarak inceleme dışında kalmaktadır.

Habermas'a göre feodal dönemde kamusal bir alan bulunmamakta, monarşiler dönemindeyse kamusal alan yalnızca egemenin şahsına atfedildiğinden bu dönem için belirli bir kamusal alandan bahsedilememektedir. Ne zaman ki 16. yüzyıldan itibaren Batı'da ticari kapitalizm yükselişe geçmiş, buna bağlı olarak egemen ve bireyler arasındaki alanda, ticaretle uğraşan kentli sınıfın oluşturduğu yeni bir kamusal alan oluşmuştur, ki Habermas buna burjuva kamusal alanı demektedir, ancak bu zaman devlet meseleleri hakkında toplanıp görüş oluşturan insanların varlığından bahsedilebilmektedir.

Peki içinde burjuva sınıfı barındırmayan veya Habermas'ın gelişimine önemle atıf yaptığı süreli basın bulunmadığı dönemlerde gerçekten de kamuoyunun varlığından söz edilemeyecek midir? Bu yoruma katılmak güçtür, zira kamuoyunun tanımı gereği siyasi iktidarın almış olduğu kararlar hakkında fikir beyan edecek bir grubun varlığının bu kadar sınırlı şartlara bağlanmış olması yeterli değildir. Üstelik despotik yönetimlerde dahi, bastırılmış bile olsa, kamuoyunun varlığı yadsınmamalıdır. Bu noktada Hume'un, despotik yönetimler dahil olmak üzere her yönetimde, kamuoyuna dayanmanın bir gereklilik olduğu yönünde kamuoyuna ilişkin görüşü dikkate değerdir.

Kuruluşundan yıkılışına kadar her zaman için temel amacı merkezi iktidarın güçlü kalmasını sağlamak olan Osmanlı Devleti'nin, sınırlarının İmparatorluk düzeyine ulaştığı klasik döneminde izlediği politika da aynı doğrultudadır. Üstelik güçlü merkezi iktidar anlayışı; toplumun her kesiminin denge içinde olmasından ve adil yönetimin sağlanmasından sorumlu olan ve meşruiyetini geleneğe bağlılıktan alan padişah anlayışıyla, daha kısa bir açıklamayla patrimonyal anlayışıyla kuvvetlendirilmiştir. Patrimonyal yönetimin bu özelliğinin, İslami devlet anlayışında mevcut olan mutlak yetkili iktidar ile birleşmesi sonucunda her ne kadar Batı doktrininde Osmanlı Devleti "Doğu Despotizmi" ya da Weber'in sultanizmi ile özdeş tutulmuşsa da, reyanın başta yaşam ve mülkiyet olmak üzere tüm haklarının şeriat kurallarıyla koruma altında olması ve padişahın da buna uygun hareket etmesi, dolayısıyla yönetenin takdiriliğinin reaya için söz konusu olamaması, kul sisteminin de yine reaya için değil, askeri sınıf için geçerli olması, halkın talep ve dileklerini dilekçelerle doğrudan padişaha ulaştırabiliyor olması karşısında, Osmanlı Devleti için sultanizmin söz konusu olamayacağı; tam tersine halkın gözünde bir "baba" olarak konumlanan yönetenin bulunduğu böyle bir sistemin "patrimonyal" olarak nitelendirilmesi daha isabetli olacaktır. Patrimonyal otoritenin konumuz açısından en önemli sonucunu ise, padişah ve tebaanın arasında hiçbir siyasi-iktisadi güce izin verilmemesi oluşturmaktadır.

Habermasçı anlayışın kabulü halinde, tüm toplumsal kesimlerin dengeli olması ve adil yönetim anlayışının kaçınılmaz sonucu olarak toplumun her kesimi üzerinde kontrolü bulunan devlet anlayışının mevcut olduğu, patrimonyal otorite tipinin bulunması nedeniyle birey ve egemen güç arasında ise hiçbir ara sınıfa izin verilmeyen Osmanlı Devleti'nde kamuoyunun bulunmaması gerekmektedir.

Halbuki kamusal alanın sınırlı olduğu klasik döneminde dahi ortak gaye ve menfaatleri olan kimselerin bir araya gelerek kendilerini ilgilendiren meselelerde bir kanaat oluşturdukları, üstelik bu kanaat üzerine merkez iktidarın karar aldığı görülmektedir. Mevcut şikayet mekanizması sayesinde belirli bir bölgede yaşayanların topluca yazdıkları şikayet mektupları (arz-ı mahzar) vasıtasıyla, bölgede sorun olarak gördükleri bir konuyu merkezi iktidarın en tepesindeki padişaha kadar ulaştırabilen bir halkın varlığı, bu dilekçeler karşılığında da hakkında şikayet olunan resmi görevlinin görevden alınması, iletilen konu hakkında Divan-ı Hümayunca gereğinin yapılması gibi kararların verildiği dikkate alınır, doğrudan kamuoyunun ve bunun devletle etkileşim içinde olduğu yönünde değerlendirmede bulunulması gerekmektedir.

Patrimonyal otoritenin gereği olarak kendini neredeyse toplumun babası konumunda gören ve halkının adilane yönetiminden sorumlu olan padişahın, gerek sosyal düzenin korunması, gerekse devlet faaliyetlerinin aksamaması için ekonomik hayatı kontrol altında tutmamasının düşünülemeyeceği bir dönemde, mal arzının düşük, kalitenin yüksek, üretimin bol olması olarak özetlenebilecek iase ilkesinin geçerliliği karşısında, en basitinden kendi aralarındaki iç rekabeti düzenleyen ve açılacak dükkan sayısını kontrol altına almak isteyen loncaların karşı karşıya gelmemesinin de imkansız olduğu düşünülmektedir. İlâveten, üretilecek malın kalitesi ve fiyatını devletin belirliyor olması halinde, karşı karşıya gelmeseler bile, loncaların konu hakkında beyan edecekleri belirli bir kanaatin olmayacağını savunmak tabii olmasa gerektir. Dönem incelendiğinde gerçekten de lonca temsilcilerinin ihtisab kurallarının belirlenmesinde görevli oldukları görülmüştür.

Osmanlı toplumsal yapısı gereğince ilmiye sınıfına dahil olmakla yöneten sınıftan ayrı olamayan ulemalar kamuoyunun genel kabul görmüş tanımı gereğince çalışmada incelenememekteyse de tarikatların dönemde yol açtığı sosyal ve siyasal sonuçlar karşısında, tarikatlar vasıtasıyla ortaya çıkan kamuoyunun görmezden gelinmemesi gerekmektedir. Din ü Devlet anlayışı içinde olan Osmanlı Devleti'nin benimsediği Sünni İslam inancına bağlı olarak geliştirilen toplumsal ve mali sistemin, kendi toplumsal yaşam koşullarına uymaması

nedeniyle ayaklanma ve kargaşa yaratan Heterodoks İslam inancına bağlı tarikatların varlığının, kamuoyunun varlığı hususunda bir emsal teşkil ettiği değerlendirilmiştir.

Heteredoks İslam inancıyla bağdaştırıldığından sürekli belirli bir kesimin tepkisini çeken kahvehanelerin, özellikle ilk kuruldukları dönemlerde yoğun kültürel faaliyetlere ev sahipliği yapması, çizilen minyatürlerde dahi bir köşede okuma yapan ve okuma yapan kişiyi dinleyen insan topluluğu figürlerine yer verilmesi halinde, kahvehanelerin birer kamusal mekan olmasına ve oluşan kamuoyuna ev sahipliği yapmasına karşı çıkılmayacağı düşünülmektedir. Üstelik Habermas'ın incelemesine konu olan kahvehaneler, Sanayi Devrimi sonrası oluşan ara sınıfların uğrak yeri olmasına ve 18. yüzyıl mekanı olarak karşımıza çıkmasına rağmen Osmanlı kahvehaneleri 16. yüzyılda tarih sahasına çıkmıştır. Dönemin toplumsal yapısı düşünüldüğünde, bir mesele hakkında insanların fikir sahibi olarak birbirleri ile konu hakkında etkileşime girmelerini sağlayan unsurun, kahvehanede okuma yapan bu kişi olması, şaşılması olmasa gerektir.

Klasik dönemden sonra gelen kargaşa döneminde, merkezi iktidarın gücünün azalmasına da paralel olarak, klasik dönemden daha güçlü bir kamusalığın varlığı anlaşılmıştır. Değişen askeri ve mali sistem sonucunda giderek güçlenen ve toplumun ileri gelenlerinden oluşan ayanlar bu konuda verilebilecek belki de en net örnektir. Habermas'ın burjuva sınıfıyla alakaları olmasa bile, sahip oldukları mali güç ve toplumdaki konumları gereğince ayanlar tarafından yaratılan kamuoyu o denli etkili hale gelmiştir ki merkez tarafından çeşitli konularda ayanların fikirlerine ihtiyaç duyulmaya başlanmış, daha taşra teşkilatında yer almalarından çok önce, çıkarılan buyruklarda ayanlara hitap edildiği görülmüştür. Ayanlar arasından seçilen reis-i ayanın, bölgenin devletle olan iletişimini sağlama görevini üstlenmesi, oluşan kamuoyunu net bir şekilde göstermektedir.

Patrona Halil öncülüğünde Kapalıçarşı esnafı tarafından başlatılan ayaklanma, Batı örnek alınarak gerçekleştirilen iş ve eylemlere, giderek artan lüks tüketime karşı oluşan bir kanaat olmaktan da çıkarak kanaatin eyleme dönüşmesini göstermesi açısından önemlidir. Klasik dönemde mevcut olan ve her türlü itiraza karşı mevcudiyetini bu dönemde de koruyan kahvehanelerde, farklı kesimlerden kişilerin bir araya gelerek “devlet sohbetleri” yaptığı, tutulan havadis jurnallerinden anlaşılmaktadır. Basılı yayınların gelişiminden önce bir meselenin en kolay yayılma yolunun bu “söylentiler” olduğu gözetildiğinde, yapılan bu sohbetlerin kamuoyuna dönüşmesi işten bile değildir. Üstelik bu söylentilere karşı iktidarın baştaki bastırıcı tavrının zaman içinde değişmesi ve “susturulması gereken sohbet”ten “dikkate alınması gereken kamuoyu”na evrilmesi, konumuz açısından büyük bir değerdir.

Keza dönemde çıkarılan ilk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi sayesinde artık, reayanın ilk elden devlet meselesi hakkında fikir sahibi olmasının yolu açılmıştır.

Dolayısıyla, klasik dönemde ve akabinde gelişen kargaşa dönemi ile Tanzimat döneminin ilk yarısında, belirli bir mesele hakkında etkileşim içinde olarak kanaat sahibi olan kimselerin bulunduğu ve bu surette oluşan görüşün devlet tarafından dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Oluşan bu görüşün iktidar tarafından istenen düzeyde dikkate alınıp alınmadığı yönünde elbette başka tartışmalar yapılabilir, bununla birlikte her oluşumun dönem koşulları içinde değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Merkezi iktidarın en güçlü olduğu, toplumun her alanını bir şekilde kontrol altında tuttuğu, iktidarın otoritesini zedeleme ihtimali olan en ufak girişime bile izin verilmediği klasik dönemde dahi belirli kesimlerin görüşlerinin iktidar nezdinde karşılık bularak egemen gücün bu doğrultuda hareket etmesi, hatta tam tersi olarak oluşan kanaat sonucunda otoriteye karşı başlayan ayaklanmanın iktidar tarafından bastırılması, dönemde kamuoyunun mevcut olduğu ve bu kamuoyunun bir şekilde merkez tarafından dikkate alındığı hususlarını açıklığa kavuşturmaktadır. Böylece, terimsel ve kavramsal olarak Batı'ya ait görülen kamuoyunun, Habermasçı anlayışın savunduğu argümanların aksine, Sanayi Devrimi'nden çok önce var olduğu ve mevcut kamuoyunun da Devlet tarafından dikkate alınarak harekete geçildiği değerlendirilmiştir.

KAYNAKLAR

- Abadan, N. (1956). *Halk Efkarı Mefhumu ve Tesir Sahaları*. Ankara: Yeni Matbaa.
- Akad, M. (1979). *Çoğulcu Demokraside Siyasal İktidar ve Baskı Grupları*. İstanbul: Z Yayınları.
- Akbulut, A. (2015). “Tanzimat Ve Meşrutiyet Dönemlerinde Kahvehanelerden Kaynaklanan Sosyal Sorunlara Dair Bazı Tespitler”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 54, 561-583.
- Akçi, Y., Çelik, M., Özdemir, R. (2018). *Ahilik ve Mesleki Etik*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akşin, S. (2017). “1839’da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti’nin Uluslararası Durumu”. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. (Altıncı Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 133-143.
- Aktan, C. A. (Şubat 1988). “Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 52, 69-78.
- Akyıldız, A. (1998). “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni”. *TDV İslam Araştırmaları Dergisi*, 2, 209-222.
- Akyılmaz, B. (1999). “Osmanlı Devletinde Merkezden Yönetimin Taşra İdaresi”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4, 127-156.
- Akyılmaz, G. (1999). “Osmanlı Devleti’nde Reaya Kavramı ve Devlet-Reaya İlişkileri”. *Osmanlı*, 4, 40-54.
- Allport, F.H. (1937). “Toward A Science Of Public Opinion”. *The Public Opinion Quarterly*. 1(1), 7-23.
- Armağan, A. (Kış, 2011) “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”. *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, (5)9, 139-156.
- Aslan, S. (Nisan 2003). “Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm”. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*. (17)1-2, 245-253.
- Aslanel, N. (1993). *Kamuoyu ve Kamuoyunun Oluşmasında Kitle İletişim Araçlarının Rolü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Atabek, N. (2002) “Kamuoyu, Medya ve Demokrasi”. *Kurgu Dergisi*, 19, 223-238.
- Avcılar, S.B. (1999). “Osmanlı Tabakalaşma Sistemine İlişkin Görüşler Üzerine Bir Değerlendirme”. *Osmanlı*, 4, 53-68.
- Avşar, Z. (2012). *Ombudsman*. İstanbul: Hayat Yayınları.
- Avşar, Z. (Aralık-Temmuz 2016) “Resmi Gazetelerin Devlet Hayatındaki Yeri ve Hatay Devleti Resmi Gazetesi Örnek Olayı”. *Ombudsman Akademik Dergisi*, 2(4), 239-255
- Aziz, A. (1982). *Toplumsallaşma ve Kitle İletişim*. Ankara: Ankara Üniversitesi S.B.F. ve Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Baltacı, C. (1991). “Arpalık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 392-393.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1993). *3 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1994). *5 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1995). *6 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1998). *7 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (1996). *12 Numaralı Mühimme Defteri*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2001). **83 Numaralı Mühimme Defteri**. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Bektaş, A. (2013). **Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi**. (Dördüncü Basım). Ankara: Bağlam Yayınları.
- Berkes, N. (1972) **Türkiye İktisat Tarihi C.1** (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş İkinci Baskı). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N. (2012). **Türkiye’de Çağdaşlaşma** (On Sekizinci İkinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bernays, E. L. (1961). **Crystallizing Public Opinion**. (Third Edition). New York: Liveright Publishing Corporation.
- Brooke J.L. (Yaz, 1998). “Reason and Passion in the Public Sphere: Habermas and the Cultural Historians”. **Journal of Interdisciplinary History**, 29(1), 43-67.
- Cihan, A. ve Doğan, İ. (2007). **Osmanlı Toplum Yapısı ve Sivil Toplum**. (Birinci Basım). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Cin, H. ve Akgündüz, A. (1990). **Türk-İslâm Hukuk Tarihi 1. Cilt**. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Cin, H. ve Akyılmaz, G. (1995). **Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni**. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.
- Coşkun, B. ve Günaydın, H. (2015). “Ombudsmanlığın Kökeni Meselesi Bağlamında Türk-İslâm Devlet Geleneğinde Şikâyet Hakkının Kurumsal Tekâmülü”. **Ombudsman Akademik Dergisi**, (2)3, 9-60.
- Çağlayan, R. (2007). **Tarihsel, Teorik ve Pratik Yönleriyle İdarenin Kusursuz Sorumluluğu**. Ankara: Asil Yayın.
- Çaha, Ö. (1994). “Osmanlı’da Sivil Toplum”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 49(3), 79-99.
- Çaksu, A. (2010). “18. Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri”.. A. Yaşar. (Ed.). **Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar**. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 85-99.
- Çaylak, A. (2018). **Osmanlı’da Yöneten ve Yönetilen**. (Dördüncü Baskı). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Çüçen, A.K. (2006). “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirileri”. **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Özel Sayı, 25-34.
- Daver, B. (1993). **Siyaset Bilimine Giriş**. (Beşinci Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Davison W. P. (1958) . “The Public Opinion Process”. **Public Opinion Quarterly**, 22 (2), (Summer), 91-106.
- Demirdal, D. (2018). “Türk Modernleşmesine Özgün Bir Bakış: Kemal Tahir”. İ. Doğan (Ed.). **Türk Modernleşmesi (XIX. ve XX. Yüzyılda Türk Düşünürleri)**. (Birinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları.
- Dinçkol, B. (2006). “Yönetilenlerin “Öz” Yönetimi – Kamuoyu”. **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10(2), 49-66.
- Doğan, İ. (2002). **Özgürlükçü ve Totaliter Düşünce Geleneğinde Sivil Toplum**. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Doğan, İ. (2015). **Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler**. (Dördüncü Baskı Tıpkıbasım). Ankara: Astana Yayınları.
- Doğan, İ. (2019). **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’nin Toplumsal Yapısı**. (İkinci Baskı). Ankara: Astana Yayınları.
- Ekinci, N. (2017). “Antik Yunan ve Roma’da Kamuoyu Kavramı”. **Akademik Bakış Dergisi**, 61 (Mayıs-Haziran), 178-192.
- El-Mâverdi, **El-Ahkâmu’s-Sultâniyye İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku**. (Çev. A. Şafak) İstanbul: Bedir Yayınevi.

- Emecen, F.M. (2011). *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*. (Birinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları,
- Ergenç, Ö. (1999). "Osmanlı Klasik Düzeni ve Özellikleri Üzerine Bazı Açıklamalar". *Osmanlı*, 4, 32-39.
- Evliya Çelebi (2018). *Seyehatname*. (Birinci Baskı). İstanbul: Büyülü Fener Yayınları. (Eserin tam metni ilk kez 1860 yılında yayınlanmaya başlanmıştır.)
- Gökçe, O. (1996). "Kamuoyu Kavramının Anlam ve Kapsamı", *Kurgu Dergisi*, 14, 211-227.
- Güler, D. A. (1991) "Kitle İletişim Araçlarının İletişim ve Eğitim İletişimi Özellikleri". *Kurgu Dergisi*, 9, 323-345.
- Gür, A.R. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi* (Haz. M.N. Aryol) (İkinci Baskı). İstanbul. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Habermas, J. (2015). "Kamusal Alan". (Çev. M. Özbek). Özbek, M. (Ed.). (2015). *Kamusal Alan*. İstanbul: Hil Yayın, 95-102 (Makalenin orijinali ilk kez 1964 yılında yayımlanmıştır.)
- Habermas, J. (2017). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*. (On Dördüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2014). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Heper, M. (Oct. 1976). "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a "Historical Bureaucratic Empire" Tradition". *International Journal of Middle East Studies*, (7)4, 507-521.
- Heper, M. (1980). "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to Nineteenth Century". *International Political Science Review/Revue Internationale de Science Politique*, (1)1, 81-105.
- Heywood, A. (2004). *Political Theory* (Third Edition). New York: Palgrave Macmillan.
- Işık, Z. (2017). *Devlet ve Tarikat*. (İkinci Baskı). İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- İnalcık, H. (1958). "Osmanlı Padişahı". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (13)4, 68-79.
- İnalcık, H. (1964 Ekim-a). "Senedi İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu". *Belleten*, (XXXIII)112, 603-622.
- İnalcık, H. (1964 Ekim-b). "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri". *Belleten*, (XXXIII)112, 623-690.
- İnalcık, H. (1988). "Şikayet Hakkı: 'Arz-ı Hal ve 'Arz-ı Mahzar'lar". *Osmanlı Araştırmaları*, (7-8)7-8, 33-54.
- İnalcık, H. (2016). *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – II*. (Üçüncü Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2017a). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. (Eserin orijinali 1973'te yayımlanmıştır.)
- İnalcık, H. (2017b). *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adalet*. (Beşinci Baskı). İstanbul: Kronik.
- İnalcık, H. (2017c) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi – I 1300-1600*. (Çev. H. Berktaş) (Birinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İnalcık, H. (2017d). *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- İnalcık, H. (2018). *Devlet-i Âliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – IV*. (Dördüncü Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kafadar, C. (2009). *Kim Var İmiş Burada Biz Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*. (İkinci Basım). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kapani, M. (2007). *Politika Bilimine Giriş*. (Yirmi Birinci Basım). Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kapani, M. (2013). *Kamu Hürriyetleri*. (Yedinci Baskı Tıpkı Basım). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Karpat, K. H. (Jul., 1972). "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908". *International Journal of Middle East Studies*, (3)3, 243-281.
- Karpat, K. H. (2019). *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi Ayanlar, Bürokrasi, Demografi ve Modernleşme*. (Birinci Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayapınar, A. (2013). "Voynuk". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 43. Cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 126-127.
- Kazıcı, Z. (2017). *Osmanlı'da Toplum Yapısı*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kırlı, C. (2009). *Sultan ve Kamuoyu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kia, M. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Yaşam*. (Çev. Ö. Özöl). İstanbul: Pozitif Yayınları. (Eserin orijinali 2011 yılında yayınlanmıştır).
- Kitapçioğlu, T. (2013). "Baskı Grupları ve Demokrasi". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 106, 357-392.
- Koçi Bey (1972). *Koçi Bey Risalesi*. (Haz: D. Zuhuri). İstanbul: MEB Yayınevi.
- Koçi Bey (2011). *Koçi Bey Risalesi*. (Haz. Y. Kurt) (Gözden Geçirilmiş Üçüncü Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Koloğlu, O. (1992). "Kamuoyu, Tanzimat, 21. Yüzyıl". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1-2, 31-40.
- Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı'da Kamuoyu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Köprülü, M.F. (1977). "Fıkıh". *TDV İslam Ansiklopedisi 4*. İstanbul: MEB Yayınevi.
- Kuran, E. (1997). *Türk Çağdaşlaşması*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kuyucuklu, N. (1995). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Machiavelli N. (2016) *Prens*. (Çev. K. Atakay) (On Beşinci Baskı). İstanbul: Can Yayınları.
- March, J. G. (Haziran 1955) "An Introduction to Theory and Measurement of Influence". *American Political Science Review*, XLIX, 431-451.
- Mardin, Ş. (Jan., 1969) "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire". *Comparative Studies in Society and History*, (11)3, 258-281.
- Mardin, Ş. (2017). "Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk." (Der. M. Türköne ve T. Önder) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset – Makaleler 1*. (Yirmi Üçüncü Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları, 203-239.
- Mardin, Ş. (2017b). "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum" (Der. M. Türköne ve T. Önder) *Türkiye'de Toplum ve Siyaset – Makaleler 1*. (Yirmi Üçüncü Baskı) İstanbul: İletişim Yayınları, 21-34.
- Meray, S. L. (1954). "Halk Efkari ve Yoklanması". *AÜSBF Dergisi*, 3(9), 256-303.
- Montesquieu (2014). *Kanunların Ruhu Üzerine* (Çev. F. Baldaş) (İkinci Baskı). İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Mumcu, A. (1972). *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Mumcu A. (1986). *Hukuksal ve Siyasi Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun*. (İkinci Baskı). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Noelle Neumann, E. (1998). *Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Keşfi*. (Çev. Murat Özkök) Ankara: Dost Kitabevi.
- Okumuş, E., Cihan, A., Avcı, M. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Eğitim, Hukuk ve Modernleşme*. İstanbul: Ark Kitapları.
- Onar, S.S. (1960). *İdare Hukukunun Umumi Esasları c.1*. (İkinci Baskı). İstanbul: Hak Kitabevi.

- Onaran, A.Ş. (1984). *Kamuoyu El Kitabı*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Ortaylı, İ. (2017). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. (Yedinci Baskı). İstanbul: Kronik Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2017). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. (Altıncı Baskı). Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ozansoy, C. (1989), *Tarihsel ve Kuramsal Açından İdarenin Kusurdan Doğan Sorumluluğu*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özcan, A. (2007). "Patrona İsyanı". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 34. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 189-192.
- Özçelik, A.S. (1959). "Sened-i İttifak". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 24(1-4), 1-12.
- Özerkan, Ş. (Aralık, 1992). "Kamuoyu Araştırmalarının Karar Verme Sürecine Etkisi". *Marmara İletişim Dergisi*, 1, 61-83.
- Özkan, K., Gökgöz, G. (Yaz 2014/2). "İmparatorluktan Ulus Devlete Geçiş Sürecinde Namık Kemal'in Düşünce Dünyası", *Belgi*, 8, 1083-1107.
- Özkaya, Y. (1978). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirileri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu". *Bellekten*, XLII (168), 667-723.
- Özkoçak, S.A. (2010). "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri". A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 17-35.
- Öztürk, S. (2010). *Osmanlı'da İletişimin Diyalektiği*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Özyüksel, M. (2016) *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*. (Üçüncü Basım). İstanbul: Derin Yayınları.
- Qualter, T.H. (1985). *Opinion Control in the Democracies*. (Birinci Baskı). Londra: Macmillan.
- Platon (2018). *Devlet* (Otuz Beşinci Basım). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Rousseau, J.J. (2018). *Toplum Sözleşmesi*. (Çev. V. Günyol) (Yirmi ikinci Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sezer, D. (1972). *Kamuoyu ve Dış Politika*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Speier, H. (Ocak, 1950). "Historical Development of Public Opinion". *American Journal of Sociology*, 55(4), 376-388.
- Şenel, A. (1995) *Siyasal Düşünceler Tarihi - Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş* (Dördüncü Kısaltılmış Basım). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (1999). "Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları". *Osmanlı*, 4, 17-31.
- Tanör, B. (2019). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* (Otuz ikinci Baskı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Temizel, H. (2008). "Kamuoyu Kuramları ve Kamuoyu Oluşumunda Kitle İletişim Araçları". *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 8(15), 127-146.
- Thompson, J.B. (1993). "The Theory of the Public Sphere". *Theory, Culture&Society*, 10, 173-189.
- Tuğluca, M. (2016). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2011). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam 3. Cilt* (Ed. T. Kuran). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. (2011). *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam 4. Cilt* (Ed. T. Kuran). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Uzunçarşılı, İ.H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. (Üçüncü Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 13.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society an Outline of Interpretive Sociology*. (Nineth Edition) (Edi. Roth G.and Wittich C.) New York: University of California Press. (<https://archive.org/details/MaxWeberEconomyAndSociety/page/n323> Erişim Tarihi: 31/01/2019)
- Yaşar, A. (2010a). “Giriş: Geçmişini Arayan Osmanlı Kahvehanleri”. A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 7-16.
- Yaşar, A. (2010b). “ “Külliyen Ref”ten “İbreten Li'l-Cayr”e: Erken Modern Osmanlı'da Kahvehane Yasaklamaları”. A. Yaşar. (Ed.). *Osmanlı Kahvehaneleri Mekan, Sosyalleşme, İktidar*. (İkinci Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 37-49.
- Yazıcı, N. (1983). *Takvim-i Vekayi “Belgeler”*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi.
- Yazıcı, N. (2010). “Takvîm-i Vekâyi’”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 490-492.
- Yıldırım, Y. (2017). *Osmanlı Modernleşmesi ve Sivil Toplum*. İstanbul: Tezkire Yayınları.
- Yıldız, H. “Hukuk Devletinin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devletinin Yeri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(2), 221-230.
- Yılmaz, C. (1999). “Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma”. *Osmanlı*, 4, 69-81.
- Yurtseven Y. ve Şahin G.N. (2016). “Klasik Dönem Osmanlı Hukukunda Padişahın Yargı Yetkisi”. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi* (1), 159-206.
- Yurtseven Y. (2006). *Osmanlı Devletinde Siyasal İktidarın Meşruluk Temelleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Zümrüt, O. (1997). *İslamda Kamuoyu Oluşumu*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Manav, Başak
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 10/07/1991, Ankara
Medeni hali : Bekar
Telefon : 0537 890 91 82
Faks : -
e-mail : basakmanav@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	2019
Lisans	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi	2013
Lise	Mehmet Emin Resulzade Anadolu Lisesi	2009

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2014- Devam Ediyor	Kamu Denetçiliği Kurumu	Kamu Denetçiliği Uzmanı

Yabancı Dil

İngilizce
Fransızca

Yayınlar

-

Hobiler

Kitap okumak, film seyretmek, yüzmek

le.ahbv.edu.tr